
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

126. évfolyam

2015

3. szám

Örsi Julianna

A vallásilag vegyes házasságok kialakulásának folyamata és jellemzői

Az emberi életfordulók közül máig a leglátványosabb, a legszélesebb közönséget megmozgató esemény a házasságkötés. Két ember családalapítási szándéka kinyilvánításának hivatalossá és ünnepélyessé tétele minden korban a közösség által elfogadott szabályok szerint és a közösség ellenőrzése alatt zajlott. A közösség alatt értem itt a politikai (állam), az egyházi, a vérségi (család, rokonság) és lokális (település, annak kisebb egységei) közösségeket egyaránt. Az állam akaratát a házasságjogi törvényekben fogalmazta meg, az egyházak is kitértek kánonjaikban, szabályaikban a házasságkötés érvényességének alapjaira és foglalkoztak a házasságkötés „ünnepélyesítésével”, azaz az egyházi szertartás módjával. A vérségi és lokális közösségek az előbbieket figyelembevételével, de főleg a szokásjog alapján bonyolították illetve ellenőrizték ezt az eseményt. Ez utóbbi középpontjában a lakodalom állt, amelyet a néprajzi leírások és szakirodalom bőséggel tárgyalt a 19. századtól napjainkig. A házasságkötés szabályai elsősorban törvénykönyvekben, szertartáskönyvekben követhetők nyomon. Jogtörténeti írásokban eléggé általános megfogalmazásokat találunk, amelyekben a részletekre, különösen egy-egy házasságjogi elem nyomon követésére csak ritkán térnek ki. Mégis fontosnak tartom megemlíteni Bárh Dániel folklórkutató ez irányú tevékenységét¹ és Nagy Janka Teodóra jogász-néprajzos jogtörténeti írásait.² Nagy Janka több írásában kitér a házasság intézményének fejlődésére összekapcsolva a jogi hátteret a szokásokkal.³ Az előző nemzedékek sem voltak érzéketlenek a téma iránt. Gondoljunk csak Tagányi Károly, Papp László, majd Tárkány-Szücs Ernő munkáira.⁴ Az egyházi jogtörténet ismerői közül Pokoly József írásaira hívom fel a figyelmet.⁵ Témánk vizsgálata szempontjából alapvető összefoglalóknak tekintjük Herger Csabáné jogtörténeti

¹ Bárh 2005.

² Nagy 2001.

³ Nagy 2010; 2013.

⁴ Tagányi 1919; Papp 1941; Tárkány-Szücs 1981.

⁵ Pokoly 1894.

áttekintést adó műveit, valamint Csizmadia Andor és Degré Alajos írásait.⁶ Én magam a lokális exogámia-endogámia kérdéskörét boncolgatom évtizedek óta.⁷ Az egyes egyházközségek 18–19. századi házassági anyakönyveit kutatva az igen magas vallási endogámia szinte természetesnek tűnt számomra, azonban részletesebben vizsgálva a 20. századot felkeltette az érdeklődésemet a vegyes vallásúak házassága. Míg a területi endogámia–exogámia a települések zártági fokára, a migrációra és a néprajzi csoportok meghatározására adnak pontos képet, addig a vallási endogámia a felekezetek hithűségét jelzi. Ez utóbbi gyakran a nemzetiség megőrzésének biztos jelzője is. Itt most elsősorban a vegyes vallású házasságok kérdéskörére térek ki.

A VEGYES VALLÁS KÉRDÉSE A KÖZÉPKORBAN – AZ URALKODÓK HÁZASODÁSI GYAKORLATA

A középkorban általánosnak mondható, hogy a királyok fiaik számára más királyi családjaiból választottak párt. E stratégia mögött általában politikai szándék (a hatalom, a birodalom kiterjesztése) állt. Géza magyar vezér Gizellát, Henrik bajor herceg leányát is jegyesül csak akkor nyerte el István fiának, miután ez Szent Adalbert által a keresztiséget fölvette.⁸ A pogány magyar nép megtérítése egyébként a görögkeleti egyházhoz való közeledéssel kezdődött. Asseános bolgár király és II. Mária nevű lánya között is csak úgy jöhetett létre a házasság, hogy a valláskülönbséget feloldották. Az ifjú uralkodó „megtartva a görög egyház szertartásait romai pápát e földön Krisztus helyettesének ismérndi”.⁹ László erdélyi vajda mivel leányát István boszniai schizmaticus királyhoz adta férjhez, a hívek közül „kizárattott”.¹⁰ Ez a szemlélet általánosan elfogadott volt Európában és elsősorban a római katolikus egyház terjeszkedését szolgálta. Az alsóbb néprétegek magatartását nem tudjuk, de az biztos, hogy a házasságok hozzájárultak az asszimilálódáshoz. A kunok és a jászok katolikus hitre térésében, valamint a néhány generáció utáni nyelvváltásukban is szerepe lehetett a magyarokkal való összeházasodásnak. (Erre példaként hozhatjuk fel a 19. században irodalmi feldolgozásban fennmaradt verses költeményeiket: a *Ketel vitéz* és a *Zádor és Ágota* történeteket.¹¹) A vegyes házasság tehát jó eszköz volt mind a népek beolvasztására, mind a hittérítésre. Ugyanakkor az endogám házasságok a közösség erős védőbástyái voltak.

Árpád-házi királyaink közül mindenekelőtt Kálmán királyt kell említenem, aki kimondottan szorgalmazta, hogy a magyarok közé letelepült izmaeliták keresztény (értsd: római katolikus) feleséget válasszanak maguknak.¹² Kálmán II. dekrétumának

⁶ Herger 2006; 2010; Csizmadia 1983; Degré 1983.

⁷ Anélkül, hogy minden megjelent publikációmról hivatkoznék, itt most csak egy összegző írásomat említem: Örsi 1983.

⁸ Palma notita rerum hung. edit 3. part 1. pag. 37–39. Idézi Vida 1841: X.

⁹ Palma not. rer. hung. edit. III. tom. 1. pag. 397. Idézi Vida 1841: X.

¹⁰ Batthyán Leg. Eccles. I. III. f. 139. Idézi Beke 1841: 40. Schizma: egyházi szakadás (14–15. sz.)

¹¹ A 19. század elején Uy Péter által írt verses költemények népszerűségét mutatja, hogy több kiadást megért az elmúlt két évszázadban, amelyet olvastak, lejegyeztek. Legutolsó kiadása: Uy 2012.

¹² I. könyv 48. fejezet (idézi Beke 1841: 35).

15. fejezetében a házasságkötést az egyház hatáskörébe utalja 1116 körül.¹³ Mátyás király ugyancsak az egyház döntési körébe rendeli a házasságkötést 1458-ban. A római katolikus egyház magyar zsinatai – esztergomi (1111), budai (1279), pozsonyi (1309), szepesi (1515) – természetesnek tartják, hogy híveik felekezeten belül házasodjanak és gyermekeik is az egyház keblein belül nevelkedjenek. A tridenti zsinat nem tiltja a vegyes házasságot (1545–1563), de előírta a hívek nyilvántartását (anyakönyvezés).

PROTESTÁNS VÉLEMÉNYEK A VEGYES HÁZASSÁGRÓL A 16–17. SZÁZADBAN

A református zsinatok a 15. században egyáltalán nem foglalkoztak a vegyes házasság kérdésével. Ennek ellenére a protestantizmus megjelenésével mind állami, mind egyházi vonalon felléptek az új hit terjesztése ellen.¹⁴ Az ezt követő évszázadokban is a római katolikus egyház hegemoniájának gyengítését látták a vegyes házasságokban. E kérdésben hasonlóan gondolkodtak a többi protestáns egyházak is.

A reformáció atyja Luther Márton (1483–1546) azon a véleményen volt 1529-ben, „hogy azon törvény, mellynél fogva az úr Isten hajdan megtiltotta az Izraelitáknak házasságra lépni a’ kanaanitákkal, szükséges megújítani, és az új vallás’ követőjinek meg nem engedni, hogy házasságra lépjenek a’ katolikusokkal, mivel e’képen az igaz tudománytól elpártolás’ veszedelmére tétetnének ki azok.”¹⁵ Katekizmusában így fogalmaz: A’ Házasulandókról [...] Ollyan személyt válasszanak, kivel istenes életet élhessenek: idegen vallásút távoztassanak, a’ közel való vérségtől őrizkedjenek. s’ a’ T’. – Házasokról közönségesen. Mi tiszték? 1) közönséges épületben egyet értsenek, az az imádsággal és igével egymást építsék [...] a’ Szülékről. Mivel tartoznak, vagy mi tiszték? 1) Magok tanulják esmerni, és szeretni a’ Jézust, gyermekeiket ahhoz vezetni 2) Gyermekeiket neveljék az Urnak tudományában, és intésében [...] b) jó példaadással ...”¹⁶

Luther Mártont „követte Kálvin János (1509–1564), s övéit ugyanazon okokból az eretnekekkel (értetnek a katolikusok!) házasságoztul eltiltotta. Ezen két reformátor nyomán indultak a 16-ik századbeli protestánsok, s találtatott, ki nem kételkedett állítani, hogy a millyenek voltak hajdan az izraeliták zsidókhöz hasonlítva: olyanok most a pápisták evangélikusokhoz. Azután azt vallja, hogy ő ugyan nem ellenzi felekezetbelieknek az eretnekekkel összeházasodását, ha Krisztus igaz vallására (érti az evangélikus vallást) áttérnek: de helyteleníti azok cselekedetét, kik a kath. személynek az evangélikussal összekötését tiltottnak, és az illy házasságot még/ is érvényesnek tanítják. Mert a vegyes házasságok úgy mond ő, isteni törvény által tilalmaztatnak, min az embernek tágítani nem szabad.”¹⁷

¹³ Heger 2006: 75, 106.

¹⁴ II. Lajos 1525. évi dekrétuma: „A lutheránusokat meg kell égetni.” Igaz, a rákosi országgyűlés ezen passzusát az 1526. évi XXIII. törvény megsemmisíti. Erre Nagy Janka hívta fel a figyelmet, amelyet ezúttal is köszönök.

¹⁵ Beke 1841: 49. (A *Kathekizmus*... munkáját 1750-ben magyarra fordítva is kiadták.)

¹⁶ Beke 1841: 50.

¹⁷ Petrus Martyr Locor. commun, classe secunda pag. 151. Idézi Vida 1841: XI.

A protestantizmus elindítóitól 16–17. századi zsinatok – Salmuri zsinat (1596), Argenoráti zsinat (1663) – is tiltották a vegyes házasságokat. A 17. századi magyar egyháztörténeti dokumentumokban is megjelent ez a nézet (Samaraei János, Torpai Szilágyi András).¹⁸

Az 1526-os rákosi-hatvani országgyűlés és a komjáti zsinat 1626-ban foglalkozik a vegyes házasságokkal. Ebből úgy tűnik, hogy mind a katolikus, mind a protestáns egyház tiltja ezeket.

Nézzük, néhány 17. századi prédikátor írásában hogy jelenik meg a téma.

Madarász Márton (evangélikus lelkész): „Ne legyen , ugymond, a' házasság egyenetlen, hogy könnyen különböző valláson való házastárs ne vétessék. ... Az egyenetlen, vagy különböző házasságnak mennyi kára legyen, Esaiuban, Salamonban, és egyebekben láthatni.”¹⁹

Nánási (Lovász) István (református lelkész): „A' kik idegenekhez csatolják magokat a' házassági szövetség által. Elmegyen valami olly személyért, vagy jószágért, 's eredetiért kedveltetett asszonyi állapot papistához, hogy néki legyen gondgya viselője, 's talán nagyobb híre neve is, leszen ugyan ebben valami, de egykor csak azt veszi észében, hogy a' lelke is megházasodott, feleségévé lőtt az idegen Istennek. Vagy a' keresztyén férfiú papistát veszen az ő személyéjért, hogy jobban legyen világi dolga 's állapotja; de egykor soképpen való tör leszen néki és háborúság az ilyen asszonyi állapot mind Salamonnak Neh.13.26. Az a' jó jó ki belőle a' mit az Úr megmondott Exod. 34.19. hogy ő is idegen Isteneket kövessen, és egyéb testi világi gonoszt is.”²⁰

Nógrádi Mátyás (református püspök): „Sokan elárulják magokat a' szülék közül, kiknek semmi gondgyok nincs magzattyoknak idevességekre. ... Ha házasítani kell leányokat, akár lator akár eretnek legyen, ottan hamar annak tukmállyák, csak legyen a' tarsolyban, 's az emberek közül, úgy itélnek a' Páplisták felől, a' mint nem kellene itélniek...”²¹

Szathmár Némethi Mihály (református esperes) a feleségről ezt írja: „Igaz valóság legyen mert a' fele más vallás vagy elszakaszt Istentül, mint Salamont I. Király. 11.1.2. vagy holtig való veszekedést szerez; vagy a' magzatokat a' szülék között megosztlatya: férfi a' fiatalokat az ő vallásában: 's az asszony a' leányokat a' maga vallásában neveli, egyik Istennek, másik a' Bálnak szenteli, melyet tilalmaz az Apostol 2. Cor.v. 14. 16.”²²

Az előbb említettek közül Madarász evangélikus, a többiek református lelkészek voltak. Az idézetek elsősorban korabeli angol művek részleteinek parafrázisai, amelyeket a 19. századi római katolikus hitvitázó, Beke Ince Kristóf idéz *Pesti kalászkok szedegetője* című művében.²³

Gyeji Katona István (1589–1649) gyulafehérvári református tudós püspök a régi graduálékból összeállította az egyházi kánonokat és kiadta Gyulafehérváron 1649-

¹⁸ Vida 1844: XI.

¹⁹ *Meisner Boldizsár szent elmékedése*. Lócse, 1635. Idézi Beke 1841: 51.

²⁰ *Szű títka*. Kolozsvár, 1670. Idézi Beke 1841: 52.

²¹ *Idvesség kapuja*. Idézi Beke 1841: 52.

²² *Leczkéknek Prédikációkban Magyarázattya*. Kolozsvár, 1675 (Beke 1841: 52).

²³ Beke 1841.

ben.²⁴ Az ebben szereplő házasságkötési szabályokat (65–74. kánon) minden bizonynyal folyamatosan alkalmazták a 18–19. században. Ezt igazolja az is, hogy a kötet több mint kilenc kiadást ért meg: először latin nyelven, majd 1875-ben Kiss Áron jóvoltából magyar nyelven.²⁵

Alapvető eltérés a katolikus és protestáns szemlélet között, hogy míg a római katolikusok és a görögkeletiek a házasságot szentségnek tartják, a protestánsok ezt nem fogadják el. A vegyes vallásúak között kötendő házasságok szabályaiban is számos különbség van, amelynek indítóoka, hogy az egyházak képviselői szerint ezek a házasságok – főleg a gyermekek révén – a felekezeteiket meggyengíthetik. „

RÓMAI KATOLIKUS ELLENVÉLEMÉNYEK

A tridenti zsinat (1545–1563) második ülésén foglalkoztak a házasságkötésekkel. Az első kánon a házasságkötést szentségnek tekinti és a második kánonban kemény egyházi átokbüntetést ró ki azokra, kik ezt el nem ismerik [...] kik az áldást megvonják.²⁶ A tridenti zsinati végzések végrehajtásának azonban nem kedveztek a magyarországi viszonyok (török uralom előretörése, reformáció terjedése, katolikus paphiány). Azok csak ott lettek érvényesek, ahol kihirdették.²⁷

Magyarországon a reformáció terjedése után a római katolikus zsinatok nem tiltották kimondottan a protestánsokkal való házasságra lépést, amit azzal magyaráztak a katolikus egyházi írók, hogy vagy nem, vagy gyéren fordultak elő.

Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek pünkösdi utáni vasárnapi prédikációjában a keresztény leányok neveléséről ezeket mondja: „Elsőben is a religióra, és vallására nézzen a’ keresztény leány: meglássa, hogy a’ Római Anyaszentegyház’ engedelmes fia, és tagja légyen, a’ kihez mégyen. Mert valamelly okokért Isten erős parancsolattal kötelezte választott népét, hogy idegen nemzetek’ házasságába ne kötelezze magát: azon okok tartóztatják a’ keresztény leányt, hogy hamis vallású férjjet ne válasszon. Először minden napi kedvetlenségek, vesződések, háborúságok, idegenségek félelme vagyon a’ különb vallású Férjfiútól. Másodsor a’ böjtök, innepek, és egyéb egyházi parancsolatok megszegésére ok adatik a’ tével gő házastárstul etc. etc. De a’ mi ezeknél nagyobb, hittől szakadás félelme vagyon az efféle idegen hitű házasságban: mert a’ szép szó, a’ szeretet, a’ fenyegetés, a’ pártolódás, és ha ezek nem fognak, vereség megcsalja, és Hitvesztésére viszi sokszor az asszonyt. Adá Isten, ezt példákkal ne próbálnók...²⁸

A 17. század közepén Lippai György (1600–1666) esztergomi érsek egyenesen „megparancsolta a plébánosoknak, hogy senkit, legyen az hajadon vagy özvegy, kéz

²⁴ Geleji 1649.

²⁵ Az OSZK-ban megtalálható könyvek kiadási éve: 1649, 1698, 1735, 1768, 1794, 1813, 1842, 1864, 1875.

²⁶ Kun 1844.

²⁷ Lásd részletesebben Csizmadia 1983; Herger 2006: 77.

²⁸ Beke 1841: 145–146.

fogásra se eresszenek addig eretnekekkel lépni, míg ez meg nem igéri, hogy a' kath. hitre térend."²⁹ Kolonics Lipót és Augustus szász herceg és esztergomi érsek megkívánták, hogy „a protestáns fél kötelezze le magát az esküdtetés előtt arra, hogy sem catholicus házastársát nem fogja hitében háborgatni, sem a' magzatok' katolikus módoni nevelését gátolni.” A nagyváradi, rozsnyói püspökök ugyancsak tiltották a vegyes házasságok egyházi „ünnepélyesítését”.³⁰

A Klérus és a katolikus rendek többször is benyújtották ellentmondó álláspontjukat a bécsi békekötésben beiktatott vallási cikkely ellen. A vegyes házasságokban jogaik csorbulását, lelki veszélyt láttak.³¹

II. JÓZSEF FELVILÁGOSULT SZELLEMŰ HÁZASSÁGI RENDELETE – AZ 1790/91. ÉVI XXVI. TÖRVÉNY

Bár a házassági rítusokat elsősorban az egyházak szabályozták, mégis időnként az uralkodó, illetve az államapparátus is foglalkozott az e területen felvetődött hatásköri kérdésekkel. II. József 1786. március 6-án kiadott, a házasságkötések teljes körű szabályozását tartalmazó, 62 paragrafusból álló házassági rendeletét a korábbi türelmi rendelete (1781) alapozta meg.³² Tárgyalja a házasságkötés törvényi feltételeit (önálló döntési képesség: életkor, szabad akarat, családi állapot, tanúk), módját, a gátló tényezőket (vérrokonság, kiskorúság), a házassági kötelék felbontásának módját. Érvénytelennek tekinti az eljegyzést és a titkos házasságot. A következőkben a vegyes vallású házasságra vonatkozó passzusokat emelem ki.

10. §. 3-or. „A házasságot, mely egy keresztyén vallású alattvalónk, és egy nem ker. felekezeti alattvalónk közt kötelnék, semmisnek s érvénytelennek nyilvánítjuk.”³³

A 29. §. a különböző felekezeti, de keresztyének közötti házasságkötésről imígyen intézkedik: „... a házasság kötésének lényegéül és föltételéül, elkerülhetetlenül szükségesnek határozzuk, hogy a házasság kötésbe a kölcsönös beleegyezés, a pap, lekipásztor vagy pópa előtt, kinek egyházában, vagy kerületében a jegyesek laknak, és még két tanú jelenlétében nyilvánítassék ...”³⁴

30. §. „Ha a jegyesek különböző egyházhoz tartoznak, elegendő ha a házassági beleegyezés, akár a völegény, akár a menyasszony papja, lekipásztora vagy pópája előtt kinyilvánítatik.”³⁵ 32. §. „Ha a jegyesek különböző egyházhoz tartoznak, a háromszori kihirdetésnek mind két fél egyházában meg kell történni; sőt ha az egyik fél azon egyházban melyhez jelenleg tartozik, még hat hetet nem töltött, a kihirdetés azon egyházban is teljesítendő, a hol azelőtt tartózkodott.”³⁶

²⁹ Beke 1841: 44.

³⁰ Értsd: egyházi szertartását!

³¹ Ezek az országgyűlések: 1620, 1625, 1645, 1647, 1790.

³² II. József császárnak a házassági ügyekben kiadott rendelete (Tóth Sámuel 1875: 126–135).

³³ Tóth Sámuel 1875: 128.

³⁴ Tóth Sámuel 1875: 130.

³⁵ Tóth Sámuel 1875: 130.

³⁶ Tóth Sámuel 1875: 126–135.

Mint tudjuk, II. József halálos ágyán a legtöbb rendeletét visszavonta, de a házassági pátenst nem. A magyar protestánsok azt 1895 októberéig alkalmazták a házassági köteléki perekben.³⁷

Az 1790/91. évi országgyűlés ismét foglalkozott a vallás ügyével. Az országos rendek a vallásszabadságot – az 1608. és 1647. évi törvények alapján – ismételten elismerték. A 17. paragrafusból a 11., 15. és 16. szól a vegyes házasságokról, amelyek alapján úgy tűnik, hogy némi visszalépés történt az előző rendelkezéshez képest a római katolikusok javára:

11. §. „Mindkét hitvallású evangélikusok minden házassági ügyének elítélése, saját egyházi székekre hagyatassék [...] szerveztessenek ezen egyházi székek, [...] azon elvek is melyek szerint ezen egyházi székek annak idejében a házassági ügyeket itélni fogják, felügyelés és megerősítés végett hozzá fölterjesztessenek. Addig pedig ezen házassági ügyek a közelebbi múlt években érvényben állott elvek szerint fognak a / világi székek által itéltetni ...”

15. §. „A vegyes házasságokból – melyek mindig r. katolikus lelkész előtt lesznek kötendőek, melyek ellen azonban bárki bármi szin alatt is valami akadályt emelni tiltva van, – származott és származandó gyermekek, ha az atya r. katolikus, az ő vallását kövessék; ha pedig az anya r. katolikus, akkor csak a fiú gyermekek kövessék atyjuk vallását.”

16. §. „Mindazon házassági ügyek, melyek már a kötés idejében vegyesek voltak, mindazok, melyek valamelyik félnek az evangéliumi vallásról a r. kath. vallásra áttéréssel lettek vegyesekké, mivel mindkét esetben valóságos sacramentumról van szó a katolikusok szent széke elé tartoznak.”³⁸

A házasságkötés jogi kereteinek pontos szabályozása minden bizonnyal fontos volt a 18–19. század fordulóján is. Ezt tartotta szem előtt Georch Illés (1772–1835) jogtudós, amikor a *Honnyi törvények* című három kötetes munkájában mintegy 100 oldalt a házasságkötés feltételeinek, az akadályoknak és a bontásnak szán.³⁹ Mondandóját elsősorban a II. József-féle rendeletre, illetve annak országgyűlési változatára építi. A szerző munkájának külön érdeme, hogy szinte minden szabályt bemutat nemcsak a katolikus, hanem a protestáns vallások szemszögéből is. A római katolikus egyház „sikeretlennek” nevezi a házasságot a következő esetekben: „elvétés, sors, fogadás, atyafiság, gonosz-tétemény, hit-különbség, erőszak, egyházi rend, fennálló házasság, sógorodás, gyermek-kor, sógorság, alattomoság, tehetetlenség, elragadás” miatt. Ezen tényezők fennállása esetén tehát érvénytelen a házasság megkötése. Más vallásúaknál bontó akadályokat jelentenek a következők: „gyermekkor, hit-különbség, fenn-álló házasság, atya-fiság, sógorság, el-ragadás, házasság-törés, hitves-ölés, katonaság, esztelenség, személynek vagy szüzességnek el-vétele, erő-szak, félelem, alattomoság, háromszori hirdetés el-mulasztása, tehetetlenség, a hitves halálára való törekedés, elhagyás, meg-engesztelhetetlen gyűlölettség”.⁴⁰ A szerző minden akadályt,

³⁷ Lásd Herger 2006: 147–154.

³⁸ Tóth Sámuel 1875: 10–16.

³⁹ Georch 1804–1808.

⁴⁰ Georch 1804: 89–91.

tényezőt külön megmagyaráz. A hit-különbségről a következőket írja: „Szorgalmatosan vigyázott arra mindenkor a R.K. Anya-szent-egy-ház, hogy hív nyájja a hitetlenekkel, és pogányokkal össze-ne elegyítessék: és így az ujacsk Magyar Kereszténységnek az igaz hitben-való meg erősítésére ügyelvén Szent László Királyunk is L. I. cap. 10, hogy az elegyített házasságból az el-csábításra alkalmatosság ne következzen: megtiltotta a Sidók, és Keresztények közt leendő házasságot, úgy-mint a következeire nézve ártalmasat: mely (ámbar egyedül a Sidókról szóló) törvény egyéb hitetlenekre, és pogányokra nézve-is ki-terjed, nem csak a R.K. hitűeknél, hanem a más vallásúaknál-is.”⁴¹ Arra is figyelmeztet azonban, hogy az elegyített házasságban a római katolikus hitűeké az elsőbbség. „Az elegyített házasságokban (melyekben egyik hitves R.K. hitű, a másik pedig más vallású) vagy mind a két nem-beli gyermekek (proles utriusque fexus) R.K. hitű Attyoknak, vagy csak a leánygyermekek R.K. Anyoknak hitét követik: mely házasságok mindég a R.K.-hitű Papok előtt megyenek véghez, és akár legyenek mindjárt elejektől fogva elegyítettek, akár a más hiten lévő hitvesek közül lépett idő jártával valamelyik-által a R.K. hitre: még-is minden esetre a Szent-Széket illetik az e féle elegyített házasságbeli ügyek.”⁴² Georch a mátkaságnál, a vérrokonságnál, a házasság felbontásánál és más kérdésekben is rámutat a különbségekre. A szerző nagy érdeme, hogy a jogalkalmazók számára közérthetően, nagy körültekintéssel magyarázza el a törvény egyes pontjait. Az pedig külön erény, hogy katolikus létére mindenkor elfogultság nélkül mutatja be a protestáns egyháznál érvényben levő szabályokat is. Tudósi magatartása, nagy tudása révén nem véletlenül választotta a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagjának.⁴³ A könyv megjelentetésére általános igény volt országszerte, amit mutat az is, hogy csak az első kötetet 165-en rendeltek meg, közöttük bírák, ügyészek, szolgabírók, ispánok, jószágigazgatók, jegyzők, postamesterek, könyvtárosok, tanítók, tanulók és városok. A nagy érdeklődés annak is szólt, hogy a szerző magyar nyelven írt és részletes útmutatót adott a jogi kérdésekben döntést hozóknak.

HITVITÁK A 19. SZÁZADBAN A VEGYES HÁZASSÁGOK ÜNNEPÉLYESÍTÉSE KÖRÜL

A 18. század tudós prédikátora *Bod Péter* (1712–1769) külön könyvet szentelt a házasságkötés és a köré tartozó szertartás magyarázatának,⁴⁴ amely a 19. században is gyakran használt kézikönyv lehetett. Valószínűleg ezért látta fontosnak kis Baconi Benkő László a kötet kibővítését és vállalkozott az újbóli kiadásra.⁴⁵ A szerző a házassággal kapcsolatban Pál apostolt idézi: „Ha valamely atyafiúnak hitetlen felesége vagy, mely ő vele edgyütt akar lakni, azt el ne hagyja.”⁴⁶ Bod Péter ugyancsak

⁴¹ Const. Jos- §-10. Idézi Georch 1804: 126.

⁴² 26. 1790/1. Idézi Georch 1804: 151.

⁴³ <http://akademikusok.tudomanytortenet.hu/?page=1&sub=3&xid=95> (letöltés: 2014.07.06.)

⁴⁴ Bod 1763.

⁴⁵ Bod 1836.

⁴⁶ 1. Kor. 7, 12 –16. Idézi Bod 1836:86.

hivatkozik a német morálfilozófus Henning Arnisaeus állásfoglalására, mely szerint : „... különböző Vallásuak öszvekelését tilalmazni kell,, de ha a Házasság megesett, nem kell felbontani”.⁴⁷

Szerinte a vegyes házasságok kérdésében különbséget kell tenni a keresztény és nem keresztény vallások között. A nem keresztényekkel (mohamedán, zsidó) kötött házasságról a szerző megállapítja, hogy László királytól kezdve folyamatosan tiltják a római katolikusok.⁴⁸ A protestánsok és római katolikusok között létrejött házasságok kérdésében Bod Péter kiindulól alapnak tekinti a protestánsok (reformátusok, lutheránusok, unitáriusok) elfogadását, majd korabeli források alapján idézi az 1613-tól e vegyes házasságokra érvénybe léptetett esküszöveget: „Én T. T. esküszöm az élő ISTENre ki Atya, Fiu, Sz. Lélek telyes Sz. Háromság egy igaz ISTEN, hogy a négy recepta Religioknak ez Hazában való megtartására igyekezem telyes tehetséggel és soha annak oppressiojával a magam Religioját promotealni nem akaromm se azoknak oppressiojokra való dolgokban soha, se titkon, sem nyilván nem cselekszem; senki személye ellen Hitiért, vallásáért, gyűlölséget, ellenkezést nem viselek, hanem kinek kinek szabad megtartására igyekezem, és sem titkon sem nyilván senkivel contraria Religio ellen, sem másokkal nem practicalok annak opprassiojára se ártalmas tanácsommal sem fegyveremmel, sem magam, sem mások által, semmi uton nem igyekezem. Sőt ha kit effélét tudnék sat. – Aki pedig ezt felbontaná ...”⁴⁹ A létrejött konszenzus eredményeként a különböző felekezeti felek „Szabadon öszve házasodtak. Az egyházi öszvekötetést a Menyaszszony Papja vivén végbe. A férfi magzatok, Apjok vallását – a leányok pedig, rendszerént az Annyokét követték, hanemha az elmatkásodáskor más-képen edgyeztek egymás között.”⁵⁰

Az 1791. LVII. törvénycikk az előbbi példához hasonlóan szintén a nemek szerinti keresztelést rögzíti a vegyes vallású pároknál. Igaz közben Mária Terézia megtiltotta (1751. augusztus 19.) a református és lutheránus papoknak, hogy az ilyen gyermekeket megkereszteljék. Sőt a vegyes vallású párok összeesketését sem engedélyezte.

Kókai Kun Bertalan (1817–1910) tiszáninzeni református püspök, aki a katolikus egyház vegyes házasságot elutasító állásfoglalását bírálta konkrét példákkal is alátámasztva: „Igy történt 1843dik év November hólnapjában honunkban egy gyászos esemény. Abauj megyében G. helységben egy protestáns ifju házasságra kívánt lépni egy cath. leánnyal a szülék bele egyeztek; csak az anya nyugtalankodott az áldás elmaradása miatt. A papot többször kérte az érzékeny apa, hogy gyermekeit áldaná meg, – a pap elkésérté az apát, s a papot az esketés órájában meglötte.” [...] Ezen a rezerválisokról tett nézeteim után bátor vagyok kimondani, hogy a reverzálisok biztosításának veszélyeztetése, nem jogosította fel a clérust 50 évi gyakorlat és szokás önkényes megháborítására; mert ez biztosíték – mint törvénytelen – soha nem lehetett.”⁵¹

⁴⁷ Arnisaeus de Connub. Cap. VI. §.5. Idézi Bod 1836: 86. Henning Arniseaus (1570-1636) protestáns egyetemet végzett német orvos és filozófus, akit ma elsősorban a politikai elméleti munkásságáról ismernek.

⁴⁸ S. Ladis I. Decr. I Cap. X. Appr. Const. P. I. T.1. Art. IV. et. Tit. IV. Art I. Idézi Bod 1836: 87.

⁴⁹ Appr. Const. Part III. Tit. I. Art. I. Idézi Bod 1836: 87.

⁵⁰ Bod 1836: 89.

⁵¹ Kun 1844: 20.

A magyar klérus az 1840. július 2-i püspöki körlevelében megtiltotta a protestánsokkal való vegyes házasságkötést, s az üdvösségre nézve azt veszélyesnek hirdette.⁵² A római katolikusok mindenképpen ragaszkodtak a reverzálishoz, ami további vitára adott okot. Ilyen kötelezettség sem az 1606. tv. 26. tv. 15. pontjában, sem a Hármaskönyvben nincs – állították a reformátusok.

Az 1830–1840-es években óriási vita alakult ki a vegyes házasságok ügyében az országgyűlésben és a különböző lapok (például *Jelenkor*, *Literariai Csarnok*, *Társalókodó*, *Századunk*, *Hon s Külföld*, *Hírnök*, *Pesti Hirlap*, *Egyházi Tudósítások*) hasábjain egyaránt. Az országos vitát Pest megye azon határozata váltotta ki, mely szerint 600 forint büntetést szabtak ki a vegyes házasságokat megáldani vonakodó papokra.⁵³ Egyes megyék (Fejér, Pest, Túróc, Zala, Zemplén) követői különösen aktívak voltak a vitában. Túróc megye például pert indított némely vegyes házások ellen, hogy gyermekeiket nem nevelték katolikus hitben. Más képviselők (például ifjabb Vay József, báró Podmaniczky József, Darvas Imre, Majthényi Bertalan) ellenkező véleményt fejtek ki.⁵⁴ Az országgyűlésben többségben lévő reformátusok szintén az 1791. évi házassági jog visszaállítását szorgalmazták. A római katolikusok viszont más fórumokon és eszközökkel, széles körben hirdették saját álláspontjukat. Így lehetséges az, hogy az íráskor, nyomtatott röplapok többsége katolikus szemszögből vizsgálja a kérdést. Egyik képviselőjük, Vida Vince, aki a témában 1844-ben könyvet is kiadott, 36 könyv, illetve röplap adatait sorolja fel.⁵⁵ E tanulmányban eltekintek a vitatkozó álláspontjának részletes ismertetésétől, mindössze néhány szerző 1841-ben kiadott művét idézem fel. Ezek közül pártatlanságával kiemelkedik Újfalusy Nep. János ügyvéd elemzése, aki történelmi környezetbe ágyazva vizsgálja a kérdést.⁵⁶

A református hitvitázók közül Kun Bertalan elsősorban a reverzális és az áldás megtagadása ellen emelte fel a szavát. Kun Bertalan rámutat többek között arra az elmentmondásra, amely így hangzik: „A protestánsok nem idvezülnek, velök házasságra lépni Catholikusnak, idvességkockázatás.”⁵⁷ Külföldi példákat is hoz arra, hogy a pápák között is voltak, akik elfogadták a vegyes házasságokat. „A tridenti gyűlésen kívül vannak országos, s pápai parancsok a vegyesházasságot illetők. Az 1648-ban pápai megegyezéssel kötött vestphálai béke egy cikkében biztosítva van a vegyes házasság. A pápák közül is sokan voltak a vegyesházasságtól szelid értelemben. Iső Ferencel kötött concordátái X. Leónak még az egyházból kirekesztettekkel sem tiltják a vegyesházasságot. 14dik Bencze, kiről felvilágosodásáért azt mondja a hálátlan világ, 'sokat írt, de keveset uralkodott' de synodo dioeciesana című munkájában keresztyéni szellemben nyilatkozik a vegyesházasságról, s a boroszlói érsekhez küldött brevéjében

⁵² 1840. július 2-i püspöki körlevél

⁵³ Lásd Vida 1841: 157.

⁵⁴ Beke 1841: 162–164.

⁵⁵ Köztük római katolikus szerzők: Almásy István, Beke Ince Kristóf, Gózon György, Prokopovszky Dániel, Szalay Imre, Vida Vince; egy református szerző: Kun Bertalan; és egy független elemző: Újfalusy Nep. János. Lásd Kun 1844.

⁵⁶ Újfalusy 1841.

⁵⁷ Kun 1841: 12.

azt megengedi. VIII-dik Pius Poroszországban szászveimárban, a protestáns papok által beszentelt vegyesházasságot is érvényesnek ismeri.⁵⁸

A római katolikus Beke Ince Kristóf az említett és vitatott Pest megyei határozattal kapcsolatban így inti az országgyűlést: „ha honunkban a közbékének felzavarásától, néplázadástól lehet tartani; ezekre leghamarább adhat okot a nemes megyéknek azon határozata, minél fogva a szolgabíráknak kötelességükké tétetett járásaikban a nép előtt azt hirdetni ’hogy a papi rendeletek – a vegyes házasságokat illetők törvénnyel és félszázados gyakorlattal rendelkeznek.’⁵⁹

Vida Vince „ajtatos iskolabeli áldozó pap s hitszónok” 1841-ben „hírlapokból sze-degetve” jelentette meg az *Értekezés a vegyes házasságokról* című kiadványát. Ebben szerepel a *Századunk* 25. számában 40 aláírással publikált, s az országgyűlés által részletesen tárgyalt alábbi javaslat: „... Miképp lehet már e zavarokat elhárítani s a protestánsok panaszait eloszlatni, a kath. dogmának, sőt még a zsinatok és pápák által parancsolt egyházi fenytékeknek is megsértése nélkül? [...] Abban kellene megegyezni, hogy a v. házasságokat, ha a férj katolikus, kath. lelkész, — ha pedig a férj protestáns, protestáns lelkész avassa meg. (megj.: Posen nagyhercegségben a vegyes házaspárok tetszésök szerint vagy katolikus vagy protestáns templomban adatják össze magukat...) Ha tehát a férj katolikus, egyháza minden szertartásaiban részesüljön, s a kath. pap áldása meg ne tagadtassék tőle, mert az illy házasságból születendő valamennyi gyermeknek a kath. vallásban kell neveltetnie; ha pedig protestáns a férj, a protestáns templomban illető lelkésze által szinte minden protestáns szertartásokkal láttassék el, s e lelkésztől a kath. menyasszony is áldást nyerjen, mellyet ő ugyan kevesebbre becsülend a kath. papénál, csak jobb a semminél, de megnyugtatóndja magát azon gondolattal, hogy valami s hogy ő még is egész ünnepélyességgel ment férjhez. Ugyan ezt lehetne a katolikusok és nem egyesült görögvallásúak közt kötetendő vegyes házasságokra is alkalmazni; ha t.i. a férj katolikus, kath. templomban, — ha pedig nem-egyesült görög a férj, görög templomban avattassék meg a házasság az illető egyház minden szertartásaival.” Mindehhez a korabeli szerző még a következő lábjegyzetet fűzi: „A katolikusok és nem-egyesült görög vallásúak közötti v. házasságokra nézve semmi törvénycikkely nem létezik a magyar törvénykönyvben. Az illy v. házasságok az előtt a férjet illető templomban adattak össze. Később néhány évvel az 1791-ki/ országgyűlés után, az illy v. házasságokra is a protestánsokat illető 1791-ki 26. t.cz. kezdetű alkalmaztatni. Hiába protestált Stratimirovics István karloviczi nem-egyesült görög érsek, figyelmeztetve, hogy protestánsok számára alkotott törvénycikkely a keleti egyházra nem alkalmazható, mert ez, valamint a kath. egyház a házasságot szentségnek tartja, püspökei, s felszentelt papjai vannak, dogmái többnyire egyenlők a katolikusokéval; végre hogy a keleti egyház magyar országban mikor még be nem volt véve (mi csak az 1791. 6.t.cz. által történt meg), már századok óta a katolikusokéval egyenlő jogot bír a v. házasságokra jó a gyermekeknek atyjok vallásbani nevelésére nézve, illy v. házasságokra tehát a protestánsokat illető 1791-ki 26. t.cz. nem alkalmaztathatik.”⁶⁰

⁵⁸ Tripartitum prológ. titul. 10us 5§, 1790 ogy. 26. cikkely, 1681. 26. törvénycikk. Idézi Kun 1841: 22.

⁵⁹ Beke 1841: 153. Hivatkozik a *Pesti Hírlap* 1841. 6. és egyéb számaira.

⁶⁰ Vida 1841: 114–115.

A hosszas viták és egyeztetések nyomán végül 1844-ben született meg a vegyes házasságokat szabályozó újabb törvény.

A HÁZASSÁGJOGI TÖRVÉNYEK VÁLTOZTATÁSA A 19. SZÁZADBAN

A 19. század Magyarországon a felvilágosodás kiteljesülése és a polgári fejlődés megindulása. Mindez nem hagyta érintetlenül az állam és az egyház viszonyát sem. Előrelépés történt a vallás dolgában, mind az áttérést, mind a vegyes házasságokat illetően. Ezek segítették az állampolgárnak tekinthető római katolikusok és a protestánsok, sőt egyéb felekezetűek közötti közeledést is. Ennek részletes kifejtésétől itt most eltekinthetünk, mindössze a témánk szempontjából fontos törvénymódosításokat idézzük fel.⁶¹

1.) *Az 1844. évi III. törvénycikk. A vallás dolgában*

Az 1844-es törvénycikk a bécsi és a linzi békekötések alapján az 1791: 26. törvény 11 pontban történt módosításával született. Többek között ellenzi az erőszakos hit-térítést, illetve az áttérés módját is meghatározza. A vegyes házasságok szempontjából különösen a 2. és a 3. §. figyelemre méltó.

2. §. „A jelen törvény kihirdetése után keletkező azon vegyes házasságok is, melyek evangélikus lelkipásztor előtt kötettek, törvényesek.”

3. §. „Azon vegyes házasságok, melyek római katolikus és az Evangélikus vallás bármelyikéhez tartozó felek között az 1839-ik évi március 15-ik napjától kezdve, a most folyó 1844-ik évi november 10-ik napjáig kötettek, és nem római katolikus hanem az evangélikus vallás bármelyikének lelkipásztora által adták össze, törvényesítettetteknek jelentetnek ki.”

4.§. „A törvényhatóságoknak az ilyen házasságokat össze kell írni és a levéltárban elhelyezni.”

5.§. „A római katolikus vallásból bármelyik evangélikus vallásra áttérőt is be kell írni ezen anyakönyvbe.”

6–11. §. A további pontokban az áttérés hitelességének feltételeit szabályozzák.⁶²

2.) *Az 1848. évi XX. törvénycikk. A vallás dolgában*

Az 1848. évi XX. törvény már kiterjeszti az előző hatályát a görög, nem egyesült szertartású vallásfelekezetekre is (6. §.), valamint törvényes bevett vallásnak nyilvánítja az unitárius vallást. (1. §.).⁶³

⁶¹ Részletesebben lásd Herger 2006: 80–98.; 2010: 230–242.

⁶² Tóth Sámuel 1875: 15–16.

⁶³ Tóth Sámuel 1875: 16–17.

3.) *Az 1868. évi LIII. törvénycikk. A törvényesen bevett ker. vallásfelekezetek viszonyossága*

Az 1868. évi törvénybe foglalt újabb rendelkezések ismét foglalkoznak az áttérésekkel és igyekeznek minden felekezetnek egyenlő jogot adni. A vegyes házasságokat az alábbi pontok érintik:

9. §. „Különböző keresztyén hitvallásu egyének, egybekeléséből származó vegyes házasságoknál, a háromszori hirdetés eszközzésére mind két fél lelkésze felszólítandó...”
10. §. „Ha a háromszori kihirdetés megtörtént, de valamelyik fél lelkésze vonatknék kiadni az elbocsátó levelet, a házasulandó felek részéről két tanú nála megjelenvén, kéri az elbocsátó levél kiadását, melynek megtagadása esetén [...] megtagadott válaszról, a tanuk bélyegmentes bizonyítványt adnak, mely teljesen pótolja az elbocsátási levelet.”
11. §. „Vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen köthetők.”
12. §. „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak, s a leányok anyjoknak vallását követik.”
13. §. „A gyermekek vallásos nevelését se a szülők bármelyikének halála, se a házasságnak törvényszerű fölbontása nem változtathatja meg.”
14. §. „Ha a szülők valamelyike más vallásra tér át, mint a melyet előbb követett, a 7-ik évet még be nem töltött gyermekek nemök szerint követik az áttétet.”⁶⁴

4.) *Az 1868. évi XLIII. törvény. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozása*

A Tóth Sámuel szerkesztette gyűjteményben a Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozását tartalmazó törvényről a következőket olvashatjuk: „Az 1844-ik évi anyaország III-ik törvénycikk 2. §.-ának a vegyes házasságok egybekötésére vonatkozó rendelete, s ugyanezen törvénycikknek 6—10-ig terjedő §§.-ai az egyik vallásból a másik vallásba való áttérés módozatát illetőleg, az előbbi 14. §-ban említett minden vallásfelekezetre nézve és a kölcsönös viszonyosság értelmében, a törvényhozás végleges intézkedéséig, Erdélyre is kiterjesztetnek.”⁶⁵

Az izraeliták egyenjogosítását az 1867. évi XVII. törvénycikk, a görögkeleti vallásúakét az 1868: IX. törvény tartalmazza.⁶⁶

A 19. század második felében az egyes egyházkerületekben magyarra fordított jogi kézikönyvek összeállításával is igyekeztek elősegíteni. A kötetek szerkesztését többnyire az egyházkerületi főjegyzők (pl. Széki Béla, Polgár Mihály, Tóth Sámuel) vállalták magukra.⁶⁷ A vallás- és házasságügyi törvények, az egyes felekezetek házassági törvényei, a bírói hatóságok, azok székhelyei és a házassági perekben illetékes bíróságok feletti törvényes határozatok, a vegyes házassági válóperekről alkotott tör-

⁶⁴ Tóth Sámuel 1875: 18–19.

⁶⁵ Tóth Sámuel 1875: 20.

⁶⁶ Tóth Sámuel 1875: 20–22.

⁶⁷ Ilyen kézikönyvek például Polgár 1864; 1870; Széki 1867; Tóth Sámuel 1875: IV.; V.

vény, és a polgári törvénykezési rendtartás házassági ügyekre vonatkozó valamennyi paragrafusa szerepel abban az 1873-ban megjelent gyűjteményes kötetben, amelyet eredeti hivatalos kiadások alapján Enyváry Péter, királyi főtanácsos, bécsi törvényszéki tolmács szerkesztett egybe.⁶⁸

ÚT A POLGÁRI HÁZASSÁGKÖTÉS BEVEZETÉSÉHEZ

1.) *A polgári házasságkötés és az állami anyakönyvezés bevezetése*

A 19. század végére nemhogy elcsitultak volna a hitviták, hanem éppen felerősödtek. Ennek oka a polgári házasság intézményének bevezetése volt, amelynek gondolata Deák Ferenc és Trefort Ágost nevéhez fűződik.⁶⁹

A polgári házasságkötés intézményének bevezetése előtt ugyancsak hosszú időre fellángoltak a viták. Az egyszerű átlagember polgári házassággal kapcsolatos kétségeit, véleményét jól tükrözi például Kisfaludy Zoltán Lajos – irodalmi vénával megáldott római katolikus plébános 1868-ban, majd 1893-ban megjelent, fiktív levelekből álló két vitairata, amelyekben több szempontból – még a zsidó-keresztény viszonylatban is – tárgyalja a vegyes házasságkötések megjelenését.⁷⁰ A polgári házasságot ellenzők a római katolikus egyház jogsérelmét látták a reformtervezetben.

A polgári fejlődéshez hozzátartozik az állam és az egyház szétválasztása, így a házassági jog polgári intézményének a létrehozása is – vallották a haladó politikusok, s a református egyház teoretikusai szintén ezen az állásponton voltak. Irányi Dániel 1873-ban a képviselőházi beszédében a következő határozati javaslattal állt elő: „A kormány utasíttatik, hogy a vallás szabad gyakorlata és a polgári házasság iránt mielőbb terjeszsen elő törvényjavaslatokat.”⁷¹ A házasságjog története iránt is megnőtt az érdeklődés, amelyet a korszakban megjelent a jogtörténeti írások sora jelez. A református egyház házasságjogi történetével a legtöbbet Pokoly József *Protestáns Szemlé*ben megjelent írásaiban a szerző a magyarországi reformátusok protestáns jogtörténetének első szakaszát II. József házassági rendeletéig határozta meg.⁷² Szlávik Mátyás az európai országokban dívó házassági jogok államossítását tárta a nagyközönség elé. Megállapította, hogy a polgári házasság intézménye „Európa művelt államaiban már több-kevesebb idők óta bevett tény.”⁷³ Hollandiában 1580, Angliában 1653-ban, Franciaországban 1787-ben, Belgiumban 1815-ben, Németországban 1848-ban, Dániában 1857-ben fogadták el először

⁶⁸ Enyváry 1873. Enyváry Péter Bécsben, a császár személye körüli minisztérium segédhivatalának főigazgatója, királyi tanácsos, törvényszéki tolmács volt a hivatali tisztviselők név- és címjegyzéke szerint.

⁶⁹ Bartha 1892: 305, 315, 290–323. A polgári házasság intézményének kialakulását részletesen bemutatja Degré 1983.

⁷⁰ Kisfaludy 1868; 1893. Kisfaludy Zoltán Lajos plébánosi teendői mellett rendszeresen publikálta írásait – többnyire álnéven. 1891-től a Szent István Társulat által kiadott *Népiratkák* sorozat felelős szerkesztője lett, melynek 73. füzeté az 1894-ben megjelent, polgári házasságokkal kapcsolatos újabb vitairat.

⁷¹ Bartha 1892: 305.

⁷² Pokoly 1894.

⁷³ Szlávik 1894:149.

a polgári házasságot. Az 1860–70-es években sor került erre a skandináv államokban, Ausztriában, Belgiumban, Svájcban, Spanyolországban stb. A polgári házasság bevezetésének szükségszerűségét alátámasztó írásában Bartha Béla sárospataki jogtanár több szempontból vizsgálja a problémát.⁷⁴ Kiindulópontja a római katolikus és a protestáns egyház házasságfelfogásának különbsége. A tridenti zsinat a házasságot a szentségek közé emelte, így a törvényhozást és a bíraskodást is a katolikus egyház részére tartja fenn. A protestáns egyház ezzel ellentétes nézetet vall: a házasságot csupán megáldja a lelkész, így annak felbontása is folyhat világi szintéren. Bartha véleménye szerint „A házasságban négy elem összehatását lehet megkülönböztetni: a gazdasági, jogi, erkölcsi és vallási elemét, mely érdekek célszerű s összhangzatos ápolása az állam fontos politikai feladatát képezi. [...] az állam egész hatalmával törekedjék arra, mikép a házasság magasztos erkölcsi feladatainak is megfelelhessen [...] az erkölcsös oldal nem kizárólag az államé, hanem az egyházé is. [...] Az egyház ott óvhatja s fejlesztheti a házasság erkölcsi oldalát, hova az állam nem juthat el. [...] a papok és tanítók, mint a vidéki, különösen falusi lakosság természetes inteligentiája s vezetői, keressék az érintkezést a néppel, fölvilágosítás, tanítás, példaadás végett ...”⁷⁵ Bartha a polgári házasság bevezetésének időszerűségét több példával – közöttük a vegyes házasság valamint a házassági akadályok megítélésének különbözősége miatt is – szorgalmazza. Németországi statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy a polgári házasság bevezetésének nem közvetlen következménye az egyházi áldások, keresztelesek számának csökkenése (1. táblázat).

1. táblázat. A polgári házasság bevezetésének hatása Németországban 1875–1879 között⁷⁶

év	100 polgárilag megkötött házasságból		
	egyházilag megáldatott	egyelőre meg nem esküdt	100 újszülöttből keresztséget nyert
1875	83,44	16,56	92,38
1876	86,43	13,57	92,86
1877	87,36	12,64	92,35
1878	88,29	11,71	92,88
1879	89,28	10,72	92,4

A törvénytervezetről szóló vitába mások is bekapcsolódtak. Jogi és egyházi lapokban egyaránt kifejtették az álláspontjukat például jogászok, teológiai tanárok. Termékeny vita bontakozott ki a *Protestáns Szemle* hasábjain is, amelyben például Várnai

⁷⁴ Bartha 1892.

⁷⁵ Bartha 1892: 296, 298, 299.

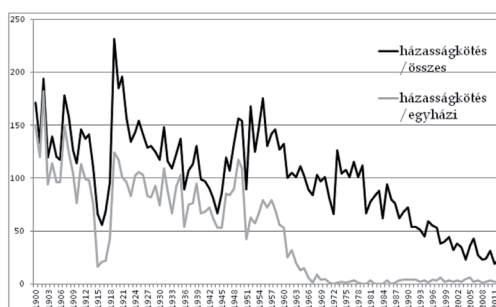
⁷⁶ Bartha 1892: 322.

Sándor közölt egy kiterjedt nemzetközi ismereteken alapuló írást,⁷⁷ s amelyhez többek között Révész Kálmán⁷⁸ szól hozzá.

A széleskörű vitában végül az állam mondta ki a végső szót. 1894. október 1-gyel bevezették az egyházinál magasabb prioritást élvező polgári házasságkötést.⁷⁹ A polgári házasság hivatalossá tételét erősítette az állami anyakönyvezetés bevezetése is. Ettől kezdve két helyszínen és két aktus keretében folyt a házasságkötés: egyrészt az államot képviselő anyakönyvvezető előtt a városházán vagy község-házán, másrészt az egyházat képviselő lelkész előtt a pár felekezetének megfelelő templomban. A helyi közösségek ez utóbbit tartották fontosabbnak különösen a 20. század első felében, míg törvényileg az állami esketés lett a hivatalosan elfogadott.

2). „*Ne temere*” és hatása

A 20. század kezdetére tehát többszereplőssé vált a házasságkötés. A felekezetek közötti vita azonban nem múlt el. A római katolikus egyházban X. Pius pápa 1907-ben kibocsátotta a *Ne temere* című dekrétumot, amely az eljegyzés és a házasságkötés alaki kellekeinek megreformálását szolgálta.⁸⁰ A reformátusok sem maradtak tétlenül. 1910-ben újabb szabályrendeletet alkottak a lelkészek kötelezéseiről a vegyes házasságok körül.⁸¹ Az egyházak a saját bástyaikat védelmezték, ami némi visszalépést jelentett az egymással szemben lassanként kibontakozó toleranciában. Közben azonban újabb szemlélettel is fel kellett venni a harcot. A történelmi egyházak mellett az 1895. évi XLIII. tc. szerint bevett és törvényesen elismert felekezetek és felekezeten kívüliek csoportjával is számolni kellett. Különösen ez utóbbiak térnyerése lett jellemző a 20. század közepén, az államszocialista hatalom térnyerésével, amely száműzte az egyházi szertartást a születés, házasság és temetés eseményénél is. Ezek helyébe új szertartásokat (névadó, társadalmi esküvő, társadalmi temetés) kreáltak.

1. grafikon. Házasságkötések állami és egyházi szertartással Törkeven

⁷⁷ Várnai 1894.

⁷⁸ Révész 1894.

⁷⁹ 1894. évi XXXI törvénycikk a házassági jogról. Szentesítést nyert 1894. december 9-én. Kihirdetett az *Országos Törvénytárban* 1894. december 18-án. Lásd *Polgári házasság* 1894.

⁸⁰ Notter 1909.

⁸¹ G. Szabó 1911.

A VALLÁSI ÉS A TERÜLETI EXOGÁMIA — ENDOGÁMIA KÉRDÉSE⁸²

A vallási határok, a földrajzi tájak egyaránt határt szabnak egy-egy néprajzi csoport egységének, kiterjedésének. Magyarországon napjainkig vannak szinte homogén római katolikus, református, evangélikus területek. Az egyházak sokáig tiltották a vegyes vallásúak közötti házasságot. E tiltás olyan hatásos volt, hogy vegyes vallású települések esetén a lakóhelyi endogámiánál erősebb a vallási endogámia. Inkább választottak más településről, de azonos vallású párt. Így a vegyes vallású községek esetén a házassági kapcsolatok több irányba mutatnak. A karcagi reformátusoknak például egészen más a házassági körzetük, mint az ugyancsak karcagi katolikusoknak. Különböző felekezetűek között létrejött házasságokra csak a 19. század második felétől van saját kutatási adatunk a térségből. A tápiószentmártoni és a karcagi adatok mutatják, hogy az 1870-es évektől hogyan emelkedett a vegyes vallású házasságok aránya az összes házasságkötéshez viszonyítva.

2. táblázat. A vegyes vallású házasságkötések aránya az összes házasságkötés százalékában

<i>település</i>	<i>időszak</i>	<i>vegyes házasságok aránya</i>
Tápiószentmárton (rk.)	1870–1880	3,15%
	1901–1910	10,22%
	1945	14,89%
	1950	30,95%
Karcag (ref.)	1891–1895	5,46%
	1945	31,70%
	1950	31,20%

Az egyházközségek és filiálék gyülekezetei minden esetben a legszorosabb exogám kapcsolatban voltak egymással. Például Kecel és Akasztó (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye) a 18. században, Mátraderecske és Recsk (Heves megye) 1888-ig, Halászi, Arak és Feketeerdő (Moson megye) a 20. században is egy egyházközséget jelentettek. Házassági kapcsolataik mindvégig a filiális községekkel volt a legerőteljesebb és viszont. Így alakult ez Csépa és Szelevény (Heves-Külső-Szolnok megye), valamint Tápiószentmárton és Tápióbicske (Pest megye) esetében is. A 18. században ugyancsak egy egyházközségbe tartozott Mozsgó, Szulimán, Almamellék, Ibafa, Boldogasszonyfa, Szentlászló, Szigeth és Hertelend (Baranya megye). Egy házassági körzetbe való tartozásuknak ez tehát az egyik alapvető oka. Egyházi iratok őrzik, hogy egy-egy anyaegyház templomába mely falvak lakossága járt szertartásra. A misék, istentiszteletek ismerkedési, kapcsolatteremtési lehetőséget is jelentettek a különböző

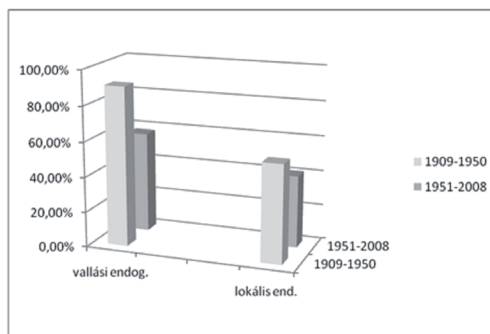
⁸² A téma kutatását az 1970-es évek óta folytatom. Legújabb összegzését 2015-ben adtam közre. Örsi 2015.

községek fiataljai számára. Ennek ellenére úgy tűnik, az egyház inkább a helybeliek között létrejött házasságokat támogatta. Ezt mutatja a stólaként⁸³ fizetett díjszabás is. A 18. századi belsősomogyi református egyházmegye történetéről a stózával kapcsolatban írja Tóth Endre: „Ezt részben már egyházkerületileg is szabályozták akkor és kevés eltéréssel mindenütt azonos összegben fizették [...] Az esketés díja 50 dénár (Aszalón 3 máriás). A vidéki kétszeresét fizette, vagyis 1 forintot.”⁸⁴

3. táblázat. Vallási és lokális endogámia összehasonlítása a kaposkelecsényi reformátusoknál⁸⁵

	<i>felekezeti endogámia</i>		<i>lokális endogámia</i>	
1909–1950	154	90,59%	95	55,56%
1951–2008	108	57,45%	77	40,96%
endogámia átlag	262	73%	172	47,91%
összes házasság	359		359	

A települések hagyományos közösségének és kultúrájának megőrzésében fontos szerepe van a népesség összetételének. A közösség által megalkotott, elfogadott belső szabályok csak úgy tudnak érvényesülni, ha a közösség döntő többsége elfogadja és követi azokat. Itt van jelentősége a közösségbe való beleszületésnek illetve a közösségbe való bekerülésnek. Ezért lehet egzakt mutatója a közösség erejének a házasságkötések megoszlása, más szóval az exogámia és endogámia aránya. A vallási endogámia mutatja a helyben domináns felekezet erejét. A területi exogámia jelzi a település nyitottságát, az asszimiláció fokát, a közösségi kultúra felbomlását. A határon túli magyarok kultúrájának kutatása azt is jól mutatja, hogy a kisebbségben, vagy szórványban élők számára a nemzetiség megtartásában az egyháznak is jelentős szerep jut (3. táblázat, 2. grafikon).⁸⁶

2. grafikon. A vallási és a lokális endogámia viszonya egymáshoz Kaposkelecsényben

⁸³ A stóla a keresztelekor, esketésekor, temetésekor, bizonyos iratok kiállításakor a pap számára nyújtott adomány.

⁸⁴ Tóth Endre 1940.

⁸⁵ Örsi 2014a: 47.

⁸⁶ A témát részletesebben kifejtettem a 2011-ben a Nyitrán megtartott konferencián. Örsi 2014b., 2014a.

Irodalom

BARTHA Béla

1892 A polgári házasság s a házassági bírászkodás. *Protestáns Szemle*. IV. 290–323.

BÁRTH Dániel

2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest: Akadémia Kiadó.

2012 Egyház és házasság – szabályok, rítusok, hiedelmek – In Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. kötet 151–160. Túrkeve – Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület.

BEKE Incze Kristóf (Pesti kalászkod néven)

1841 *A vegyes házasságok egyházi ünnepélyesítése körül fenforgó kérdések második kiadásban bővebben megfejtve*. Pest: Beimel Nyomda.

BOD, Petrus

1763 *Synopsis curis cunnubialis seu tractatus de inre connubiorum*. Cibinuii.

BOD Péter [Kis Baconi Benkő László kiegészítéseivel]

1836 *Házassági törvényrajz ...* Kolozsvár: Evangélikus Református Kollégium.

CSIKY Gergely (szerk.)

1873 *Egyházügyekre vonatkozó magyar országos törvények és kormányrendeletek 1867–1873*. Temesvár: Csanád-egyházmegyei Kny.

CSIZMADIA Andor

1983 A házasság a feudális korban és a tridenti zsinat rendelkezéseinek végrehajtása Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*. 38/ 3. 174-179.

DEGRÉ Alajos

1983 A polgári házasság kialakulása Magyarországon. *Jogtudományi Közöny*. 1983/1. 36-42.

ENYVÁRY Péter (összeáll.)

1873 *Vallás és házasságügyi törvények Magyarországon: tartalmuk : a vallásügyi törvények a mindkét hitfelekezeti evangélikusok és izraeliták házassági törvényei, a bírói hatóságok, azoknak székhelyei és különösen a házassági perekbeni illetékes bíróságok feletti törvényes határozatok, végre a vegyes házassági válóperekről törvény, és a polgári törvénykezési rendtartásnak házassági ügyekre vonatkozó valamennyi [paragrafus]-ai ...* Buda-Pest: Lauffer V. [Budapest] : Noséda Gy.

GELEJI KATONA István

1649 [1875] *Egyházi kánonok, melyeket részint az erdélyi kánonokból egybegyűjtött Geleji Katona István 1649. /ford. Kiss Áron. Kecskemét: Sztalmári Református Egyházmegye.*

GEORCH Illés

1804–1809 *Honnyi törvény I-III*. Pozsony: Belnay György Aloys betűivel.

HERGER Csabáné

2006 *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági kötelekői jog és az európai modellek*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

2010 *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

[KISFALUDY Zoltán Lajos] sz. n.

1868 *Falusi levelek a polgári házasságról*. Pest: Emich Gusztáv Nyomdája. http://mtdportal.extra.hu/books/Falusi_levelek.pdf

- 1893 *Újabb levelek a polgári házasságról*. Pest: Szent István Társulat. /Népiratkák 73./
- KOLUMBÁN Zsuzsanna
- 2012 Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében. In Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. kötet 69–82. Túrkeve – Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület.
- KUN Bertalan
- 1844 *Visszhangok 1840-dik évből a Magyar Clerusnak a vegyesházasságok ügyében*. Lipcse: Wigana.
- NAGY Janka Teodóra
- 2001 A nőrablástól a házasságkötésig. Házassági jog és jogi néphagyomány. In Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. 49–53. Budapest: Planétás Kiadó.
- 2010 A paraszti mentalitásváltozás hatása a kelengye összetételére: a jogi modernizáció és a házassághoz kapcsolódó ajándékozás szokása (1840–1852). In Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. 451–492. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2013 A jogi néprajzi kutatások és az Ethnographia. *Ethnographia*. 124. évf. 2013. 3. 297–320.
- NOTTER Antal
- 1909 *Eljegyzés és házasságkötés a „Ne temere” dekrétum szerint különös tekintettel a magyarországi vegyes házasságokra*. Budapest: Szent István Társulat.
- ÖRSI Julianna
- 1983 Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII—XIX. században. *Demográfia*. XXVI. 4. 572–597.
- 2012 Az egyház szerepe a család és a házasság intézményének védelmében. In Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. kötet 161–177. Túrkeve – Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület.
- 2014a Kaposkelecsény kapcsolatrendszere. In Barna Gábor (szerk.): *Kaposkelecsény. Egy Ung megyei település mindennapjai a 20. században*. 11–67. Kaposkelecsény: Prosperitas Alapítvány.
- 2014b Vallási és nemzeti identitás a 20. századi anyakönyvek tükrében a Bodroghözben és az Ung-vidéken. In Gyöngyössy Orsolya — Limbacher Gábor (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9*. 203–220. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.
- 2015 *Parasztvilág. A vidéki társadalom kapcsolatrendszere*. Túrkeve: Túrkevei Kulturális Egyesület.
- PAPP László
- 1941 *Kiskunhalas népi jogélete*. Budapest: Táj- és Népkutató Intézet.
- POKOLY József
- 1894 A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. *Protestáns Szemle*. VI. 17–29, 100–122, 162–177, 235–251, 305–323.
- POLGÁR Mihály
- 1864 *Egyházi törvények (canones ecclesiastici), melyeknek magyarországi reformált egyház törvényes használatában van, az eredeti latin szöveg régi alakjában*. Az 1790/1: 26. tc. és a dunamelléki ref. egyházkerület rendszabályainak (statua) kíséretében kiadva. Pest.

- 1870 *Az egyházat és lelkész hivatalos teendőit illető országos törvények és rendszabályok.* Pest.
- POLGÁRI házasság
- 1894 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. In: *Corpus Juris Hungarici.* CD
- RÉVÉSZ Kálmán
- 1894 Megjegyzések a házassági jogról szóló törvényjavaslatra. *Protestáns Szemle.* VI. 21–25, 251–257.
- G. SZABÓ Kálmán
- 1911 *Szabályrendelet a lelkészek kötelességeiről a vegyes házasságok körül.* A 606/1910. illetőleg 40/1910 Egyhker. közgyűlési számok alatt elfogadva. Debrecen: Tiszántúli Egyházkerület.
- SZÉKI Béla
- 1867 *Egyházi törvénykönyv, mely a Komjáthiban készült öt osztályu kánonokat és a dunántuli helv. hitv. evang. egyházkerület szabályrendeleteit magában foglalja.* Pápa.
- SZLÁVIK Mátyás
- 1894 A polgári házasság történetéből. *Protestáns Szemle.* VI. 149–162.
- TAGÁNYI Károly
- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről I. rész A családi és öröklési jogszokások.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- TÁRKÁNY-SZÚCS Ernő
- 1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Akadémia Kiadó.
- TÓTH Endre
- 1940 *A Belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában.* Kaposvár: Új-Somogy Nyomda és Kiadó.
- TÓTH Sámuel
- 1875 *Az egyházakat s belhivatalnokokat legközvetlenebbül érdeklő Országos Törvények, kormányrendeletek, egyházkerületi rendszabályok és intézkedések kivonatos gyűjteménye.* A Tiszántúli Ref. Egyházkerület megbízásából. Debrecen: Tiszántúli Egyházkerület.
- UY Péter
- 2012 *Kun történetek a régi időkben.* Sajtó alá rendezte: Bartha Júlia. Kisújszállás: Nádor Könyvek.
- ÚJFALUSY Nep. János
- 1841 *Hív értekezés Vegyes Házasságokról Magyar-Országban, melyet az itt lévő vallásoknak rövid esméretével együtt minden részre való hajlás nélkül, egyedül a hazai Törvényt s' inor mértékül véve közrebocsátott Ujjfalusy Nep. János Törvény Doctora, a királyi Pesti Tudományok öszvességénél, a Törvényes karnak Tagja s hites ügyvéd.* Pest: Beimel Nyomda.
- VÁRNAI Sándor
- 1894 Észrevételek a polgári házasságról szóló törvénytervezetkez. *Protestáns Szemle.* VI. 26–43., 123–140.
- VIDA Vince
- 1841 *Értekezés a vegyes házasságokról.* Hirlapokbul szedegetve kiadta ... ajtatos iskolabeli áldozó pap s hitszónok. Pest: Beimel Nyomda.

dr. habil. Örsi Julianna

A néprajztudomány kandidátusa, társadalomkutató, ny. múzeumigazgató - Túrkeve

E-mail: kultura.kevi@gmail.com

Julianna Örsi

The history and features of interfaith marriages

Interfaith marriages are a result of contact between peoples of different cultures and religions. Rulers may have used this types of marriages as a strategic element in their politics. Interfaith marriages contributed to the assimilation of various peoples and ethnic groups. With the spread of Protestantism the problem of marriages between partners belonging to differing Christian denominations became relevant from the 16th century on. Church leaders wanted to retain their followings and formed their standpoint in accordance with this purpose. The harmonisation of different views became inescapable by the first half of 19th century. Both Roman Catholic and Protestant priests made use of legal practices and the opinions of former clergymen as arguments to defend their views. Roman Catholics insisted on requiring a dispensation from non-Catholic partners. Calvinists observed the decrees on marriage issued by Joseph II. State authorities found a solution when introduced civil marriage in 1894. From the turn of the 19th-20th centuries statistics are available for inter-religious and inter-denominational marriages. Adherence to one's own community can be manifested in finding a partner within an ethnically and religiously identical community and to baptize and raise children in the same religion. Inter-religious and inter-denominational marriages may indicate a cultural overture of various ethnic groups, and they promote the assimilation of minorities as well.

A gyermekfolklór-kutatás időszerű kérdései

„A magyar gyermekjáték-kutatásnak rendkívül gazdag, szép eredményeket magáénak tudó múltja van” – olvashatjuk Niedermüller Péter kutatástörténeti összefoglalójában a nyolc kötetes Magyar Néprajz VI., a népzene és a néptánc mellett a népi játékokkal is foglalkozó kötetében.¹ S ez valóban így is van. A középkortól kezdve a különféle témájú és jellegű munkákban fel-felbukkanó – magyar vonatkozású – játéklejegyzések, gyermekjáték-leírások után² már a 19. században megindult a gyermekjátékok és a gyermekfolklór-szövegek tudományos igényű kutatása. Ez utóbbiak kutatástörténetét Tátrai Zsuzsanna foglalta össze a Magyar Néprajz V., népköltéssel foglalkozó kötetében.³ Ez a két említett fejezet időrendben tárgyalja, és jól jellemzi az 1970-80-as évekig tartó gyermekfolklór kutatást. Emlékeztetőül: a 19. században, a nemzeti önismeret, a nemzeti identitás eszméje, az ősi, archaikus kultúrelemek kutatása idején a gyermekjátékokra, s főként azok szövegeire úgy tekintettek, mint régi műveltségi elemek hordozóira, amelyek a gyermekek ajkán ősi, primitív mivoltukban maradtak fenn, illetve magukba szívták az egykori kulturális javakat, s az idők során változatlanul megőrizték azokat.⁴ A kortársak munkái közül azonban kiemelkedik Kiss Áron 1891-es nagyszabású gyermekjáték-gyűjteménye, amely az ország egész területéről közölt mondókákat, játékszövegeket, kottákat és játékleírásokat is.⁵ A 20. század Gönczi Ferenc somogyi gyermekről írott munkájával kezdve⁶ már az egyes vidékek és falvak – például Jászkisér, Kalotaszeg, Galga-vidék, Borsod, Mátyusföld, Kalocsa – népi játékaikról szóló, átfogó igényel készült gyermekjáték-monográfiák születésének korszaka.⁷ Ezek közül kiemelkedik Gazda Klára *Gyermekvilág Esztelneken* címmel megjelent monográfiája.⁸ Ez a kötet ugyanis nem csupán az adott vidéken, faluban élő gyermekek játékait és folklórját mutatja be, nem csupán játékgyűjtemény, hanem – ahogyan azt a cím is jelzi – a teljesség igényével igyekszik bemutatni és megragadni a gyermekvilág szociokulturális összefüggéseit, a játszó társadalmat. A szerző végigköveti a gyermekek életének teljes spektrumát a születéstől a párválasztá-

¹ Lázár – Niedermüller 1990: 532.

² Például Bornemissza Péter: *Ördögi kísértetekről...* (1578); Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium* (1604); Johannes Amos Comenius: *Orbis pictus* (1685); Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae* (1763), – hogy csak néhány példát említsék.

³ Tátrai 1988: 584-586.

⁴ Ilyen gyermekjáték-értelmezésekkel találkozhatunk például Kálmány Lajos, vagy Porzsolt Lajos korabeli, gyermekjátékokkal foglalkozó munkáiban, de néhány évtizeddel később a magyar néphit vizsgálatával kapcsolatban Róheim Gézánál, illetve a 20. század végén Diószegi Vilmosnál is megjelenik ez az elgondolás. Kálmány 1881.; Porzsolt 1885.; Róheim 1925.; Diószegi 1998.

⁵ Kiss Á. 1891.

⁶ Gönczi 1937.

⁷ Bakos 1953; Csete 1957; Hintalan 2000.; Lajos 1957.; Pécsiné Ács 1974.

⁸ Gazda 1980. A monográfiát 2008-ban a budapesti Ős-Kép Kiadó újra megjelentette. A kötetet az *Erdélyi Múzeum* hasábjain Keszeg Vilmos méltatta. Keszeg 2011.

sig, öt életkori perióduson keresztül (kicsibuba, porban játszó gyermekek, iskolások, a felnőttkor küszöbén, bajszos legények, kontyos nagylányok), s ezzel láthatóvá teszi az esztelneki gyermekek és fiatalok sajátos világát. Hasonlóan kiemelkedő eredmény a gyermekfolklor kutatásában a Faragó József és Fábíán Imre nevéhez köthető bihari szövegkorpusz megjelentetése.⁹ Ez a kötet egy kisebb terület, a gyermekek által használt különféle szövegek összegyűjtése terén törekedett teljességre, s a maga mintegy tízezer szövegváltozatával egyedülálló eredménynek tekinthető.

A zenei feldolgozás és rendszerezés igénye is a 20. században lesz egyre sürgetőbb. Ennek, illetve Bartók Béla és Kodály Zoltán kitartó munkájának eredményeként jelent meg 1951-ben a Magyar Népzene Tára első kötete *Gyermekjátékok* címmel.¹⁰ Zenei feldolgozásban máig ez a legteljesebb és legrészletesebb gyermekfolklorral foglalkozó kötet.

A legfrissebb kutatástörténeti összefoglaló a vizsgált témában Kriston Vízi József 1995-ös tanulmánya.¹¹ Ugyan ebben az évben Ujváry Zoltánnak is megjelent egy cikke a gyermekjáték kutatásról, ebben azonban elsősorban a téma nagy pedagógus kutatóit (például Kiss Áront, Gönczi Ferencet, Lajos Árpádot, Bakos Józsefet, illetve Csete Balázst) méltatja. Ezen kívül a néprajzosokra váró feladatokat foglalja össze, amelyek szerint elsősorban a virtuális gyermekfolklor-térképen található fehér foltok kitöltése, majd pedig a tipologizálás, illetve az eredetkérdés és a kapcsolatok elemzése.¹² Kriston Vízi József említett cikke már szigorúbban vett kutatástörténet: az 1930-as évektől az 1940-es évek végéig (Kresz Mária 1948-as kutatástörténeti összefoglalójáig¹³) időrendben tekinti át röviden a gyermekjátékokról és gyermekfolklorról megjelent fontosabb műveket, majd az azóta elért eredményeket tematikus csoportonként tárgyalja és mutatja be. Így megtudhatjuk, milyen munkák jelentek meg, milyen eredményeket olvashatunk a népi mondókák, az énekes gyermekjátékok, valamint az eszközös népi játékok és játszások, illetve a játékszerek kutatása terén.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a gyermekjátékok és a gyermekfolklor 1995-ig tartó kutatástörténetében eleinte a játékcselekvések és a szövegek közlésén, leírásán, illetve ezek múltba vezető értelmezésén volt a hangsúly,¹⁴ noha a játékszerek gyűjtésére való felhívás is többször hangot kapott. Később egyre fontosabbá vált a dallamok közlése, a szövegek és a játékcselekvések összekapcsolása, s ezáltal a teljes játékesemény ismertetése, hiszen a Magyar Népzene Tára első kötete óta a néprajzkutatásban a „gyermekjáték” többnyire a játékot, és a hozzá kapcsolódó szövegeket és dallamokat együttesen jelentette.¹⁵ Mindemellett jelentkezett az igény is a kutatásban, hogy a gyermekek folklorját, világát a maga teljességében mutassák be egy-egy konkrét területen, településen.

⁹ Faragó – Fábíán 1982.

¹⁰ MNZT 1951.

¹¹ Kriston Vízi 1995.

¹² Ujváry 1995.

¹³ Kresz 1948.

¹⁴ Jellemző példa lehet erre Róheim Géza tanulmánya, amelyben a *Gólya, gólya, gilice* kezdetű gyermekverset elemzi és értelmezi. Róheim 1984: 29–292.

¹⁵ Lásd például Borsai – Hajdu – Igaz 1980.

Mindez a fogalomhasználatban is tükröződik. A 19. század végén, 20. század elején még *számláló versikéket*, *gyermekversikéket*, *gyermekjátékokat* közöltek többek között például az Ethnographia hasábjain.¹⁶ Később a játékok és mondókák konkrét társadalmi réteghez való kötődését is hangsúlyozták a *népi gyermekjátékok*, *népi mondókák* szóhasználatával,¹⁷ illetve a teljességre törekedve egyes kutatók a *gyermekek élete és játécai* szóösszetételt, majd a *gyermekfolklór* fogalmat használták. A teljesség igénye Gazda Klára fentebb már említett munkájában mutatkozik meg a leginkább. Ő vezette be a kutatásba a *gyermekvilág* fogalmát, hiszen munkájában nem csak a gyermekek játékaire és szövegeire volt kíváncsi, hanem „a gyermekek egész hagyományos világára: anyagi és szellemi műveltségére, életformájára, a családban és a falu társadalmában elfoglalt helyére, a nevelés, nevelődés és hagyományozódás egész folyamatára.”¹⁸ Szintén a teljesség igénye fedezhető fel újabban a *gyermek kultúra* fogalom használatában, amely Bús Imre szerint nem csak a gyermekek által létrehozott, vagy általuk mozgásban tartott kulturális javakat vizsgálja, hanem a nekik készült, az ő javukat, örömeiket, fejlődésüket szolgáló elemeket is tanulmányozza.¹⁹

A fogalomhasználat a gyermekjátékok és a gyermekfolklór kutatása terén ma sem egységes. A kutatók publikációikban a fentebb említett megoldások szinte mindegyikét használják, aszerint, hogy ki melyiket véli a maga anyagára legalkalmasabbnak. Jól mutatja ezt az a kissé érthetetlen és furcsa megoldás is, hogy a néprajzkutatás egyik legnagyobb hazai kézikönyvében, a nyolc kötetes *Magyar Néprajzban* a gyermekjátékok, azaz az eszközös, mozgásos, párválasztó és szellemi játékok, valamint a gyermekfolklór szövegek, vagy Tátra Zsuzsanna szóhasználatával a gyermekkor költészetét két külön kötetben kapott helyet, élesen elválasztva ezzel az egyébként legtöbbször szervesen összetartozó részeket.²⁰ Nehezíti a megfelelő fogalmak megtalálását és kiválasztását az is, hogy a jelen felé közeledve a különféle – a hagyományosnak megfelelő, vagy megfeleltethető – jelenségek megnevezésére egyre újabb és újabb fogalmak születnek, a korábban előszeretettel alkalmazott „népi” jelző használata pedig egyre inkább eltűnik. A mai gyermekek játécai és folklór jellegű tevékenységei tehát már egyre nehezebben jellemezhetőek és írhatóak le a hagyományos anyagra alkalmazott fogalmak segítségével. A kutatói szemlélet pedig a társadalmi változásokat sokszor figyelmen kívül hagyja. Ezen kívül az olyan átfogó, az egész gyermekvilágot érintő kutatás, amit Gazda Kláránál láthattunk, ma már nehezen kivitelezhető, hiszen a mai gyermekek egész világát feltérképezni – az őket érő nagy mennyiségű külső hatás következtében – már igen nehéz lenne. A kortárs gyermekek²¹ világának különböző szeleteit vizsgálva azonban a Katona Imre által is használt és javasolt, átfogó gyer-

¹⁶ Lásd például Rechnitzer 1895.; Koritsányi 1903.

¹⁷ Például Tóth 1943.; Pécsiné Ács 1978.

¹⁸ Gazda 1980: 5.

¹⁹ Bús (szerk.) 2013: 13.

²⁰ Lázár – Niedermüller 1990.; Tátrai 1988.

²¹ A *kortárs* fogalom alatt dolgozatomban az elmúlt 20 év, illetve a jelenkor gyermekeit és gyermekfolklóriját értem. A néprajzkutatás ugyanis ezen időszak gyermekfolklórijának bemutatásával még adós, így indokoltnak tartom a szűken vett jelenkor mellett a kutatás kibővítését a most huszonevesek generációjára is.

mekfolklór fogalom a legtöbb esetben nagyon jól használható, hiszen magába foglalja a szövegeket, a mozgásos és szellemi játékokat, a hiedelmeket, szokásokat. Csupán egyetlen részterület, a játékszerek kérdésköre marad ki belőle – annak ellenére, hogy azok gyakran az említett játék-cselekvések fontos eszközei és kellékei.²² A továbbiakban én magam is a Katona Imre által javasolt gyermekfolklór fogalmat fogom használni. Úgy vélem, a szerző által felsoroltak mellett ez a fogalom lefedi azt a területet is, ami a kortárs gyermek-játékszereket vizsgáló néprajzosok számára különösen izgalmas és tanulságos lehet, mégpedig azt, hogyan vonják be a gyermekek játékaikba a körülöttük található tárgyakat, s hogyan használják – az eredeti, felnőtt elgondoláshoz képest gyakran egészen másként, más funkcióban – a készen kapott játékszereiket.

A fentiekben vázolt kutatási eredményeken kívül a kortárs vagy éppen városi gyermekfolklór mai kutatói számára²³ fontos kérdés lehet, hogy a legutóbbi tudománytörténeti összefoglaló megjelenése óta eltelt két évtizedben vajon jelentek-e meg újabb irányzatok? Milyen újabb eredményeket tud fölmutatni a néprajztudomány a gyermekfolklór kutatásában? A téma ma is időszerű, hiszen olyan új jelenségek tűntek fel az utóbbi évtizedekben a gyermekek világában, amelyek vizsgálata sürgető. Vajon olvashatók-e olyan kötetek és írások, amelyek segíthetnek értelmezni a mai gyermekek játékeit, folklór-jellegű tevékenységeit? Vajon milyen a jelene – egyáltalán van-e ennek a kutatási iránynak?²⁴

PUBLIKÁCIÓK AZ 1990-ES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

Az 1960-70-es évek kutatásáról szólva Niedermüller Péter megjegyzi, hogy az elméleti irányultságot a különböző munkák alapján szinte lehetetlen meghatározni,²⁵ és ez azóta is így van. A gyermekfolklórról írott különféle cikkek és kiadványok szinte mindegyike egyedi, egyéni akciónak tekinthető, a témának úgy tűnik nincsenek egységes gyűjtési, rendszerezési, feldolgozási, kiadási módszerei. Az egységes, sajátos módszertan hiánya az eredmények áttekintését is nehezíti, azonban a különféle cikkek, kötetek és tanulmányok összeszedése, egymás mellé állítása során mégis azt láthatjuk, hogy az utóbbi két évtizedben is sok hasznos, és a tudományos igényeket is kielégítő munka jelent meg a gyermekfolklórral kapcsolatban.

²² Katona 1979: 375.

²³ Magam öt éve foglalkozom gyermekfolklórral, elsősorban a 6–12 éves budai gyermekek szövegeit és játékeit vizsgálom. Adataimat a jelenre, illetve az elmúlt 20 évre vonatkozóan gyűjtöttem és gyűjtöm. Főként iskolákban, de egyéb közösségi alkalmakon (például nyári táborokban), illetve köztereken is végeztem megfigyeléseket. A gyűjtés során nem csak a gyermekek által használt szövegeket és játékokat írom össze, hanem komoly figyelmet fordítok a játék és a játékosok kapcsolatára, az előadásmódra, azaz a játékok tényleges működésére, illetve a játék terének és idejének kérdésére is. Mivel elsősorban iskolai közegben vizsgálódom, az otthoni, illetve az elektronikus játékokkal, illetve a média hatásával kutatásomban csak érintőlegesen foglalkozom.

²⁴ Itt szeretném jelezni, hogy – mivel saját kutatásomnak nem része a mai gyermekek játékszereinek vizsgálata – jelen áttekintésben a játékszerekkel kapcsolatos kutatásokban elért eredményekkel csak érintőlegesen foglalkozom.

²⁵ Lázár – Niedermüller 1990: 536.

Az egy-egy terület vagy község hagyományos – gyakran már csak az idősebbek emlékezetében élő – játékkincsét bemutató néprajzi igényű, vagy oktatási segédanyagként szolgáló kötetek kiadása napjainkig folyamatos. Csak néhány példa az utóbbi évekből: néprajzi szempontból vizsgálva a Drávaszög népi játékszereinek vizsgálata után Lábadiné Kedves Klára a terület gyermekfolklóráját bemutató kötetét is megjelentette, Szapu Magda a somogyi, Géczi Lajos az Ung-vidéki, Veress Péter Ilona a mezőcsávasi gyermekek játékait és mondókait gyűjtötte csokorba, Csorba Béla a temerini gyermekfolklórt mutatta be könyvében, Arnold Mária pedig a herendi kisgyermekkort vizsgálta a századfordulótól a II. világháborúig.²⁶ Itt említeném meg Vasas Samu 1993-as kötetét is, amely a témában újszerűnek számított (és számít ma is), hiszen a szociálpszichológia felé elmozduló mű a kalotaszegi gyermek nevelésének és személyiségfejlődésének kapcsolatát elemzi.²⁷ Mindezekon kívül a Hagyományok Háza 2003-ban elindított egy sorozatot *Helyi Hagyományok* címmel, melyben eddig a Nagykunság, Galga-mente, Dél-Alföld, Kazár és Rábaköz játékkincsét bemutató és felhasználó oktatási segédanyagok jelentek meg.²⁸

A (népi) játékszerekkel és a gyermekfolklórral, illetve ezek elméleti vonatkozásaival ma is több néprajzkutató foglalkozik. Álljon itt most a teljesség igénye nélkül néhány fontos név, akik az utóbbi két évtizedben írásaikban, cikkeikben, könyveikben rendszeresen beszámolnak vizsgálódásaik eredményeiről. Kalmár Ágnes, a kecskeméti Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely jelenlegi igazgatója elsősorban a játéktörténet és a játékszerek kutatója.²⁹ Kriston Vízi József kutatástörténeti vizsgálódásain kívül a különféle népi játékokkal és játéktárgyakkal – többek között például a hintázás formáival és szokásaival –, valamint a fiatalok társas életével is foglalkozik, s a Magyar Játéktársaság *Vesszőparipáink* címet viselő közleményeinek, kiadványainak szerkesztője.³⁰ 2003-ban összeállított egy kötetet, amelyben a múlt század elején kiadott legfontosabb néprajzi játéktanulmányokból, gyűjtésekből válogatott és jelentetett meg néhányat,³¹ 2014-ben pedig a 21. század elején született, játékokkal kapcsolatos írásait gyűjtötte csokorba *Kő, papír, olló* címet viselő könyvében.³² A Kiss Áron Magyar Játék Társaság jelenlegi elnöke, Györgyi Erzsébet (aki a Magyar Néprajzi Múzeumban 1979-ben, a Nemzetközi Gyermekev alkalmával megrendezésre került, a század eleji falusi gyermekek életét feldolgozó kiállításának rendezője is volt³³) az utóbbi években elsősorban a gyermekjáték változásáról, és a játék változó kultúránkban betöltött sze-

²⁶ Lábadiné 1984., 2000.; Szapu 1996.; Géczi 2006.; Veress Péter 2009.; Csorba 2003.; Arnold 2001.

²⁷ Vasas 1993.

²⁸ Herczegh 2003.; Gundyné Szerényi 2007.; Benedek 2007.; Szabó – Szabó 2010.; Bakonyi – Ónodi 2009. Ezen kötetek, illetve a többi pedagógiai célzatú kiadvány hatásaival saját gyűjtéseim során is találkoztam. A kiszámoló gyűjtésekor például a leglelkesebb adatközlők olykor egyértelműen visszatartott, hagyományos népi kiszámoló-szövegeket is elmondtak nekem, azonban a részletesebb faggatózás során általában kiderült, hogy ezeket saját szabad játékaik során nem igazán alkalmazzák.

²⁹ Lásd Kalmár 1996, 2002.

³⁰ Lásd Kriston Vízi 1990, 2005, 2009.

³¹ Kriston Vízi (szerk.) 2003.

³² Kriston Vízi 2014.

³³ Földesné Györgyi 1979.

repéről publikált cikkeket, amelyekben többek között a játékok valós felhasználásának vizsgálatára is felhívta a figyelmet.³⁴ Fontos megemlíteni végül, de nem utolsó sorban Lázár Katalin – az MTA Zenetudományi Intézet népi játékgyűjteményének jelenlegi kezelője és kutatója – munkásságát is. Ő elsősorban a népi játékok oktatásban betöltött, illetve betölthető szerepét vizsgálja kötetekben és tanulmányaiban, de a nevéhez fűződik több gyermekjáték-tipológiai kutatás és elemzés, a Planétás kiadó *Jelenlévő Múlt* sorozatában megjelent (s mára már 3 kiadást megért), népi játékokat bemutató kötet, illetve legújabban egy, a magyar népi játékok szövegeiben bekövetkező alakulásokat és romlásokat vizsgáló tanulmány is.³⁵

Az 1990-es évek második felében a humán tudományok több ágának is a gyermekek, a gyermekvilág, illetve a játékok felé fordult az érdeklődése. 1997-ben a *História* történelmi folyóirat, két évvel később pedig a *Műhely* című kulturális folyóirat szentelt egy-egy tematikus számot a gyermek témájának,³⁶ a tavalyi évben pedig a fiatal történészek folyóirata, a *Sic Itur Ad Astra* egy játékokról szóló tematikus kötetet jelentetett meg.³⁷ Ebben pedig nem csak játéktörténetről, vagy a játékok történelem során betöltött szerepéről, hanem a körülöttünk zajló változásokra való nyitottság jeleként például a történelem számítógépes játékokban való megjelenéséről is olvashatunk. A néprajztudományban 1999-ben az *Acta Ethnographica Hungarica* című folyóirat első és második összevont száma is a gyermeket, illetve pontosabban a játékokat állítja középpontba *The Playing Man / Homo Ludens* címen. A kiadványban angol, német és francia nyelvű cikkeken keresztül pillanthatunk be a magyar és a nemzetközi anyagba, kaphatunk képet a mostani (illetve pontosabban a tizenöt évvel ezelőtti) gyermekjáték-kutatás főbb irányairól, eredményeiről többek között Györgyi Erzsébet, Gunda Béla, Gazda Klára, Lázár Katalin, Katona Imre, Kriston Vízi József és Voigt Vilmos írásain keresztül. A folyóirat-számban a hagyományos népi játékokkal és játékszerekkel – például a bicskajátékokkal, a hintával, vagy éppen az ázsiai sárkányeregetéssel – foglalkozó tanulmányokon kívül jónéhány, újszerű témákat, kortárs jelenségeket vizsgáló közleményt is olvashatunk: példaként a magyar vonatkozásúak közül, ilyen újdonságnak számít S. Lackovits Emőke tanulmánya a Balaton-felvidéki gyermekek szerepjátékairól, amely ugyan a 20. század első felét vizsgálja, témájában azonban újszerűnek tekinthető, hiszen a gyermeki szerepjátékokról az eddigi néprajzi szakirodalom csupán utalásszerűen tett említéseket.³⁸ Fábián Zoltán Dénes itt közölt cikkében egy konkrét játékszer, a játékatona kultúrtörténetének részleteit igyekszik feltárni a játékot készítő manufaktúrák, a gyűjtők és a játék-szokások vizsgálatán keresztül,³⁹ Kovács György és Bakosi Éva pedig

³⁴ Lásd Györgyi 1994, 1999. A szerzővel az egyik legutóbbi tudományos interjú a *Sic Itur Ad Astra* 63. 2013-as tematikus számában olvasható.

³⁵ Lásd Lázár 1996, 1999, 2003, 2005, 2010. A szerző az elmúlt évtizedben oktatási segédanyagként a magyar játékkincsből egy négykötetes területi (Erdély és Moldva, Dunántúl, Észak, valamint az Alföld gyermekjátékait bemutató) válogatást is megjelentetett *Gyertek, gyertek játszani!* címmel. Lázár 2002–2008.

³⁶ *História* 1997/5-6. A gyermek; *Műhely* 1999. A gyermek.

³⁷ *Sic Itur Ad Astra* 63. 2013. Csak játék?

³⁸ S. Lackovits 1999.

³⁹ Fábián 1999.

már valóban a jelenkort, az ezredforduló óvodásainak játékait vizsgálja a gyermekek, az óvónők és a szülők bevonásával.⁴⁰ A szerzőpáros tanulmányában az újfajta játékszerek és a különféle játékok kedveltségének vizsgálatán kívül a változások mélyebb, társadalmi okait is igyekszik meghatározni, fő kérdésük pedig az, hogy ebben a folyton változó világban hogyan tudja a játék betölteni hagyományos szerepét a gyermekek életében.

Néhány évvel később a Kriza János Néprajzi Társaság is egy kötetet szentelt az itt vizsgált témának: 11. évkönyvük *Játék és kultúra* alcímmel jelent meg 2003-ban.⁴¹ A kötetben túlnyomórészt erdélyi vonatkozású írásokat olvashatunk – többek között a gyergyóalfalusi gyermekek különféle típusú ugróiskoláiról, vagy a sóvidéki hangzó játékszerekről⁴² –, de Lázár Katalin például egy általánosabb témáról, a fogócskák típusrendjéről értekezik, Gazda Klára pedig a kiszámolóokban és gyermekjátékokban is gyakran megjelenő Isten kovácsa motívumot vizsgálja történeti és művelődéstörténeti keretbe ágyazva.⁴³ Külön kiemelném még Faragó József itt megjelent írását,⁴⁴ amelyben bár egy régebbi, 1975-ös gyűjtését mutatja be, szempontjai nagyon is újszerűek. A hármassfalusi gyermekek személyes kiszámoló-repertoárját vizsgálja, illetve a már jól ismert, hagyományos szövegek helyett inkább a legáltalánosabban elterjedt, legkedveltebb változatokat keresi, és mutatja itt be. Az általa összegyűjtött szövegek közül is elsősorban azokat közli, amelyek az eddig ismert, megjelent kiszámoló-anyaghoz képest újszerűek, „modernebbnek” számítanak, ezzel is gazdagítva és frissítve a téma kutatásának lehetőségeit.

A legutóbbi, összegző igényű, átfogó munka a gyermekfolklór kutatásában 2001-ben jelent meg. Katona Imre *Néprajz és gyermekvilág* címet viselő kis kötete az emberélet első nagy szakaszát, azaz a gyermek-, serdülő- és ifjúkort mutatja be. Mint azt a szerző az előszóban is megjegyzi, a témáról temérdek adattal rendelkezünk, az összefoglalás azonban már jóval kevesebb.⁴⁵ S bár a néprajzi részletekbe Katona Imre nem merül bele, hiszen a kötetben elsősorban a gyermekek társadalomba való betagozását-betagozódását vizsgálja, mégis igyekszik jellemző példákat idézni a falusi gyermekek társadalomban betöltött helyzetéről, így a mű segítségével természetesen bepillantást nyerhetünk a gyermekfolklór és a gyermekjátékok világába is.

Összességében megállapítható, hogy az 1990-es évektől napjainkig megjelent, gyermekfolklórral foglalkozó írások nagyrészt a korábbi tematikákat követik: hagyományos falusi szövegeket, énekes-táncos, vagy éppen mozgásos játékokat, játékszereket, a falusi gyermekek életét és világát vagy egy-egy konkrét terület, település játék- és szöveganyagát mutatják be, gyakran pedagógiai, vagy éppen a múltat felértékelő, értékmegőrző céllal. Felbukkan azonban néhány olyan újszerű, előremutató ötlet és irányzat is, amely már sokkal inkább a gyermekeket állítja középpontba, az ő személyes repertoárjukat, játékokhoz való viszonyukat vizsgálja, illetve a körülöttünk zajló változásokra reagálva a gyermekjátékok mai szerepéről és helyéről igyekszik különféle megállapításokat tenni.

⁴⁰ Kovács – Bakosi 1999.

⁴¹ Szikszai (szerk.) 2003.

⁴² Gálné Kovács 2003.; Márton 2003.

⁴³ Gazda 2003.; Lázár 2003.

⁴⁴ Faragó 2003.

⁴⁵ Katona 2001: 5.

A KORTÁRS GYERMEKFOLKLÓR-KUTATÁS MAI ÁLLÁSA

A kortárs gyermekfolklór kutatása, gyűjtése és feldolgozása terén már jóval kevesebb eredményről tudunk beszámolni, s a cikkek és irodalmak esetlegessége, sokfélesége miatt nehéz átfogóbb tematikákat találni, jellemző kutatási tendenciákat megállapítani az eredmények bemutatása során.

A városi, illetve kortárs gyermekfolklór vizsgálatára az igény, illetve a kutatási felhívások már a 20. század közepétől kezdve jelen voltak a szakmában, Hathalmi Gabnay Ferencnek pedig már a század elején megjelent két cikke a *Néprajzi Értesítőben* a budai, illetve budapesti gyermekek játékaikról és „kunsztjairól”, „ügyes fogásairól” és „furfangos kedvteléseiről”. Ezen kívül Zsemley Oszkár is közölt egy rövid cikket a fővárosi gyermekek játékaikról, s az ezekhez kapcsolódó „szakszavakról”,⁴⁶ ezt a tematikát azonban sokáig senki nem folytatta. A hiányosságra pedig Csalog Zsolt már jó pár évtizeddel ezelőtt is utalt a budapesti gyermekfolklór kutatásáról írott – sajnos kéziratban maradt – tervezetében,⁴⁷ és bár az 1950-es években megindult Nagy-Budapest kutatás keretében elkezdődött a gyermekjátékok gyűjtése is,⁴⁸ ezek elsősorban az újonnan a fővároshoz csatolt, még inkább falusias jellegű területek – mint például Hidegkút, vagy Óbuda – anyagát vizsgálták, s legjobb tudomásom szerint nem is kerültek kiadásra.⁴⁹ A 20. századi kutatásoknak és kiadványoknak ez a múlt felé való fordulás igen gyakori hibája, ahogy azt Voigt Vilmos is megjegyzi a modern gyermekfolklór kutatásáról írott cikkében.⁵⁰ A gyűjtők gyakran nem vesznek tudomást a jelenről, és csak a hagyományos folklórból is ismert gyermekfolklór szövegekhez, játékokhoz hasonló adatokat jegyzik le, illetve azok maradványait próbálják a kortárs anyagban megtalálni. Azokat a szövegeket pedig, amelyek a modern világ elemeit, jelenségeit is tartalmazták, furcsa, romlott formáknak tekintik, s legtöbbször nem is publikálják. Pedig a mai gyermekfolklórra már nagy hatással van a tévé, a film, az internet, az új jelenségek automatikusan bekerülnek a gyermekek játékaiba és szövegeibe, és ezáltal a mai gyermekfolklórba nagyon sok minden beletartozik „a reklámoktól az autóismeretig, a tankönyvekből vett példáktól a gyermekirodalom alkotásaiig.”⁵¹ Mindezt pedig a szerző szerint kommunikációelméleti megközelítéssel, a közlők és befogadók helyzetét és viszonyát vizsgálva lehetne a legpontosabban leírni. Ezek kutatásával és ilyenfajta leírással azonban a néprajztudomány máig adós.

Érdekes, hogy bár a városi folklór már évtizedek óta bevett fogalom és kutatási terület a magyar néprajztudományban, városi gyermekekről, illetve az ő folklórjukról nem sok szó esik a témával kapcsolatos publikációkban. A modern, vagy éppen nagyvárosi gyermekfolklórról nem jelent még meg összefoglaló vagy egy-egy területet, játéktípust részletesen bemutató mű, azonban néhány részterület eredményeiről ezen a téren is beszámolhatunk. Háty Ágnes 1980-ban jelentette meg az 1970-es években végzett városi

⁴⁶ Hathalmi Gabnay 1903, 1904.; Zsemley 1904.

⁴⁷ Csalog 1958: 2.

⁴⁸ Lásd erről Csalog 1958: 4.

⁴⁹ A kéziratok anyagok megtekinthetőek az ELTE BTK Folklore Tanszékének Kézirattárában.

⁵⁰ Voigt 1979.

⁵¹ Voigt 1979: 2.

gyermek- és felnőtt folklór gyűjtéséből származó szövegek egy részét (mindenféle magyarázat és kommentár nélkül), Klaniczay Gábor pedig a trágárság és a civilizáció kapcsolatát elemezte Háy Ágnes szövegei alapján.⁵² Ezek a közlések jól érzékeltetik a folklórszövegekben – vagy talán inkább a gyűjtők szemléletváltásban? – bekövetkezett változásokat, azonban csak egy kis szeletét vizsgálják a témának. Mivel pedig a közlésből nem derül ki, hogy Háy Ágnes mi alapján válogatta ki a – humoros, de túlnyomó részben trágár és obszcén szavakat, illetve erőszakos cselekményeket is tartalmazó – dalokat és mondókákat, illetve Klaniczay is elsősorban a trágár és obszcén szövegeket veszi górcső alá, akár azt is sugallhatják, hogy a modern, városi folklór kizárólag ilyen jellegű.

Az 1980-as évek elején, Budapesten, az ELTE BTK Folklore Tanszékén megindult egy, a kortárs folklór vizsgálatára irányuló kutatás. Ennek keretében a modern, városi gyermekfolklór, főként pedig az iskolai folklór gyűjtését is szorgalmazták, s az összegyűjtött anyag kiadását is tervezték. Ez a terv végül nem valósult meg, csupán Kovács Emese közölte angol nyelvű összefoglaló cikkben a budapesti iskolás gyerekek játékának helyéről és idejéről végzett kutatásának eredményeit.⁵³ Ez a tanulmány jól érzékelteti, mennyi új jelenségre kell a modern városi gyermekfolklórral foglalkozó kutatóknak odafigyelni, és mennyivel másként kell és lehet ma a témához nyúlni.

A kortárs városi gyermekfolklór kutatásának egyik legutóbbi publikált eredménye Juhász Katalin 2005-ben közölt tanulmánya. Ebben a rövidebb írásban a szerző az 1999 óta végzett budapesti (pontosabban angyalföldi) gyermekfolklór gyűjtéséről számol be, s ennek tanulsága – illetve Juhász Katalin szóbeli közlése – szerint gyűjteményében igen tekintélyes szöveganyag található. A 2005-ös cikk Borsai Ilona gyermekmondókát, mint önálló műfajt tárgyaló értekezésé⁵⁴ veszi alapul. Elsősorban a tapasztalatokat foglalja nagy vonalakban össze, illetve a gyűjtés fontosságát hangsúlyozza. Konkrét szövegpéldát csak keveset tartalmaz, inkább a gyermekek által ma is aktívan használt mondókák egy-egy típusát mutatja röviden be.⁵⁵ Fontos ezen kívül megemlíteni Tamás Ildikó 2013-ban megjelent cikkét, amely a halandzsa (nonszensz) vizsgálatával foglalkozik gyermekmondókák szövegei alapján. A szerző tanulmányához a szöveganyagát első sorban Lázár Katalin hagyományos gyűjtéseiből, illetve Tóth Piroska 2011-es, városi gyermekfolklór-szövegekkel foglalkozó szakdolgozatából merítette.⁵⁶ Ez a két tanulmány is jól mutatja, hogy a kutatási hagyományok – jelen esetben a magyarországi gyermekfolklór-vizsgálatokra jellemző szövegközpontúság, illetve az énekes játékok felé fordulás – mennyire meghatározhatják a mai vizsgálatok irányultságát, témaválasztását is.

A kortárs gyermekek által használt szövegek és mozgásos, szellemi, ügyességi játékok mellett a mai játékszerek is számot tarthatnak a néprajztudomány érdeklődésre. A Magyar Néprajzi Múzeumban a fentebb már említett, gyermekélettel foglalkozó kiállítás óta is zajlanak gyermekjátékokkal, játékszerekkel foglalkozó kutatások. A jelenkor kulturális és társadalmi jelenségeit vizsgáló MaDok program keretében megjelent

⁵² Háy 1980.; Klaniczay 1981.

⁵³ Kovács 1986.

⁵⁴ Borsai 1980.

⁵⁵ Juhász 2005.

⁵⁶ Tamás 2013.

több olyan kiadvány is, melyekből sok mindent megtudhatunk a kortárs gyermekek és fiatalok tárgyairól, illetve játékaikról. Ilyen például a Fejős Zoltán és Frazon Zsófia szerkesztésében napvilágot látott *Jelentéstelel tárgyak* című kötet,⁵⁷ vagy a Fejős Zoltán szerkesztésében 2009-ben *Babáink könyve* címmel megjelent kiadvány.⁵⁸ Ez utóbbiban a babák múzeumi helyétől és használatától a felnőttek babáin és a kortárs babákon át egészen a kiberbábig bezárólag kapjuk a kortárs tárgykultúra – s így a kortárs felnőtt- és gyermekjátékok – metszetét. Ezek a kiadványok is igen jól illusztrálják azt a jelenséget, melyre korábban már Katona Imre is rámutatott. Nevezetesen azt, hogy „A korszerű néprajztudomány nem engedheti le a sorompót a társtudományok, vagy napjaink jelenségei előtt...” hiszen „az állandó, napjainkra felerősödő kölcsönhatások nem engedik meg a hagyományos szemléletmódhoz való görcsös ragaszkodást.”⁵⁹

A gyermekfolklor, különösen pedig a kortárs gyermekfolklor kutatása igen tág téma, sok más kutatási területtel is érintkezik, így nem csak a szűken vett szakma eredményeit használhatjuk fel, ha erről a témáról, a gyermekek által ismert és használt szövegek, játékok és a konkrét játékesemények változásairól szeretnénk többet megtudni. Sőt! Kifejezetten előnyünkre válhat, s nagy segítség jelenthet a mai jelenségek megértésében és elhelyezésében, ha például az irodalom, a nyelvészet, a szociológia, a pedagógia, vagy éppen a (gyermek)pszichológia témához kapcsolódó kutatási eredményeit is figyelemmel kíséjük. A tágabb kontextusban való elhelyezés pedig abban is segítségünkre lehet, hogy a hagyományosnak tekinthető szemléletmód és vizsgálatok helyett egy sokkal nyitottabb, a mai világ, s a mai gyermekek világának rendkívül összetett jelenségeire érzékenyebben reagáló látásmódot tudjunk képviselni kutatásaink és elemzéseink során.

Az irodalom felől közelítve Bereczky János jelentetett meg nemrégiben egy kötetet, melyben azt vizsgálja, hogy a gyermekjátékok, a „játék és a költészet ölelkezése” hogyan jelennek meg irodalmunk és művelődéstörténetünk egyik nagy alakjának, Mikszáth Kálmánnak életművében.⁶⁰ Ezen kívül a (kortárs) gyermekirodalommal⁶¹ foglalkozó, azt bemutató és elemző munkák is tanulságosak lehetnek, mindezek áttekintése azonban igenen nagy feladat, s terjedelmi okok miatt részletesebben itt nem áll módomban a témával foglalkozni.

A szociológusok az utóbbi években rengeteget foglalkoztak a gyermekek megváltozott helyzetével, a családok átalakuló szerepével mai világunkban,⁶² s arra is találhatunk példát, hogy milyen érdekes, értékes és elgondolkodtató eredmények születhetnek a néprajz és a szociológia együttműködésével. Gondoljunk csak például Szapu

⁵⁷ Fejős – Frazon (szerk.) 2005.

⁵⁸ Fejős (szerk.) 2009.

⁵⁹ Katona 2001: 5.

⁶⁰ Bereczky 2006.

⁶¹ A magyar gyermekkönyvekről a Nemzetközi Gyermekévben, 1979-ben jelent meg egy átfogó kiadvány Csulák Mihály és Reviczky Béla szerkesztésében. A közelmúlt kutatási eredményeiről lásd például Végh Balázs Béla, illetve Komáromi Gabriella munkáit, vagy Gombos Péter összefoglaló cikkét. Csulák – Reviczky (szerk.) 1979.; Gombos 2011.

⁶² Lásd Winn 1990.; Buckingham 2002. A szociológiai vizsgálatok mellett az általános gyermekpszichológiai munkák ismerete is szinte kötelezőnek tekinthető, hiszen a mai gyermekek kapcsolatainak, érzelmi életének, gondolkodásának megértése egyáltalán nem könnyű feladat. Ezek áttekintése azonban már kicsit kívül esik jelent tanulmány célkitűzésén.

Magda kortárs kaposvári fiatalok csoportkultúráit, zenei irányzatok szerinti csoportosulásait vizsgáló kötetére.⁶³ Ennek előszavában Voigt Vilmos hívja fel a figyelmet arra, hogy folklór helyzetének megváltozása miatt a folklorisztika helyzete is megváltozott, s Szapu Magda munkája éppen abban egyedülálló, hogy egy eddig ismeretlen, folklorisztika jellegű hagyományt és világot mutat be, amelyet a néprajztudomány ezidáig nem kutatott.⁶⁴ Ez a kötet tehát – bár nem a klasszikus értelemben vett gyermekkorral foglalkozik – újfajta kérdésfeltevésével, módszereivel különösen fontos támpont és útmutatás lehet a különféle kortárs témák, közösségek néprajzi kutatói számára.

A fentiekén kívül fontos még megemlíteni Deáky Zita 2011-es, gyermekkorról szóló – és nem mellesleg nagyon igényes kiadásban, gazdag illusztrációs anyaggal ellátott – történeti néprajzi kötetét is, mely segíthet történeti távlatokba, kontextusba helyezni a tárgyalt témában már összegyűjtött korábbi, vagy kortárs anyagot.⁶⁵ Ugyan ebből a szempontból lehetnek hasznosak Pukánszky Béla, Vajda Zsuzsa és Péter Katalin a gyermekkor történetét, illetve annak különböző időszakait bemutató és vizsgáló kötetei.⁶⁶

A kortárs gyermekfolklór jelenségei iránt érdeklődők számára Balázs Géza munkássága is hasznos támpontokat adhat. A nyelvész és néprajzkutató ugyan elsősorban a felnőttek kortárs kultúrájával és folklórájával foglalkozik, s szempontjai gyakran inkább nyelvészetiek, azonban az sms- és internetfolklór, az anti-proverbiumok, vagy éppen az abszurditás mind fontos részei és alkotóelemei a kortárs gyermekfolklórnak is, így a szerző ezekhez kapcsolódó könyvei és tanulmányai a tárgyalt témában is fontos mérföldkövek lehetnek.⁶⁷

Ha a témára vonatkozó irodalmi áttekintést kiterjesztjük az utóbbi években megjelent konferenciakötetekre is nagyon izgalmas és sokszor részletes, pontos, értékes adatokat kaphatunk a kortárs városi gyermekfolklór bizonyos területeiről, illetve ahhoz (is) szorosan kapcsolódó tartalmakról. Kecskeméten például 1996-ban a Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely, valamint a „Szórákaténusz” Európai Játékközpont Alapítvány rendezett egy nemzetközi játékszociológiai konferenciát, *A játék, mint mentalitás a 21. század küszöbén* címmel. Az előadások szövegei Váczi Mária szerkesztésében jelentek meg néhány évvel később, és a különböző területről érkezett szerzők írásai nagyon hasznos szempontokkal szolgálhatnak a kortárs gyermekjátékok kutatásánál, elemzésénél. Kérész Gyula például egy ma gyakran problémaként felmerülő témát, a játék és az agresszió kapcsolatát vizsgálja, s a játékok agresszió alapján történő rendszerezését kísérli meg.⁶⁸ Ezen kívül olvashatunk ebben a kötetben pozitív és negatív hangvételű értekezéseket az internetről, illetve a számítógépes és videó-játékokról,⁶⁹ Voigt

⁶³ Szapu 2002.

⁶⁴ Szapu 2002: 7–10.

⁶⁵ Deáky 2011. Fontos itt megemlíteni a kötet előzményét is: a születés és születés hazai kultúrtörténetét *Minden dolgok kezdete* címmel Deáky Zita Krász Lillával közösen írta és jelentette meg 2005-ben. Deáky – Krász 2005.

⁶⁶ Pukánszky 2001.; Pukánszky (szerk.) 2003.; Pukánszky – Vajda (szerk.) 1998.; Péter (szerk.) 1996.

⁶⁷ Lásd Balázs 2001, 2010, 2011.

⁶⁸ Kérész 2000.

⁶⁹ Lásd Csányi 2000.; Mérő 2000.

Vilmos pedig azt a sokakban felmerülő kérdést teszi fel itt közölt tanulmányában, hogy egyáltalán vannak-e még játékaink?⁷⁰ Válasza megnyugtató: a játék nem veszett el, csak – ahogy minden más is körülöttünk a világban – átalakult. Ma is vannak játékaink, gyermekeknek és felnőtteknek egyaránt, csak a kutatóknak nyitottabban kellene fordulni a téma felé, és fel kellene ismerni őket.

A kifejezetten játékokkal foglalkozó köteteken kívül a néprajzosok és a különféle egyéb területeken tevékenykedő kutatók sok más tanácskozáson is érintik a gyermekfolklor témáját, vagy a gyermekfolklorhoz szorosan kapcsolódó területeket. A Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 1998 óta szervez egy nemzetközi konferenciasorozatot *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra* címmel. A média ma már a gyermekek életének – és gyakran játékának is – szerves és meghatározó része, így a mai gyermekfolklor kutatása során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a média hatásait sem.⁷¹ Hasonlóan hasznosak lehetnek a gyermekfolklor és a gyermekjátékok mai kutatóinak az ELTE Bölcsészettudományi Karán, 2012-ben már harmadszorra megrendezett *Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia* előadásai és eredményei.⁷² Az előadások írott változatait tartalmazó kötetekben olvashatunk többek között a humor elméletéről, működéséről és pszichológiájáról, az állatviccekről, a szójátékokról, az anti-proverbiumokról, vagy éppen a gyógyító nevetésről. Mindez pedig közelebb vihet minket a gyermekek világának megértéshez, hiszen az ő folklorjukban, az ő világukban a viccek, a humor, a felnőtt világ kifigurázása, kinevetése fontos, gyakran központi szerepet játszik. Az ilyen kiadványok tehát – bár sajnos általában csak véletlenszerűen tartalmaznak a vizsgált témára vonatkozó tanulmányokat –, segíthetik a mai gyermekek folklorjának megismerését és megértését.

Az itt tárgyalt kutatási területhez nem csak a különféle konferenciakötetek, hanem egyes folyóiratok is kapcsolódhatnak. Ilyen például az 1999-ben alakult, *Fordulópont* címet viselő periodika is. A szerkesztők szerint a rendszerváltás lázában eltűntek azok az intézmények, amelyek a gyermekekkel, fiatalokkal, művelődéssel foglalkoztak, újak pedig azóta sem nagyon alakultak.⁷³ Az igény azonban megmaradt, ezért aztán ebben a folyóiratban a felmerülő, gyakran az egész társadalmat érintő kérdéseket, problémákat elsősorban a gyermekek köré csoportosítva, a gyermekekre vetítve tárgyalják és mutatják be. A tematikus számok pedig olyan kérdéseket járnak körül, mint például az erőszak, a játék, a mese, vagy éppen a nemi különbségek a gyermekek életében.

A fentiek jól illusztrálják, hogy a gyermekfolklorhoz kapcsolódóan sok eredményről számot adhatunk, azonban egységes gyermekfolklor kutatásról nem beszélhetünk. A különböző területekről származó, témára vonatkoztatható irodalmak és cikkek nem alkotnak egységes képet. Nagy, átfogó kutatási eredményekről nem számolhatunk be, a részterületekről azonban egyre pontosabb adataink és egyre mélyebbre nyúló elemzéseink vannak. Előremutató az is, hogy a kortárs városi gyermekfolklor kutatása terén

⁷⁰ Voigt 2000.

⁷¹ A konferenciákon elhangzó előadásokat Gabos Erika szerkesztette kötetekbe. Lásd: Gabos (szerk.) 1999, 2001, 2006, 2008.

⁷² Az I. és II. konferencia előadásai már írott formában is megjelentek. Lásd: Daczi – T. Litovkina – Barta (szerk.) 2008.; T. Litovkina – Barta – Hidasi (szerk.) 2010.

⁷³ *Fordulópont*, 1999/1: 4.

egyre kevésbé érvényesül a korábbi értékközpontú, pedagógiai szemlélet. Találhatunk persze néhány publikációt, amelyekben a hagyományos közlésekhez hasonlóan a szerzők a téma egy-egy szeletét, például a városi szövegeket, kortárs babákat, vagy éppen a gyermekek tapsos játékait mutatják be, azonban előremutató, hogy a téma kutatói ma már nem riadnak vissza a trágár, agresszív, a közízlés, vagy a pedagógiai szempontok szerint „nem megfelelő” elemek közlésétől.⁷⁴ Egyre fontosabbá válik, hogy a játékok és szövegek valós közegükben, valós használatukban, s a szerző értékítélete nélkül kerüljenek bemutatásra.⁷⁵ Ezen kívül egyre több a témában az interdiszciplináris, több tudományág eredményeit és módszereit felhasználó kötet és tanulmány is.⁷⁶ Ez szintén nagyon fontos eredmény, tekintve, hogy a mai gyermekeknek az egyre komolyabban vett iskolázatásnak, az egyre gyakoribb és egyre távolabbi helyeket célzó utazásoknak, nem utolsósorban pedig az általuk egyre többet használt számítógépnek és médiának köszönhetően a világnak sokkal nagyobb szeletével találkozhatnak, több és változatosabb információt kell befogadniuk, feldolgozniuk, mint falusi elődeiknek. A világnak ez a fajta kitárulása pedig természetesen folklórukban és játékaikban is tükröződik.

TOVÁBBI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

Az előző fejezetek jól érzékeltetik, hogy – bár látványos és nagyszabású kiadványok és egységes módszertannal rendelkező kortárs gyermekfolklór-kutatási eredmények az utóbbi időben nem születtek – a gyermekfolklórral foglalkozó kutatások és publikációk láncolata az elmúlt évtizedek során sem szakadt meg. Sok tekintetben az immár hagyományosnak tekinthető kutatási tendenciák folytatódtak, az egyes területeket illetve játéksorozatokat bemutató, vagy éppen a pedagógiai célzatú kiadványok sorával. A gyermek és a környezet kérdésköre; a gyermek helye és értéke a társadalomban; a felnőttekkel és kortársaival való kapcsolatának változása és alakulása központi kérdések a gyermekfolklór értelmezése szempontjából, a legnagyobb hiányosságok azonban éppen ezen a területen vannak. A problematika az elmúlt évtizedek során többször felbukkant, s többek között például Gönczi Ferenc somogyi, vagy Gazda Klára eszternelői gyermekéletrajz bemutató kötetében, illetve Katona Imre hagyományos gyermekvilágról írott összegző munkájában⁷⁷ komoly eredményeket mutattak fel a témában. A mai helyzetet azonban néprajzi szempontból még senki sem értékelt. Pedig a gyermek státusza a családban és a társadalomban, a vele szemben támasztott elvárások, az őt körülvevő természeti, épített és technikai környezet, az időbeosztás és ennek szülői szabályozása, vagy éppen a belenevelődés folyamata rengeteget változott az elmúlt néhány évtizedben.⁷⁸ A gyermekek státusza sokat emelkedett, ezzel együtt azonban egyre kevesebb szabad idővel rendelkeznek, a szülők és a felnőttek egyre inkább kontrollálni szeretnék

⁷⁴ Lásd Háy 1980.

⁷⁵ Például Juhász 2005.

⁷⁶ Például Bereczky 2006.; Kriston Vízi 2009.; Szapu 2002.; Váczi (szerk.) 2000.

⁷⁷ Gönczi 1937.; Gazda 1980.; Katona 2001.

⁷⁸ Lásd erről például Erikson 2002.; Tészabó 2013.

időtöltésüket, s ezzel együtt játékaikat is. Mindezek értelmezése és megértése nélkül pedig igen nehéz a mai gyermekek folklórjáról, saját kis világáról bármit is mondani.

Természetesen a hagyományos anyag bemutatásán túl új területek, témák – többek között például a városi gyermekfolklór, vagy éppen a szerepjátékok – bevonása is megkezdődött az utóbbi néhány évtizedben. Ujdonságnak tekinthető ezen kívül a média gyermekekre tett különféle hatásainak részletesebb vizsgálata, illetve a gyermekek folklóráját és világát kicsit tágabb összefüggésben, más tudományágakat is bevonva bemutató és értelmező interdiszciplináris kötetek is.

A néprajzi szakirodalmat, s a különféle társdiszciplínák eredményeit figyelemmel kísérve tehát sok mindent megtudhatunk nem csak a múltban élő, hanem a mai gyermekek világáról, játékaikról, folklórjáról is. Természetesen sok a megoldatlan feladat, hiszen a gyermekek játékkultúrája az elmúlt évtizedekben rengeteget változott. Persze ma is szerepjátékokat játszanak a gyerekek, de a fiúk háborúsdí helyett inkább pankrációt, vagy „zombisat”, a lányok lakodalmas helyett gyakran inkább „megasztárosat”, vagy turnézó énekesnőket. Ma is minden gyerek fogócskázik, de már nem a macska üldözi az egeret, vagy a farkas a bárányt, nem a farkas elől menekülnek a gazdaszszonyhoz a kislábák, hanem jégfogót, terpeszfogót, vécé-fogót játszanak. Ezekhez a fogócskákhoz már nem tartoznak kerettörténetek, konkrét szövegek, a játékosok nem kezdik előlről minden sikeres elfogás után a játékot, hanem a játék folyamatosságát biztosítandó a gyermekek a különféle szabályok szerint érintéssel, a terpeszben állók lába alatti átkúszással, vagy éppen a megfogott gyermek által alakított vécé jelképes lehúzásával válthatják ki a mozdulatlanságra ítélt, elfogott játékosársakat. A méta, a kótyázás, vagy a bigézés helyett ma inkább a kevesebb játékosal is játszható, sokkal individuálisabb, és kicsit egyszerűbb szabályokkal rendelkező japán foci, tengő, vagy a heki⁷⁹ való játék dívik, s nem csak a fiúk körében. A kislányok már nem a katicabogár röptéből, vagy a virágszirmok tépkedésével, hanem inkább papíron, írásban, számolgtatva jósolnak, s nem azt szeretnék tudni, meddig élnek, vagy merre viszik majd őket férjhez, hanem arra kíváncsiak, milyen autójuk lesz, milyen színű lesz a menyasszonyi ruhájuk, s hova mennek majd nászútra. A mai gyermekek már nem az állatokról, növényekről mondanak mondókákat, nem a lánykérésről, párválasztásról énekelnek, hanem kalózokról, banditákról, buszokról, autókról, vagy épp Donald Kacsáról. Gyakran mondókaként skandálják, vagy éppen éneklük a tévében elhangzó, vagy az óriásplakátokon látható reklámszövegeket is, és mondókáikban már elsősorban az őket körülvevő tárgyi világ jelenik meg.

Az alábbi két táblázatban láthatjuk a *Magyar Néprajz* megfelelő fejezetei alapján⁸⁰ a hagyományos folklóranyagra vonatkozó felosztások, illetve az eddigi kutatási eredményeim összehasonlítását. Mivel néhány jelenséget, szövegcsoportot a korábban használatos felosztásba nehéz lenne besorolni, létrehoztam néhány újabb kategóriát. Ezek közül néhány jelenségre a hagyományos folklóranyagban is találhatunk példát, másokat azonban csak a kortárs gyermekfolklórban találhatunk meg.

⁷⁹ A heki kisméretű rizslabda, melyet lábbal dobálva kell a levegőben tartani, illetve egymásnak átadogatni. Kézzel hozzáérni nem szabad.

⁸⁰ Lázár – Niedermüller 1990.; Tátrai 1988.

A táblázatok jól mutatják, hogy a hagyományos gyermekfolklórra vonatkozó felosztások csak korlátozottan alkalmazhatóak a mai gyermekek által használt anyagra. A sok újdonságot is mutató, napjainkban gyűjthető anyag rendszerezéséhez és értelmezéséhez további kategóriák bevezetésére lenne szükség. A fenti javaslatok úgy alakultak ki, hogy azok a régi és az új jelenségekre egyaránt alkalmazhatók legyenek. Megoldandó kérdések azonban még bőven vannak. A gyermekek napjainkban például sokkal kevesebbet énekelnek, mint korábban, a lejegyezhető szövegek inkább versben, vagy prózában fogalmazódnak meg. Ritkán figyelhető meg a dallamos változatok ismerete. Bizonyos szövegeket egyes adatközlők dallammal, míg mások prózában ismernek, használnak, így a szövegek dallamosság szempontjából való kategorizálása igen kérdésessé válik. Mivel kiadásban még csak kevés kortárs gyermekfolklór anyag jelent meg, a témával foglalkozó kutatóknak egy időben kell a tapasztalati gyűjtést és az elméleti rendszerezést elvégezni, amihez a különféle játékfajták, és szövegtípusok ismeretére is szükség van. Dolgozatom a kérdéskör időszerűségeire kívánt rámutatni, s a jelenségeket és kutatási lehetőségeket példákkal illusztrálni.

Felosztás (MN V.)		Példák a hagyományos anyagból	Példák a mai anyagból	Újdonságok
1. Mondókák	Szórakoztató, oktató, nevelő, szoktató	Álltatók, jártatók, cirógatók, etetők, ijesztők, tapsoltatók	Nem foglalkoztam vele	
	Természeti, társadalmi környezettel kapcsolat	Nap, eső, állathang, állathívogató, növények, csúfolók (nemzetiség, név, tulajdonságok, foglalkozás, falu), különböző szituációk	Eső, hideg, tavasz, csúfolók (tulajdonságok), beugratók, különböző szituációk	Köszönés, étkezés, wc-költészet
	Mondókák a gyermekjátékokban	Kiszámoló, játékba hívó, játék közbeni biztató/csúfoló, mondókás játékok, rajzolók	Kiszámoló, játékba hívó, játék közbeni biztató/csúfoló, mondókás játékok, rajzolók	Mátyás király játék, tapsos játékok, vonulás
	Mondókák a jeles napi köszöntő szokásokban	Lucázás, Aprószentek, Pünkösödölés	Nem foglalkoztam vele, DE locsolóversek	
	Dramatikus jelelő játékszövegek	Mondókás és énekes feleletgatók (állathang utánzó, játékok)	Nem találtam	Nem találtam
2. Lírai játékdalok	Altatók	Felnőttek a gyerekeknek	Nem foglalkoztam vele	

Felosztás (MN V.)		Példák a hagyományos anyagból	Példák a mai anyagból	Újdonságok
	Játékeseményt követő, illusztráló szövegek	Bújj, bújj, kifordulós, fehér liliumszál	Mackó-mackó (ugrókötél)	
	Játékeseménytől független szövegek	Párválasztós játékok egy része	Tapsos játékok	Sze-sze-sze, Paprika Jancsi, Ántaká tészó
	Vegyes	Párválasztós játékok egy része	Nem találtam	Nem találtam
Újabb kaetgóriák	Játék a nyelvvel és a hangokkal	Idegen nyelvek imitálása, nyelvtörök	Idegen nyelvek, nyelvtörök, végtelen dalok, mondókák	Szép az ici-pici, Fenn a falon, trágárság „lát-szata”
	Paródiák	Ünnepi szövegek	Ünnepi szövegek	Könnyűzenei számok, versek, reklámok, népdalok
	Szórakoztató szövegek	Mondókamesék, „Egyéb” dalok	Boci, boci tarka, Volt egyszer egy kicsi törpe	Különböző hosszúságú és tematikájú dalok, mondókák

1. táblázat. A kortárs anyag a hagyományos gyermekfolklor-szöveg rendszerezés tükrében

Felosztás (MN VI.)		Példák a hagyományos anyagból	Példák a mai anyagból	Újdonságok
1. Eszközös játékok	Tárgykészítő	Babák, bútorok, állatok, hangszerek, fegyverek, gazdasági eszközök, ékszerek	Ékszerek	Nem játékgyarak kreatív bevonása a játékokba
	Eszközös ügyességi	Labda, gomb, pénz, kő, kacsázás, ugrókötél, csiga, karika, szappanbuborék	Labda, ugrókötél, kacsázás, fonaljátékok	Gumizás, fonaljátékok, diabóló, hullahopp
	Sportszerű népi	Mancs, teke, csülök, kanász, bige, méta, fecskézés, görcölés	Nem találtam	Sportjátékok (foci, kidobós, kézilabda)

Felosztás (MN VI.)		Példák a hagyományos anyagból	Példák a mai anyagból	Újdonságok
2. Mozgásos játékok	Ügyességi és erő	Ölbeli + hinta, korszolya, talicska, ostor, szánkó, sőtörés, kenyeres, ugrósíkola, bakugrás, guggoló, szökdelő, Adj Király, versenyfutás	Hinta, szánkó, sőtörés, ugrósíkola, versenyfutás, Kelj fel Jancsi!, cigánykerék, kézenállás, tapsos, piroszacsi	Nagymama papuccsa, szkander, ujjszkander
	Fogócskák	Sima, szoknya, szembekötős, csósz, libás, bárány, tyúkos, halászás, hátulsó pár, pecsenyeforgatás, fekete-fehér	Sima, halász, hátulsó pár	Vécé, fagyí, terpesz, sétáló, vírus/lepra, ember a földön, jég, Szik-szakszuk, szincápa
	Vonulások	Rétes, kanyargó járás, lánckészítés, bújóvonuló, kapus-hidas, kezeken sáttatás	Nem jellemző	Sétáló „figurákkal”
3. Párválasztó játékok	Párválasztó kör	Fehér Liliom, Hajlik a meggyfa, Kiskaeca fürdik, Csillag Boris, párna, kendőtánc	Nem találtam	Nem találtam
	Lánykérő	Méz méz, Most viszik, Járok egyedül, Hol jársz, Ninive	Nem találtam	Nem találtam
	Párválasztó társas	Kútba estem, Megy a kosár, Szomszédózás, Székes	Nem találtam	Nem találtam
4. Szellemi játékok	Szellemi ügyességi	Húzd meg, ereszd meg, Fekete-fehér, Repül a...	Fekete-fehér, barkóba	Írásos játékok, kő, ppir olló, Töltés, pajzs, lövés, kártya
	Becsapós	Lámpás (pitypang), foghúzás, vízzel leöntés, tréfás fogadások, kalitka	Tréfás fogadások	Csináld utánam
	Kitalálás	Kitalálás körjátékok, virágneves, mi van a ládában, Amerikából jöttem, főzőcske	Amerikából jöttem	Nem találtam
	Tiltó	Farkasszem, csendcsináló, ne nevsz, sánta pipás	Farkasszem, csendcsináló	Hétfogás

Felosztás (MN VI.)		Példák a hagyományos anyagból	Példák a mai anyagból	Újdonságok
	Rejtő-kereső	Eldugás, tűz-víz, csúszda, gyűrűsdi, ipi-apacs, bújócska, katonásdi, rabló-pandúr	Bújócska, ipi-apacs	Bújócska-fogócska, lövöldözős bújócska, hétbot
Újabb kategóriák	Szerepjátékok	Lakodalom, temetés, vendégeskedés	Boltos, esküvő, harcok, állatok	Énekesnők, tehetségkutatók
	Testi érzékelés játéka			Ezertű, kézszorítás, zuhanás, kézemelkedés, Mátyás király játék
	Bárország/ viselkedéspróba			Feelsz, vagy mersz típusú játékok
	Jóslások	Akáclevél, margaréta	Akáclevél, százszorszép	Papíron, számozással

2. táblázat: A kortárs anyag a hagyományos gyermekjáték-rendszerezés tükrében

Irodalom

ARNOLD Mária

2001 *A kisgyermekkor Herenden a századfordulótól a második világháború végéig*. Veszprém: MPI.

BAKONYI Lászlóné – ÓNODI Béla

2009 *Szili kút, szanyi kút... A Rábaköz hagyományai*. Budapest: Hagyományok Háza.

BAKOS József

1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok* ÚMNGy VII. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BALÁZS Géza

2001 *Miért jobb a sör a nőknél? Kocsmafilozófia, aszfalköltészet, internetfolklór*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.

2010 *Az abszurd a népköltészetben*. In Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor (szerk.): *Szótárak, szólások, nevek vonzásában. Köszöntőkönyv Fábián Zsuzsanna tiszteletére*. 19–31. Budapest: Tinta Kiadó.

2011 *SMS-nyelv és -folklór*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság – Inter Kft. – PRAE. HU.

BENEDEK Krisztina

2007 *Cibri, cibri... Galga menti játékfűzések*. Budapest: Hagyományok Háza.

BERECZKY János

2006 *Mikszáth Kálmán és a gyermekjátékok világa*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BORSAI Ilona

1980 A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai. *Népi kultúra – Népi társadalom* XI-XII. 545–578.

BORSAI Ilona – HAJDU Gyula – IGAZ Mária

1980 *Magyar népi gyermekjátékok*. Budapest: Tankönyvkiadó.

BUCKINGHAM, David

2002 *A gyermekkor halála után. Felnőni az elektronikus média világában*. Budapest: Helikon.

BÚS Imre (szerk.)

2013 *Tanulmányok a gyermekkultúráról*. Szekszárd: PTE IGYK – Gyermekkultúra Kutatócsoport.

CSALOG Zsolt

1958 *A budapesti gyerekjátékok kutatása*. Kézirat, ELTE BTK Folklore Tanszék, Kézirattár. 1126.

CSÁNYI János

2000 Játékosok és játékok az internet hálójában. In Váczi Mária (szerk.): *A játék mint mentalitás a 21. század küszöbén*. 175–182. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete – „Szórákaténusz” Európai Játékközpont Alapítvány.

CSETE Balázs

1957 *Jászkiséri gyermekjátékok*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

CSORBA Béla

2003 *Temerinben volt egy bolt. Temerini népi gyermekjátékok I*. Temerin: TAKT.

CSULÁK Mihály – REVICZKY Béla (szerk.)

1979 *A magyar gyermekkönyv 1527-1979*. Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

DACZI Margit – T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter (szerk.)

2008 *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest: Tinta Kiadó.

DEÁKY Zita

2011 *„Jó kis fiúk és leánykák” A kisgyermekkor történeti néprajza*. Budapest: Századvég Kiadó.

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla

2005 *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon. XVI-XX. század*. Budapest: Századvég Kiadó.

DIÓSZEGI Vilmos

1998 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ERIKSON, Erik H.

2002 *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.

FARAGÓ József

2003 Hány kiolvasó mondókát tudnak a hármassfalusi gyermekek? In Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra*. 105–111. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre

1982 *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest: Kriterion.

FÁBIÁN Zoltán Dénes

- 1999 Boy's playset, the toy soldier. Cultural-historical details about manufactures, collectors and playing customs. *Acta Ethnographica Hungarica* 44. 1-2. 151–175.

FEJŐS Zoltán (szerk.)

- 2009 *Babáink könyve. A kortárs tárgykultúra egy metszete.* MaDok-füzetek 6. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FEJŐS Zoltán – FRAZON Zsófia (szerk.)

- 2005 *Jelentéstelel tárgyak.* MaDok-füzetek 3. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FÖLDESNÉ GYÖRGYI Erzsébet

- 1979 *Gyermekélet a régi magyar faluban. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 1994 A játék változása. *Honismeret* XXII. 4. 26–29.
- 1999 Játék a változó kultúrában és társadalomban két kongresszus anyagának fényében. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére.* 407–410. Debrecen: Ethnica.

GABOS Erika (szerk.)

- 1999 *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra.* Dobogókő, 1998. Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesülete.
- 2001 *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra II.* Dobogókő, 2000. Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesülete.
- 2006 *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra III.* Balatonalmádi, 2005. Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesülete.
- 2008 *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IV.* Balatonalmádi, 2007. Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesülete.

GAZDA Klára

- 1980 *Gyermekvilág Esztelneken.* Bukarest: Kriterion.
- 2003 Isten kovácsa. In Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra.* 9–48. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

GÁLNÉ KOVÁCS Irma

- 2003 Egy gyermekjáték hatféle változata Gyergyóalfaluban. In Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra.* 177–184. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

GÉCZI Lajos

- 2006 *Hajlik a meggyfa... Ung-vidéki gyermekjátékok, mondókák és vőfélyversek.* Kassa: Hernád Magyar Lap- és Könyvkiadó.

GOMBOS Péter

- 2011 A 21. század magyar gyermekprózája. In Lipóczi Sarolta (szerk.): *Gyermekkönyvek vonzásában. Eszék, tanulmányok Komáromi Gabriella 70. születésnapjára.* 51–62. Budapest: Pont Kiadó.

GÖNCZI Ferenc

- 1937 *Somogyi gyermek. A somogy megyei földművesnép gyermeknevelési módjának, s a gyermekek különböző szokásainak leírása.* Kaposvár: Új Somogy Nyomda.

GUNDYNE SZERÉNYI Andrea

- 2007 *Csíp, csíp, csibőricke... Dél-alföldi hagyományok az óvodában.* Budapest: Hagyományok Háza.

HATHALMI GABNAY Ferenc

1903 Gyermekjátékok. *Néprajzi Értesítő* IV. 233–248.

1904 Gyermekművészet és gyermekjátékok. *Néprajzi Értesítő* V. 132–145.

HÁY Ágnes

1980 Hülye, aki elolvassa! *Mozgó Világ* VI. 6. 9–18.

HERDZEGH Katalin

2003 *Az alfabáltól a labdacébig. A Nagykunság szokásai és játécai általános iskolában.* Budapest: Hagyományok Háza.

HINTALAN László János

2000 *Aranyalma – Játékgyógyomány.* Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet.

JUHÁSZ Katalin

2005 „Ájtláv bébi” Mai gyermekfolklór gyűjtés Budapesten. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára.* Artes Populares 21. 449–464. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

KALMÁR Ágnes

1996 Magyar iparművészeti játékok a századfordulón. Grabowiczky Leon művészi játékszerei. In Kriston Vízi József (szerk.): *Játék + rend + szerek: a facsigától a játékprogramig.* Vesszőparipáink II. 37–49. Kecskemét–Budapest: Kiss Áron Magyar Játéktársaság.
2002 *A Szóraténusz Játékmúzeum és Műhely Gyűjteménye.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet.

KATONA Imre

1979 Gyermekfolklór. In Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór. Egyetemi tankönyv.* Budapest: Tankönyvkiadó.

2001 *Néprajz és gyermekvilág.* Budapest: Pont Kiadó.

KÁLMÁNY Lajos

1881 *Szeged népe I.* Arad: Réthy.

KESZEG Vilmos

2011 A játékkultúra kutatásának szemlélete és eredményei. *Erdélyi Múzeum* 73. 1. 227–230.

KÉRÉSZ Gyula

2000 Játék és agresszió. In Váczi Mária (szerk.): *A játék, mint mentalitás a 21. század küszöbén.* 210–218. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete – „Szóraténusz” Európai Játékközpont Alapítvány.

KISS Áron

1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Reprint: 1984. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.

KLANICZAY Gábor

1981 Trágárság és civilizáció (Háy Ágnes gyűjtése kapcsán). In Niedermüller Péter (szerk.): *Folklór; társadalom, művészet 7. Folklór és mindennapi élet. Válogatott tanulmányok.* 60–100. Budapest: Népművelési Intézet.

KORITSÁNKY Ottó

1903 Tolnamegyei gyermekversikék. *Ethnographia* XIV. 309–310.

KOVÁCS Emese

1986 When and where do Budapest School Children Play? In Irma-Riita Järvinen (ed.): *Contemporary Folklore and Culture Change.* 33–45. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

KOVÁCS György – BAKOSI Éva

- 1999 How and what Children play at the threshold of the third Millennium. *Acta Ethnographica Hungarica* 44. 1-2. 127–150.

KRESZ Mária

- 1948 *A magyar gyermekjáték-kutatás*. Budapest

KRISTON VÍZI József

- 1990 Hintafarmák és a hintázás szokásai Közép-Kelet-Európában. In Sztrinkó István (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, 1988*. 166–172. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.
- 1995 Az utolsó fél évszázad népi gyermekjáték-kutatásának eredményei magyar nyelvterületen. In T. Bereczky Ibolya (szerk.): *Gyermekvilág a régi magyar falun I.* 7–14. Szolnok: Damjanich János Múzeum.
- 2005 *Homo Ludens Hungaricus. Néprajzi Játéktanulmányok*. Budapest: Pont Kiadó.
- 2009 Szabálykövetés a gyermekjátékokban. In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. 333–338. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- 2014 *Kő, papír, olló. Játék-írások a 21. század elejéről*. Budapest, Pont Kiadó.

KRISTON VÍZI József (szerk.)

- 2003 *Közös nyelven, Ungon, Berken. Néprajzi játéktanulmányok a múlt század elejéről*. Budapest: Pont Kiadó.

LAJOS Árpád

- 1957 *Borsodi játékok*. Miskolc: Borsod Megyei Tanács Művelődési Osztálya.

LÁBADINÉ KEDVES Klára

- 2000 *Napfény volt a ringatója. Gyermekélet és játék a Drávaszögben*. Kopács: Református Élet.

LÁZÁR Katalin

- 1996 *Énekes, táncos népi gyermekjátékok tanítása*. Budapest: Planétás Kiadó.
- 1999 Typology of Folk Games. *Acta Ethnographica Hungarica* 44. 1-2. 25–40.
- 2002–2008 *Gyertek, gyertek játszani! I-IV*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- 2003 Fogócskatípusok a népi játékok típusrendjében. In Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2005 *Népi játékok*. Budapest: Planétás Kiadó. (Első kiadás: 1997.)
- 2010 Alakulások és romlások a magyar népi játékok szövegeiben. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. 117–128. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LÁZÁR Katalin – NIEDERMÜLLER Péter

- 1990 Magyar népi játékok. In Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék*. 531–648. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MÁRTON Béla

- 2003 Sóvidéki hangzó gyermekjátékok. In Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra*. 161–176. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

MÉRŐ László

- 2000 Védőbeszéd a számítógépes videojátékok ügyében. In Váczi Mária (szerk.): *A játék, mint mentalitás a 21. század küszöbén*. 183–189. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete – „Szórákaténusz” Európai Játékközpont Alapítvány.

MNZT

1951 *A Magyar Népzene Tára I., Gyermekjátékok.* Szerk.: Kerényi György. Budapest: Akadémiai Kiadó.

N. BARTHA Károly

1943 Játék. In *A magyarság néprajza IV.* 453–492. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

PÉCSINÉ ÁCS Sarolta

1978 *Népi gyermekjátékok Kalocsa környékén.* Kalocsa: Kalocsai Múzeumi Dolgozatok.

PÉTER Katalin (szerk.)

1996 *Gyermek a kora újkori Magyarországon.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

PORZSOLT Lajos

1885 *A magyar labdajátékok könyve.* Budapest: Aigner Lajos.

PUKÁNSZKY Béla

2001 *A gyermekkor története.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

PUKÁNSZKY Béla (szerk.)

2003 *Két évszázad gyermekei. A tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története.* Budapest: Eötvös Könyvkiadó.

RECHNITZER Ignác

1895 Hajdúmegyei gyermekjátékok. *Ethnographia* VI. 407–410.

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások.* Reprint: 1990. Szeged

1984 A táltos. In Verebélyi Kincső (szerk.): *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból.* 284–325. Budapest: Magvető Kiadó.

S. LACZKOVITS Emőke

1999 Role games in the villages of the Balaton hills between 1910 and 1940. *Acta Ethnographica Hungarica* 44. 1-2. 79–84.

SZABÓ Ágnes – SZABÓ János

2010 *Zsiri, Mári, hoppsza Sári... Kazári játékok és táncok.* Budapest: Hagyományok Háza.

SZAPU Magda

1996 *Gyermekjátékok. Énekes-táncos, szöveges, mozgásos népi játékok Somogyban.* Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2002 *A zürkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák.* Budapest: Századvég Kiadó.

SZIKSZAI Mária (szerk.)

2003 *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve II. Játék és kultúra.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter – HIDASI Judit (szerk.)

2010 *A humor dimenziói: a II. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Budapest: Tinta Kiadó.

TAMÁS Ildikó

2013 Halandzsa (nonszensz) a folklórban. Szövegkonstrukciós és –de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl. *Ethno-lore* XXX. 321–359.

TÁTRAI Zsuzsanna

1988 A gyermekkor költészete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Magyar népköltészet.* 584–610. Budapest: Akadémiai.

TÉSZABÓ Júlia

2013 A játék szerepe a gyerekek fogyasztóvá válásában. *Sic Itur Ad Astra* 63. 155–166.

TÓTH Kálmán

1943 Délvidéki népi gyermekjátékok. *Kalangya* XII. 10. 467–473.

VAJDA Zsuzsa – PUKÁNSZKY Béla (szerk.)

1998 *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Eötvös Könyvkiadó.

VASAS Samu

1993 *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés néphagyományai Kalotaszegen.* Budapest: Kráter – Colirom Rt.

VÁCZI Mária (szerk.)

2000 *A játék, mint mentalitás a 21. század küszöbén.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete – „Szókraténusz” Európai Játékközpont Alapítvány.

VERESS PÉTER Ilona

2009 *Mezőcsávási gyermekfolklor.* Kolozsvár: Kriterion.

VOIGT Vilmos

1979 A folklorizmus és a gyermekfolklor kérdései a mai folklor kutatásában. *Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről.* Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

1995 Világmeretű gyermekfolklor. *Ethnographia* CVI. 27–31.

2000 Mi hagytuk el? Vagy ő hagyott el minket? Vannak-e még játékaink? In Váci Mária (szerk.): *A játék, mint mentalitás a 21. század küszöbén.* 43–49. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete – „Szókraténusz” Európai Játékközpont Alapítvány. WINN, Marie

1990 *Gyerekek gyermekkor nélkül.* Budapest: Gondolat Kiadó.

ZSEMLEY Oszkár

1904 A fővárosi gyermekek játéka. *Néprajzi Értesítő* V. 57–60.

Tóth Piroska Anna

E-mail: piroska_anna@vipmail.hu

Anna Piroska Tóth

The topicality of research on children's folklore

The study of children's folklore had remarkable scholarly achievements in the past, but currently no such achievements have been reported to the wider reading audience. In the past decades various sporadic research projects were carried out. On the one hand traditional, often text-centred research went on, and texts and games from various regions were collected and published, while on the other hand, novel approaches have emerged such as the investigation of contemporary urban child-lore, or a shift from a value-oriented and pedagogically rooted perspective towards a presentation of children's folklore in its own dynamic context. An increasing number of articles and books applying interdisciplinary methods and approaches have been published. The achievements of linguistics, literary studies, history, media studies or sociology may be equally important and useful for the

study of children's folklore. There are a lot of tasks to be solved as well, since the culture and games of children have changed a lot in the past decades and this new situation has not been interpreted from the aspect of European ethnology and/or folklore studies. No comprehensive work has been published about contemporary childlore, therefore researchers have to accomplish empirical data collection and theoretical systematization relying on the outcome of recent and current researches.

Magyarország orosz migránsok szemével

Annak ellenére, hogy Magyarország nem volt és ma sem célország a bevándorlók számára, a migráció jelensége általánosan ismert probléma. Foglalkoznak a kérdéssel politikai, gazdasági és tudományos szinten, főleg társadalomtudományi megközelítésben.¹ A néprajztudomány sem mehet el szó nélkül a mindennapjainkat ennyire átszövő, rengeteg kérdést és problémát felvető jelenség mellett. Fontosnak látszik megismerni a jelenség mögött megbúvó embereket, indítékaikat, céljaikat, életüket, hogy megértésük révén olyan általános folyamatokra, törvényszerűségekre derülhessen fény, ami hozzásegít minket egymás kölcsönös megértéséhez és elfogadásához.

A témakutatás a *Bevándorlóközösségek tárgykultúrájának vizsgálata Budapesten* (K84286) című OTKA-kutatás keretében valósult meg. Az orosz migránsok és tárgyaik kapcsolatának sajátos dimenziójával már foglalkoztam egy muzeológiai indíttatású tanulmányban, ahol azt vizsgáltam, hogyan értelmezhetők azok a kortárs tárgyak, amelyekkel a hazánkban élő oroszok otthonában, munkahelyén találkoztam, levonhatók-e általuk általános társadalmi jelenségekre vonatkozó következtetések.²

Interjúalanyaim többsége nő volt és ezáltal a tanulmány is főként a női tapasztalatokat dokumentálja. Azt kívánom bemutatni, milyen céllal, elvárásokkal érkeztek Magyarországra az itt élő orosz nemzetiségű, vagy orosz ajkú emberek, milyenek látják hazánkat, milyen életstratégiákat követnek.

OROSZ MIGRÁNSHULLÁMOK

Általános világjelenség az emberek szabad mozgása, áramlása a jobb, a könnyebb, a biztosabb megélhetés, a vonzóbb életkörülmények felé. A határok átjárhatóbbak lettek, a kommunikációs csatornák kiszélesedtek, még egy olyan viszonylag merev kiutazási politikával rendelkező ország esetében is, mint Oroszország.

Az orosz migrációs folyamatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az elmúlt száz évben négy nagy migrációs hullám indult el Oroszországból Európa és a világ felé, melyből egyik sem érintette erőteljesen hazánkat.

Az első nagy hullám 1918–1922 között, a forradalom utáni polgárháborús időszakban volt, amikor Magyarországra is jöttek polgárháborús menekültek.³

A bevándorlók második nagyobb hulláma a II. világháború idején érkezett hazánkba, de ezek a szovjet megszállást követően rögtön tovább is mentek Nyugatra.

¹ Lásd többek között: Sik 2012b: 212–256.; Wallace – Chmouliar – Sidorenko 2001.; Kovács 2013.; Sik 2012a.

² Kerecsi 2014: 127–147.

³ Kolontári 2009: 157.

A harmadik bevándorló hullám a hidegháborús évek alatt és az 1970–1980-as években érte el hazánkat. Ennek a hullámnak talán a legelterjedtebb, legjellegzetesebb alakja az orosz feleség volt. Magyar állampolgárok Szovjetunióbeli kiutazása, munkája során, vagy egyetemi tanulmányaik után tértek haza orosz feleségekkel. Ezen kívül ebben az időszakban sok orosz szakember is érkezett hazánkba, mérnökök, agrár- és gyáripari szakemberek, katonatisztek, akik a Szovjetunió felbomlását követően is Magyarországon maradtak és ma is egy viszonylag jelentős orosz diaszpórát alkotnak.

Jelena O. zongoratanár, idegenvezető példája, csak egy a sok közül. *A férjem, mint a vlagyimiri traktorgyár képviselője került Magyarországra, mint a traktorgyár mérnöke. [...] 1987-től élünk itt, de nem gondoltuk, hogy sokáig maradunk. [...] Tudtuk, hogy bármikor hazatérhetünk, amikor csak akarunk. [...] 1994-től kezdtem komolyan magyarul tanulni, amikor kiderült, hogy végleg itt maradunk. [...] A mienk egy nagyon tipikus helyzet, hogy nem a saját akaratunkból maradtunk itt, hanem így alakult az életünk. Valójában nem volt választási lehetőségünk, mert a munka és a munkanélküliség között választhattunk. A férjemnek nem volt hova visszamennie dolgozni. A peresztrojkával megszűntek a gyárak, a cégek [...] itt volt egy közös vállalkozásuk, jó kapcsolataik, itt lett jó munkája. [...] Legalább 20 olyan családot ismerek, akiknek pont ugyanilyen a sorsa.*⁴

A negyedik hullám a Szovjetunió felbomlását követően érkezett hazánkba. Ez volt tulajdonképpen az utóbbi évek legnagyobb orosz bevándorlási hulláma Magyarországra. Hazánkat, ahogy a kelet-közép-európai országokat általában (Csehország, Szlovákia, Lengyelország), a területi közelségen túl, az alacsony árakhoz képest a viszonylag magas életszínvonal miatt választják az orosz bevándorlók.⁵

Az 1990-es években érkezett oroszok teljesen más okokból jöttek Magyarországra, mint elődeik. Többségük igyekezett kihasználni, hogy a Szovjetunió felbomlásával az embereket korlátozó határok lebomlottak, és lehetőségük nyílt külföldre távozni a jobb élet reményében. Némelyek az Oroszországban bekövetkezett gazdasági válság elől menekültek, voltak, akik saját céget indítottak, és új lehetőségeket keresve vállalkozni próbáltak a Nyugati világ első állomásaként számon tartott Magyarországon. Sokan közülük aztán néhány év elteltével tovább utaztak Nyugat-Európa felé. Ők, akárcsak a posztsovjett régióból származó migráns ukránok 44 százaléka, anyagi szempontok által vezérelve vándoroltak tovább hazánkból.⁶

A 21. század első évtizedében már viszonylag kevés orosz állampolgár érkezett Magyarországra. Ennek egyrészt az az oka, hogy ez idő alatt Oroszország maga is nagymértékben fejlődött, másrészt, hogy Nyugat-Európában vagy a világ egyéb országaiban több lehetőséget látnak, mint egy számukra befektetés és lehetőségek szempontjából kicsiny országban. Jellemző, hogy a Magyarországon lévő orosz befektetések száma igen alacsony. A Nemzetgazdasági Minisztérium adatai szerint Magyarországon jelenleg körülbelül kétezer orosz részesedéssel működő vegyesvállalat van.

⁴ Az interjúrészletek a továbbiakban idézőjel nélkül, dőlt betűvel szerepelnek.

⁵ <http://evroportal.ru/immigratsiya/gde-i-kak-russkie-zhivut-za-granitsey/> (letöltés: 2015. 05.12.)

⁶ Örkény – Székelyi 2010: 92.

Az oroszok elsősorban ingatlanpiacba, kereskedelembe, pénzügybe, energetikába és infrastruktúrába fektetnek be hazánkban.⁷

Így tehát nem jellemző, hogy az utóbbi években Magyarországra érkező oroszok üzleti tevékenység miatt kerülnének ide. Legtöbbször tranzit céljából érkeznek, mert viszonylag könnyen kapnak tartózkodási engedélyt és aztán a schengeni vízum birtokában továbblépnek Nyugat-Európa felé.

Jelenleg a Magyarországon élő oroszok számát csak becsülhetjük, pontos adatokat nem tudunk, mivel sokuknak nincs bejelentett munkahelye, társadalombiztosítása és nem fizet adót. A hivatalos nyilvántartott adatok szerint 2010 végén 5489 orosz állampolgár élt hazánkban, más adatok szerint ez a szám csak 3700 fő.⁸ A *Rosszijszkij Kurier*⁹ magyarországi orosz lap főszerkesztője, Nyina Popova szerint ez a szám jóval meghaladhatja a 20 ezret, ami pedig a Magyarországon élő orosz nyelvűek számát illeti, létszámuk 50 és 100 ezer között mozog.¹⁰

A VIZSGÁLATBAN SZEREPLŐ SZEMÉLYEK

Kutatásaim során leghatékonyabban úgy tudtam dolgozni, ha két tudományos módszert, a néprajzusként már jól ismert résztvevő megfigyelést és az antropológusok, és szociológusok által is használt narratív interjúkészítést ötvöztem. Minden személlyel többször, többféle situációban találkoztam, többükkel közvetlen jó kapcsolatot sikerült kialakítanom. A kérdések során a migráció indokaira, a beilleszkedés folyamatára, szokásaik, feltárására összpontosítottam a figyelmemet. Az interjúkban a válaszolók kifejtették nézeteiket, elkalandozhattak, eltérhettek az eredeti kérdéstől, egyéb emlékeket idézhettek fel. A személyes beszélgetéseken túl nem hagyhattam figyelmen kívül, hogy az utóbbi időben egyre több internetes oldal, blog, beszélgetés foglalkozik az Oroszországból való kitelepülés kérdésével, melyek között nagy mennyiségű Magyarországra vonatkozó bejegyzést találtam. Ezeket is elemzés alá vettem, hogy kiszélesítsem azt a viszonylag szűk, 16 fős kört, akikkel a személyes interjúkat készítettem. Az interjúalanyok nagy része nő volt, így a kutatás is elsősorban női szemszögből vizsgálja az adott kérdést, főként a migráns nők tapasztalatait elemzi.

A megkérdezettek többsége orosz nemzetiségű, de vannak közöttük oroszul beszélő, más nemzetiségű emberek is, akik a volt Szovjetunióból vagy a FÁK országokból érkeztek. Magyarországon az oroszokkal azonosítják magukat, otthonuk sok esetben orosz etnicitást tükröz, és csak a mélyinterjú során derült ki valós nemzetiségük.

A kiválasztott személyeknél, de a blogos hozzászólásoknál is a nők túlsúlya figyelhető meg, ami nem véletlen, és a volt szovjet területről érkező migránsok valóságos nemek közötti arányait tükrözi. Napjainkban is jóval több az orosz migránsok között a

⁷ Bendarzszevszkij 2011: 2.

⁸ Kasler 2013: 22

⁹ *Российский Курьер*. A *Rosszijszkij Kurier* 11 éve jelenik meg Budapesten tízezer, Bécsben pedig ötezer példányban. A szerkesztők-kiadók emellett más kiadványokat például nyelvkönyveket szintén megjelentetnek, emellett jelentős közösségi-kulturális szervezőként is tevékenykednek.

¹⁰ Bendarzszevszkij 2011: 2.

nő, mint a férfi. Például Olaszországban az orosz migránsok között a nők aránya 80,9 százalék, de minden volt szovjet tagország esetében ez a szám 80 százalék közelében van.¹¹ Hazánkban ilyen felmérés még nem készült.

Azokat az oroszokat tekintetem célcsoportnak, akik legalísan tartózkodnak Magyarországon, és akik legalább egy éve vannak az országban. Gazdaságilag részben aktívak, részben inaktívak (például munkanélküli, háztartásbeli).

A CÉLORSZÁG KIVÁLASZTÁSA

Akárcsak a szovjet időkben, úgy napjainkban is általános jelenség, hogy a hazánkban élő orosz migránsok szinte alig tudtak valamit Magyarországról, mielőtt ide érkeztek. Így volt ez az 1960-as, '80-as, '90-es években és a 21. század elején is. Egy 2011 nyarán írt blogbejegyzésben olvastam a legmeghökkenőbb kérdést. Egy hazánkba áttelepülni készülő hölgy írta, hogy mielőtt döntést hoz, szeretné tudni, kik élnek és milyen nyelven beszélnek Magyarországon. De akik tudják is a választ, azok sincsenek tisztában a magyar nyelv sajátosságaival, az ország földrajzi, gazdasági adottságaival, történelmünkéről, kulturális sajátosságainkról nem is beszélve. Ezt támasztja alá az az öt példa is, amit a 20. század második felében és a napjainkban ideteleptült elsősorban értelmiségi oroszoktól gyűjtöttem. Mindenkinek ugyanazt a kérdést tettem fel: Mit tudott Magyarországról az ideköltözése előtt? Nem fontossági, hanem időrendi sorrendben ismertetem a válaszokat.

Nyina N. fizikus: *Amikor 1969-ben idejöttem, keveset tudtam az országról. Amikor azt mondom, hogy keveset tudtam, ez azt jelentette, hogy az iskolában Magyarországról gyakorlatilag semmit sem tanultunk. Aztán, amikor a férjem udvarolni kezdett nekem, ami három évig tartott, akkor persze egyre többet megtudtam az országról.*

Nyina T. udmurt származású rajztanár, festőművész: *Magyarországról, amikor 1989-ben idejöttem élni, csak annyit tudtam, hogy egy szocialista ország, Kádár János áll az élén. Nagyon felszínese, egyszerű tudásom volt csak.*

Alekszander B. üzletember, vállalkozó, egyetemistaként került Magyarországra 1990-ben. *Magyarországról alig tudtam valamit, azt is inkább a nagyapám elmondásából, aki a 2. világháború idején itt harcolt és részt vett az ország felszabadításában. Amikor megtudta, hogy ide jövök tanulni, sokat mesélt nekem a magyar borászatról, mennyi szőlő terem itt, milyen szép az ország, és még ötven év elteltével is sok pozitív élménye volt. Magyarországról tudtam, hogy baráti szocialista ország, mindig úgy beszéltek róla a médiában, mint az egyik legfejlettebb szocialista országról. Mindenki jól ismerte a magyar konzerveket, híres volt a magyar mezőgazdaság. Gondoltam, ha egy agráregyetemre megyek tanulni, ott biztos magas színvonalú képzést kapok.*

Galina M. meteorológus, közgazdász, 2010-ben költözött Budapestre: *Magyarországról, mint a szocialista tábor egy országáról, valamennyit tudtam. Akkor hallottam róla többet, amikor az édesapám turistaúttal elment Magyarországra. Tudtam még, hogy a főváros Budapest, hallottam a Balatonról, meg a csárdásról, ami magyar tánc.*

¹¹ Перогто 2010: 85.

Makszim G. művész, designer, 2011 óta él Magyarországon, de az 1960-as évekhez képest ő sem tudott többet Magyarországról, mint az előző nemzedék. *Magyarország az összes európai ország közül a leginkább terra incognita nálunk. Nehéz megmondani, hogy melyik az az ország, amelyikről kevesebbet tudnak Oroszországban, mint Magyarországon, talán még Norvégia. Persze van egy-két sztereotípiá, mint a huszárok, a gulyás, a Balaton és ennyi.*

Ez a mostani politikai közeledés miatt már megváltozott. Míg évekkel ezelőtt Magyarország gyakorlatilag nem szerepelt az orosz állami tévé híradóiban, addig most rengeteg szó esik róla.

A hazánkba utazó oroszok közül sokan jogosan teszik fel a kérdést, miért nem lehet Magyarországról többet hallani. Nem olvashatnak sehol műemlékeinkről, tájainkról, gyógyvizeinkről sokszor ismerősökön keresztül hallanak valamit, tőlük tudják, mi minden érték van ebben az országban. Az internetnek és a blogolásoknak hála, azt a legtöbb érdeklődő már kiderítette, hogy a magyarok magyarul beszélnek, a nyelv bonyolult, hallásból megtanulhatatlan, tanfolyamra kell járni, ha valaki el akarja a nyelvet sajátítani. Tudják, hogy az ország klímája a moszkvai időjáráshoz képest sokkal enyhébb, szép tájai, gondozott falvai, városai vannak. Ezen kívül szinte minden interjúalany és blogoló kiemeli, hogy itt alacsonyok a bérek, de az árak is. Egy Aleksza nevű blogoló hölgy egyenesen kijelentette, hogy „oda ne nagyon törjétek magatokat. A lakások olcsók, de nincs ott mit csinálni.” Mindezt néhány napos rövid vizit után állapította meg 2011-ben.¹²

MIÉRT ÉS KIKNEK VONZÓ MAGYARORSZÁG

A blogos felületeket és az interjúalanyok válaszait vizsgálva azt állapítottam meg, hogy az orosz emberek számára a következő szempontok a legfontosabbak, amikor egy új országot választanak:

- életszínvonal,
- kultúra (mennyire tér el az orosztól, milyenek az emberek),
- klíma,
- vállalkozás indításának, lakhatási, letelepedési engedély megszerzésének bonyolultsága
- állampolgárság megszerzésének lehetőségei,
- nyelv (mennyire bonyolult, tudnak-e oroszul, angolul),
- távolság a szülőföldtől.

Magyarország egyik legnagyobb vonzereje az olcsó lakásokban, és az alacsony megélhetési költségekben rejlik. Azokat a kevésbé tehető, középrétegbe tartozó oroszokat vonzza, akik kevesebb pénzből, de viszonylagos jólétben akarnak élni. Ez a mozzanat minden, nem férjhez menés miatt áttelepült interjúalanyánál megtalálható.

¹² <http://www.woman.ru/rest/travel/thread/4072642/2/> (letöltés: 2015. 05. 12.)

A forgatókönyvíró Alisza C. az olcsóság és a személyes kapcsolat miatt döntött Magyarország mellett. *Elkezdtem pár éve utazgatni, olyan a szakmám, hogy ezt megtehetem, mert írni bárhol tudok, csak legyen facebook és internet. Eleinte gyakrabban utazgattam külföldre [...] és azon gondolkodtam, hogy lehetne ezt az egészet egyszerűsíteni, mert a vízumkényszer, mint orosz állampolgárnak, sok kellemetlenséget okozott. Magyarországot a szüleim révén ismerem, mert nekik több nagyon jó magyar ismerősük van, akikkel annak idején együtt tanultak az egyetemen Moszkvában. [...] 2010 márciusában jött az ötlet és nyáron már telefonált a magyar ismerősünk, hogy utazzam ide, mert talált nekem néhány jó lakást, válasszak egyet. [...] Amikor megnevezte az összegeket, hogy mennyiért árulják a lakásokat Budapesten, elfogadható, kifizethető áraknak tűntek. Moszkvában éjjel-nappal dolgozhatsz, és évek múlva, valahol a külvárosban vehetsz egy aprócska lakást, iszonyatos áron. [...] 2010 októberében eljöttem egy hónapra Budapestre, lakást keresni. Többet megnéztem, nem nagyon tetszettek, de az elutazásom előtt pár nappal megtaláltam azt, amelyikbe beleszerettem. 2011 márciusában jöttem vissza, minden dokumentumot elkészítettünk és megvettem a lakást. A barátaim máig kérdezzetik, hogy tényleg elköltöztél, tényleg Magyarországon élsz? Annyira hirtelen és gyorsan történt az egész.*

Alekszander B. sikeres vállalkozó, egy utazási iroda tulajdonosaként jól látja, mi tetszik az oroszoknak Magyarországon. Beszélgetésünk során szinte az összes, általam is kiemelt fontos szempontot megemlítette. *... sok orosz embernek annyira megtetszik Magyarország, hogy vagy itt akarnak maradni, vagy ingatlant, nyaralót akarnak vásárolni. [...] Az oroszoknak tetszik, hogy Magyarországon az élet viszonylag olcsó Moszkvával és az oroszországi nagyvárosokkal összehasonlítva. Szeretik a magyar éghajlatot, a gyógyvizeket, a rendezettséget, a nyugalmat, a tisztaságot. Többen döntenek úgy, hogy nyaralót, lakást, vagy apartmant vásárolnak. A családos üzletemberek a feleségüket a gyerekekkel egész nyárra ideküldik, mert itt jó az éghajlat, tisztább a levegő, mint az orosz nagyvárosokban. Már idősebb orosz nyugdíjasok is jönnek, különösen Hévízen vásárolnak ingatlant, és az év nagy részét itt töltik. Közél van Bécs, Graz, az európai nagyvárosok, oda is el lehet menni kirándulni Magyarországról. Itt inkább az orosz üzletemberek középkategóriája vásárol ingatlant, a nagyon gazdagok a Riviérán, Franciaországban vesznek maguknak lakást.*

Alekszander B. szavait támasztja alá az interneten publikáló Natalja Zs., nevű aszszony is, aki pár nap alatt házat vásárolt a férjével Vonyarcvashegyen. *Magyarország nagyon meglepett minket. Szerelem volt az első látásra. Európa legnagyobb, kivételes minőségű termál tava Hévíz, a nem kevésbé hatásos „magyar tenger”, a Balaton, melyben hattyúk úszkálnak, a kiváló ökológia, a tiszta levegő, a gyönyörű tájak, szép házak, rendezett kertek, tele zölddel és virágokkal, a kiváló magyar konyha, a barátságos és mosolygós emberek, a termelőktől vásárolható élelmiszer, a jó utak, a moszkvaiakhoz képest alacsony élelmiszerárak [...] mindez gondolkodásra késztetett bennünket. [...] Kellemes csalódást okoztak az ingatlanárak is. A férjem, míg én Budapestre kirándultam, bérelt egy biciklit és körbeutazta a Balatont. A következő nap megkérdezte: „Ne vegyünk itt egy házat?” Én boldogan támogattam a tervét és a maradék időnkben több házat is megnéztünk. [...] Első alkalommal 2007. szeptemberében jártunk Magyarországon és 3 hónappal később már a saját házunkban köszöntöttük az új évet.*

[...] *Ma már az év nagyobbik felében Magyarországon élünk, már két ország fontos számunkra, Oroszország és Magyarország, és azt szeretnénk, hogy a kapcsolatok a két ország között évről évre jobbak legyenek.*¹³

Az olcsó lakásárak mellett, egészen a közelmúltig az is igen vonzó volt az ide költözni szándékozóknak, hogy Magyarországon az ingatlannal rendelkező külföldiek nagyon könnyen, gyakorlatilag automatikusan megkapták a több évre szóló tartózkodási engedélyt, amivel szabadon utazhattak az Európai Unió bármely országába. A helyzet 2015 elején megváltozott, amikor az Idegenrendészeti Hivatal megszigorította a tartózkodási engedélyek kiadásának feltételeit. Van olyan orosz család, amelynek annak ellenére, hogy budapesti lakással rendelkezik és két gyermekük is hazánkban született, nem hosszabbították meg papírjait, mondván mert nem adóznak Magyarországon. Mivel semmiképpen nem akarnak innen elutazni, a férj munkát vállalt, annak ellenére, hogy zeneszerzőként orosz filmzenéket ír, orosz megrendelésre.

A közös szocialista múltból adódó hasonlóságok, a magyarok szimpatikus jelleme is előkelő helyen szerepel az okok között, amiért hazánkat választják az oroszországi bevándorlók. Sokakban megmaradt az az elképzelés, hogy a magyarok vendégszeretőek, nyitottak, szeretnek mulatni, jól lehet velük vigadni, szórakozni. Egy hazánkban élő zenész a következőket írta erről egy blogbejegyzésében: *A magyarok nyitottak, mondhatnám kitarulkozók. Magyarország az én arany középutam. És ami ritkaságszámba megy Európában, itt még (egyelőre) szeretik a külföldieket.*¹⁴

A forgatókönyvíró Alisa C. így vall erről: *Budapesten szívesen élek, itt nekem nagyon jó élni, mindenem megvan, amire csak szükségem van, minden nagyon közel van, tetszenek az emberek. [...] Magyarországon szinte nem is érzem, hogy valamiben alkalmazkodnom kéne, és ez kellemes érzés. Egyfelől megváltoztatod az életkörülményeidet, másfelől valami nagyon hasonlóba kerülsz. Idegen nyelv, idegen város, de mégis hasonló szokások és emberek, ez jó. [...] Egyfelől hasonló mentalitás, másfelől európai udvariasság jellemzi a magyarokat. Azt hiszem ez az, ami miatt Magyarország mellett döntöttem.*

Jelena O. azt mesélte, hogy amikor 1987-ben Magyarországra jöttek a férjével és az akkor még kicsi lányaival, itt *nyugalom volt, a boltok roskadoztak az áruktól, az emberek jól öltözöttek és nyugodtak voltak, szép utakat, tiszta házakat láttunk. Nagyon tetszett, hogy a magyar anyák nem olyan hangosan, agresszíven neveik a gyerekeiket, mint az orosz anyukák, nem kiabálnak annyit, több szabadságot adnak a gyerekeiknek.*

Galina M. közgazdász, meteorológus, aki 2010-ben férjhez jött Magyarországra, és jelenleg háztartásbeli, szintén pozitív képet alkotott a magyarokról. *A magyarok nagyon nyitottak, vendégszeretők és udvariasak. Mindig ledöbbenek, amikor a boltba bemenne, vagy eljőve köszönnek az emberek. Ilyen Oroszországban nincs. Elnézést kérnek egymástól, nem sértegetik egymást, vagy legalábbis én nem láttam. Oroszországban különösen a járműveken ez a különbség nagyon szembetűnő.*

¹³ <https://offshorewealth.info/life-abroad/c37-life-abroad/hungary-wonderful-country/> (letöltés: 2015. 05.12.)

¹⁴ <http://volna.afisha.ru/heroes/moim-ideyam-vse-ravno-gde-zhivet-moe-telo-rossiyskie-muzykanty-v-emigracii/> (letöltés: 2015. 05.12.)

Az interjúalanyok szinte kivétel nélkül még hozzáteszik, hogy Magyarországon, ha orosz szemmel nézzük, sokkal lassabb, kényelmesebb és nyugodtabb az élet, ami ugyancsak nagy előnyt jelent.

Anna Cs. kulturologus, ma idegenvezető szerint Budapest *sokkal jóindulatúbb, mint Moszkva, kényelmesebb, nyugodtabb, és lassúbb. Míg Budapesten kimondod, hogy viszontlátásra, addig ott Pétervárig is elszaladhatsz. Itt más életritmust vettünk fel. Minden lassúbb, például sokat járunk gyalog, néha előfordul, hogy szokásból szaladunk a metróhoz. Mint a hülyékre, úgy néznek ránk. Moszkvában mindenki rohan.*

A szempontok között fontos helyen áll a vállalkozások beindításának kérdése is. Anna Cs. így emlékszik vissza arra, hogy többek között miért döntöttek férjével 2010-ben a Magyarországra település mellett: *Többször jártunk már itt, amikor megállapítottuk, hogy Budapest nem is rossz hely. Kérdeztük, lehet-e itt lakást vásárolni külföldieknek? Mondták, hogy minden probléma nélkül. És lehet saját vállalkozást csinálni? Persze, fél órás beszélgetés egy ügyvéddel és megoldható a kérdés, mondták. Megpróbáljuk, döntöttük el, bár a magyar nyelvnek olyan híre van, hogy lehetetlen megtanulni.*

A jó klíma különösen a középkorú vagy idősebb emberek esetében fontos. Natalja Zs. 40 év körüli asszony, aki 2007 óta rendelkezik ingatlannal Magyarországon és a pár hetes üdülést mára felváltotta nála a huzamos itt tartózkodás, így ír erről blogbejegyzésében: *Az éghajlat sokkal kedvezőbb, mint Oroszországban. [...] Tiszta a levegő, amit teljes tüdővel akarsz beszívni [...] és emellett az orgona bódító illata, ami minden kertben ott van, a gyerekkorunkból ismerős nyírfák, a megszokott fenyvesek, mindez közel áll az orosz lélekhez és mindez megtalálható Magyarországon.*¹⁵

AZ OROSZ FELESÉGEK

Teljesen külön kategóriát alkotnak azok az asszonyok, akik magyar vagy orosz férjeik miatt tartózkodnak hazánkban. Kutatásaimból kiderült, hogy az 1990-es évek utáni kivándorlások nagy része, akárcsak a rendszerváltás előtt, ma is családi okok miatt történik, például férjhezmenetel, vagy a férj itteni munkája miatt. Ezekben az esetekben jóval kisebb arányú a gazdasági motiváció és az áttelepülés már csak akkor következik be, ha biztos munkalehetőség is kilátásban van.

Akárcsak az évtizedek óta hazánkban élő orosz asszonyoknál, úgy a nemrég áttelepült megkérdezettek között is magas a felsőfokú képesítéssel rendelkezők aránya. A frissen bevándorló nők többsége, akárcsak a rendszerváltás előtt, feleségként él hazánkban.

Vannak olyanok, akiket orosz férjük munkája köt Magyarországhoz, és életperspektívájuk, hogy ha a férjük nyugdíjba megy, hazatelepülnek Oroszországba. Ezen asszonyok jellemzője, hogy kétlakiai, állandó lakhelyük Oroszországban van, és Magyarországon lakást vagy házat bérelnek. A magyaroktól izoláltan, egy külön mikrovilágban élnek, elsősorban a férjük révén kerülnek más, főleg orosz emberekkel kapcsolatba.

¹⁵ <https://offshorewealth.info/life-abroad/c37-life-abroad/hungary-wonderful-country/> (letöltés: 2015. 05.12.)

Nem törekednek a beilleszkedésre, nem keresnek magyar kapcsolatokat, és hiába élnek évtizedek óta Magyarországon, ez a viselkedési attitűd sokuknál máig megmaradt.

Több bevándorló nő példája azt mutatja, hogy migrációjuk az orosz házassági piacon jelentkező problémára adott egyfajta reakció. Oroszországban valóságos hagyománya van annak, hogy a nők tudatosan külföldi férjet keresnek, és erre egész életstratégiát építenek. Ennek a stratégiának fontos ösztönzője a különféle országok egymáshoz viszonyított jóléti szintjének különbsége, s az ehhez kapcsolódó elképzelések.

Galina M. rövid internetes ismeretség után jött ide Magyarországra. Így mesél a férjével való megismerkedéséről: *Jurával az interneten keresztül ismerkedtem meg, ott fel volt tüntetve, hogy Budapestről való és hogy tud oroszul, így nagyon könnyen tudtunk beszélgetni. Hogy ő éppen magyar, nem számított, ha más országból van, az sem lett volna probléma. [...] Miután a neten megismerkedtünk, egy hét múlva J. meg is hívott vendégségbe, és kb. egy hónap múlva eljöttem hozzá látogatóba két hétre. Minden nagyon megtetszett és úgy tértem haza, hogy kilépek a munkahelyemről, és ott hagyom az országot. Nem tudom régen hogy volt, ma viszonylag egyszerű külföldihez férjhez menni. Nemcsak az internetes ismerkedési lehetőség miatt, hanem mert tulajdonképpen egyetlen papírra volt csak szükség, ami azt bizonyította, hogy nem vagyok férjnél. Elintéztem egy ismerős jogászon keresztül, hogy kapjak egy hivatalos papírt, hogy elvált vagyok. Ezt a papírt aztán itt senki nem kérte.*

Ez az aktív férjkeresés egy individualista típusú és társadalmi nemhez kötött stratégia. Az ilyen nő a külföldivel kötött házasságot arra használja, hogy egyéni igényei és ideáljai teljesüljenek. E mögött meghúzódhat egy afféle elképzelés is, amely szerint a nyugati férfiak liberálisak, kozmopoliták és természetesen gazdagok. Az érintett nők olyan partnert keresnek, aki újszerű jelentést és tartalmat kínál életüknek, de magához a házasság intézményéhez is ragaszkodnak egyéni céljaik teljesítése során.¹⁶

Galina M., ahogy szavaiból kitűnik, nagyjából az elképzelései szerinti férjet kapott, úgy él Magyarországon, ahogy azelőtt sohasem. *Sok szabadidőm lett, elkezdhettem egy kicsit magammal foglalkozni. [...] Innen könnyen el lehet jutni más országokba, akárcsak síelni a hétvégére, vagy karácsonyi bevásárlásra. Én ez alatt a másfél év alatt rengeteg helyen jártam Jurával. Csehországban, Szlovákiában, Ausztriában, kétszer Franciaországban. Egy átlagos, középosztálybeli orosz embernek nehéz megérteni, hogy így is lehet pihenni, ezt a többség nem engedheti meg magának.*

Ezt a típusú migrációt ugyanakkor az emancipáció csapdájának nevezi Melegh Attila¹⁷ Gyakran előfordul, hogy a nők a saját jelenbéli perspektívájuk csapdájába esnek, amikor eredeti elképzeléseik nem, vagy csak részben teljesülnek. Valójában maga a kelet-nyugat diskurzus az egyik oka annak, amiért ezek a nők megrekednek a fent említett csapdában. Egész egyszerűen azt hiszik, hogy az együttélés egy nyugati(as) férfival szükségképpen meghozza a vélt nyugati szabadságot is.¹⁸

Jól jellemzi ezt a felfogást egy Elja nevű nő blogos bejegyzése 2007-ből. ... *Azok a nők, akik külföldre akarnak férjhez menni, majd otthon ülni, tévedésben vannak. Ilyen*

¹⁶ Melegh – Kovács 2009: 192.

¹⁷ Melegh – Kovács 2009: 192.

¹⁸ Melegh – Kovács 2009: 195.

itt ritkán fordul elő. A magyar elképzelések nekem nagyon furcsák. Például ritkán találni olyan párokat, hogy a nő otthon ül, nem dolgozik, még akkor is, ha gyerek van. Én jelenleg nem dolgozom, csak bedolgozgatok, tanulok. A férjem el tud tartani, és ehhez jól viszonyul. De minden ismerősünk sokkot kap ettől. Nem tudják megérteni, hogy miért kell a férjemnek eltartani engem??? A magyar férfiak a „közép” kategóriába tartoznak, azaz olyanokat, mint nálunk az „új oroszok”,¹⁹ itt gyakorlatilag nem találni. Persze vannak itt is gazdag férfiak, de elég kevés. Alapvetően közepes, sőt alacsony a jövedelmük. [...] Az élet itt valahogy unalmas, szép lassan vánszorog [...] nem is tudom, nálunk az emberek szeretik a vidámságot! Gyakran gondolok arra, hogy talán haza kéne menni? Még nem vagyok kész erre, és félek mindent a nulláról kezdeni.²⁰

Galina M. is, annak ellenére, hogy elégedett a házasságával és Budapesten elért magasabb életszínvonalal, mégis szenved a függő helyzetéből adódó korlátoktól, hogy pénzt kell kérnie, ha egyedül szeretne vásárolni, hogy minden lépésével el kell számolnia, és nosztalgiával gondol arra az időre, amikor anyagilag önálló, független ember volt. *Nekem itt nagyon tetszik, a férjemmel is meg vagyok elégedve, nem cserélnék semmilyen más országra, ha lehetne sem. [...] Az alapvető különbség az itteni és az ottani életem között, hogy ott dogoztam, független, magáról gondoskodó nő voltam, és imádtam a munkámat. Mindenem volt a munkám, annyira szerettem.*

Az utolsó évtizedben érkezett orosz nőknél két határozottan elkülöníthető migrációs stratégia figyelhető meg. Az egyik szerint a nők családi kötelekeket hoznak létre, és ezeken belül keresik a helyüket; a másik szerint arra töreksenek, hogy egyéni szinten emancipált nővé váljanak. Más szóval vannak „individualista” és „kollektivista” nemhez kötött stratégiák.²¹ Míg Galina M. az előbbi, Tatjana M. iparművész, bábkészítő, jelenleg idegenvezető, az utóbbi életstratégiát követi.

Tatjana M. 2007-ben jött Magyarországra. Sikeres, egyetemi oktatói életpályát hagyott ott a szerelméért, és választotta a szakmai visszalépést. Dolgozni viszont itt is akart. A nagy különbség a szocialista rendszerben idekerült feleségekhez képest, hogy napjainkban nincsen felülről gondoskodás, és azonnali munkalehetőség az ideteleptült orosz asszonyoknak, ahogy megszokott volt ez az 1950-es-60-as években. Munkát csak nagyon nehezen tudnak találni Magyarországon. Én például jól tudok varrni, rajzolni, ezek nemzetközi nyelvek. Tehát elhatároztam, hogy bármit elvállalok, amit csak tudok. [...] *Az első időben Budapesten egy indiai butikosnak dolgoztam be, átigazításokat végeztem a megvett ruhákon. Aztán az Alfavitnél²² voltam, majd megismerkedtem a Játéktársasággal, végül a Kőrösi Gimnáziumban tanítottam orosz. Aztán másfél évet dolgoztam alacsony óraszámban a Xantus János Szakközépiskolában. Nappal tanítottam, este ugyanide idegenvezetői tanfolyamra jártam. [...] Én olyan ember vagyok, aki nem szeret otthon ülni és a háztartással foglalkozni. Nem vagyok háziasszony típus, bár van, aki ezt szereti. [...] Mindig csinállok valamit. Mindenhova elmegyek, ahova*

¹⁹ A nagyon gazdag, nemrég meggazdagodott embereket hívják így.

²⁰ <http://newwoman.ru/letter.php?id=435> Letöltve: 2015. 05.12. (letöltés: 2015. 05.12.)

²¹ Melegh – Kovács 2009: 191.

²² Oktatási és Kulturális Közhasznú Alapítvány, ahol az orosz nyelvoktatáson kívül különböző szakörök is vannak, elsősorban az itt élő orosz gyerekek részére.

meghívnak és szívesen tartok előadást. [...] A férjemet sokan ismerik, az utóbbi időben sok kitüntetést, oklevelet kapott és én mindenhol, csak, mint a felesége lettem bemutatva. Ettől szenvedtem eleinte, sírtam is miatta, én akartam a kitüntetett, a megbecsült lenni. Sajnos túl erős bennem a versenyszellem. Már elmúlt ez a versengés, már tudok örülni a sikereinek és néha már fordítva is történik, azt mondják, ő Tánya férje.

AZ INTEGRÁCIÓ PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON

Legtöbben a nyelvi nehézségekre panaszkodnak. Van, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy a magyar nyelv annyira nem hasonlít semmi más nyelvhez, hogy a legegyszerűbb mutogatással szót érteni velünk.²³ Mások a nyelvtan, a kiejtés nehézségeire panaszkodnak, arra hogy a magyar nyelvet nem lehet hallásból elsajátítani.

Vannak a hazánkban évtizedek óta élő feleségek között olyanok, akik soha nem tanultak meg rendesen magyarul. Rozália Ny. oroszstanárnő, az 1950-es évek elején került hazánkba. Az idős, beteges asszony helyett lánya, Anna mesél édesanyjáról. *Mi otthon mindig oroszul beszélünk egymás között. Tehát anyu velem mindig oroszul beszélt, illetve anyu jelenlétében mindig mindenki oroszul beszélt. [...] Anyu megtanult magyarul, de hogy jól, ezt erős túlzás lenne mondani. A hétköznapi életben az ügyintéztést apu csinálta, tehát hogyha valami, bármi hivatalos ügy volt, vagy számla, vagy bármi, azt mindig apu intézte. Hogyha meg mondjuk boltban kellett vásárolni, meg ilyesmi, erre meg elégséges volt anyunak a magyar nyelvismerete, illetve, bocsánat, azt is csinálta, hogyha lement vásárolni, és valami konkrét szándéka volt, akkor megkérdezte előtte, hogy van magyarul, vagy fölírta egy papírra, és akkor az így működött.*

Összesen három asszonyt találtam, akik hazánkban élve jól megtanultak magyarul. Ők az 1950–70-es években feleségként költöztek hazánkba, és a tökéletes beilleszkedés, egy második haza megteremtése volt a fő céljuk. Mindegyikük jellemzője, hogy azonnal álláshoz jutottak, és évtizedekig magyar közösségben, magyarok között dolgoztak. A nyelvtudás mindennapi munkájuk elengedhetetlen része volt. Ezek az asszonyok igazi otthont akartak teremteni Magyarországon, a férjükhöz való kötődésük olyan erős volt, hogy legyőzte a migráns asszonyokra jellemző orosz környezet kialakítási vágyat.

Valéria P. kőolajmérnök 1968-ban ment férjhez és 1970 óta élt Magyarországon. Nem sokkal a beszélgetésünk után váratlanul elhunyt. Végakarátának megfelelően szeretett férje mellett, Siófokon temették el. *Amikor Magyarországra készültem, tudtam, hogy alkalmazkodnom, adaptálódnom kell, szinte magyarrá kell válnom. [...] Abban is szerencsém volt, hogy amikor ide kerültem, nem voltak orosz ismerőseim, így könnyebben adaptálódtam. [...] Most sincsenek oroszok körülöttem. Most, hogy beszélgetünk, időnként keresnem kell a szavakat, annyira ritkán beszélek oroszul. Érdekes volt, amikor először észrevettem magamon, hogy néha már magyarul gondolkodom. Álmomban is, a magyarokkal magyarul, az oroszokkal oroszul beszéltem. Ez annak a jele, hogy a nyelv már a lelkem része lett, már bennem él.*

²³ <http://nesiditsa.ru/emigration/vengriya-pochemu-net> (letöltés: 2015. 05.12.)

Szinte ugyanezeket a gondolatokat fogalmazta meg Nyina N., fizikus asszony is, aki Valériával csaknem egyszerre, 1969-ben érkezett Magyarországra: *Amikor idejöttem, keveset tudtam az országról, de keményen elhatároztam, hogy úgy akarok élni, mint a magyarok. [...] Én orosz voltam és vagyok, hiszen az orosz kultúrában nőtem fel, de úgy gondoltam, hogy mivel ebben az országban fogok élni, az a kötelességem, de óhajom is, hogy amennyire csak lehetséges, tanulmányozzam ennek az országnak a kultúráját, a nyelvét, ismerjem meg és vegyem át a legfontosabb szokásokat, hagyományokat, próbáljam a gondolkodásomat az itteniek gondolkodásához igazítani. Sokat olvastam az ország történelméről, öt évig nem engedélyeztem magamnak, hogy egy sort is elolvassak oroszul, és a munkahelyemen is, ahol egy keveset mindenki tudott oroszul, azt kértem, hogy magyarul beszéljenek velem. [...] Nagyon hálás vagyok Rejtő Jenőnek is, őt olvastam először magyarul. Természetesen nagyon sok mindent nem értettem, különösen a vicceit, szójátékait, de ez arra ösztönzött, hogy megértssem a nyelv szellemét.*

Előfordulnak olyanok is, akik azt látják problémának, hogy Magyarországon nem szeretik az oroszokat. Főleg a blogos bejegyzésekben találtam erre utalásokat, a személyes ismerőseim között, csak egy nő akadt, aki arra panaszkodott, hogy oroszúsága miatt atrocitások érték.

Elja, az 1990-es végétől hazánkban élő, a Krím félszigetről származó blogozó nő szerint a magyarok közül sokan nem szeretik az oroszokat és az ukránokat. *Az ukránokat azért, mert elveszik a magyarok elől a munkalehetőséget, az oroszoktól pedig félnek, de ellenérzessel viszonyulnak hozzájuk, az oroszok történelmi szerepe, az 1956-os események miatt is. Ez számomra elfogadhatatlan, sok vitám is van emiatt a magyarokkal. Bánt, természetesen.*²⁴

Annak ellenére, hogy Magyarország kiválasztásánál pozitív szerepet játszott a magyarok barátságos, vidám karaktere, itt élve már árnyaltabbá vált a rólunk kialakult kép, több kritikát is megfogalmaztak velünk szemben a közöttünk élő oroszok.

A magyarok Elja szerint *eléggé önimádóak, úgy tartják, hogy ők a legjobbak sok mindenben. Itt élve tudtam meg, hogy a magyar lányok a legszebbek a világon!!! :))) És az atombombát is ők találták fel! :) [...] És a férfiak! A mi férfainknak van valamilyen életformájuk, hogy megéljenek ügyeskednek, itt is ott is forgolódnak, igyekeznek pénzt keresni. Itt pedig elhelyezkednek valahol és kész, ennyi! Mit akarsz még? – kérdezik. És ez ellen semmit nem lehet tenni.*²⁵

Tatjana M. arra panaszkodik, hogy a magyarok nem barátkozó emberek. *Észrevettem, hogy az emberek mennyivel zárkózottabbak, mint nálunk, különösen a nők. Van nekünk barátaink, egy orosz nő, például, aki 40 éve már itt él, mesélte, hogy hiába vannak magyar barátnői, azok sosem nyílnak meg annyira, mint az orosz nők. [...] Például az egyik iskolában, ahol tanítottam, kívülről úgy látszott, hogy mindenki udvarias, kedves velem, de valójában nem fogadtak be maguk közé. [...] Amikor másfél év múlva elmentem az iskolából, azt vártam, hogy az orosz nyelvtanárnő, akivel szorosabban együtt dolgoztunk, felhív, hogy elbúcsúzzon, hogy elmondja, hogy milyen jó volt velem*

²⁴ http://newwoman.ru/letters_572.html#11 (letöltés: 2015. 05.12.)

²⁵ http://newwoman.ru/letters_572.html#11 (letöltés: 2015. 05.12.)

dolgozni, vagy hasonló. De semmi nem történt. Egy telefon sem. [...] A spontán ismeretségek inkább orosz emberekkel történnek. Szívesen barátkoznék én magyar nőkkel is, de nem tudom, hogy közelítem meg őket, hogy menjek oda hozzájuk.

Nyina T. szerint a szocializmus idején az emberek jobbak, nyitottabbak voltak, ma mindenki rohan a pénz után, csak az anyagiak számítanak itt is, ott is.

KETTŐS IDENTITÁS

A migráció, amint a kutatások tapasztalatai mutatják, hosszú távú folyamat, melynek során folyamatosan különböző identitások hangolódnak össze. Számos kutató hívja fel a figyelmet az identitások sokrétűségére, szituatív jellegére, valamint arra, hogy a migráció legújabb folyamatai alapjaiban kérdőjelezik meg a statikus etnicitásfogalmat, a homogén kultúrafelfogást, és a népekről alkotott sztereotípiákat.²⁶

A migránsidentitást jól példázza néhány belülről megélt történet, melyeken keresztül nagyon jól látszik a migráns lét összetettsége, bonyolultsága.

Jelena O., aki 26 éve él Magyarországon nagyon jól fogalmazza meg azt az életerzést, amikor mindkét országban otthon is, de idegennek is érzi magát az ember. Mi itt az elmúlt évtizedek alatt egy másik élethez szoktunk hozzá, más körülményekhez szoktunk. Annyira megszoktuk a magyar életformát, az itteni utakat, hogy itt másképp szolgálnak ki, a más társadalmi érintkezést, hogy otthon, ahol gyakran megfordulunk, már idegennek érezzük magunkat. Nagyon eltérőek vagyunk, mint az otthoni orosz emberek. Mindenki megváltozik, aki sokáig élt Magyarországon. Különbözőek lettünk. Mi oroszok vagyunk, de külföldi oroszok. Azért szeretjük az otthoni embereket is.

Valéria P. köolajmérnök is kiváló példája a kettős identitású életerzésnek. Én orosz vagyok, de csak azért, mert azt mondom. Másban, életvitelben nem. Mind a kettőből van bennem. Oroszos nálam a születésnap széles körben való megünneplése, a temetőbe páros számú virágot viszek, ha élő embernek viszek virágot, akkor páratlan számút, ez is orosz szokás. Hogy honnan ered, nem tudom. [...] Úgy érzem, hogy magyar vagyok, de orosz nemzetiségű. Én jól érzem magam Magyarországon. Tudom, hogy orosz vagyok, orosz az anyanyelvem, de Magyarországon élek, magamévá tettem az itteni életet, úgy élek, ahogy a magyarok élnek.

A bemutatott példák ugyanakkor jól bizonyítják, hogy a lokális identitás megerősödése nem jár együtt az etnikai identitás fontosságának csökkenésével.²⁷ A megkérdezettek mindannyian hangsúlyozták, hogy ők továbbra is oroszok, büszkéek nemzeti hovatartozásukra, annak ellenére, hogy Magyarország lett a második hazájuk.

A kettős identitás szakaszosan fejlődik ki az oroszországi gyökerek elismerésétől a más országbeli mentalitás és életforma elsajátításáig.²⁸ Kutatások bizonyítják, hogy a lokális, területi identitás kialakulása szoros összefüggésben van az idővel, azaz hogy mióta lakik a migráns egy adott városban, országban, illetve a további terveivel, hogy

²⁶ Bővebben lásd Árendás 2014: 65.

²⁷ Остяпенко – Суботина 2007: 277.

²⁸ Перогто 2010: 95.

ott akar-e maradni azon a helyen vagy sem.²⁹ Egyes felmérések szerint a leggyengébb a lokális identitása azoknak, akik kevesebb, mint két éve élnek egy adott városban. Az öt éve vagy több ideje egy helyben lakóknál megerősödik a kettős identitás, átvesznek bizonyos értékeket, például viselkedési stílust, és a régi mellett megjelenik egy új, lokális identitásuk, például, hogy budapesti lakosok.

Ezt támasztják alá az én megfigyeléseim is. Tatjana M., aki 2007 óta él Magyarországon, ezt úgy fogalmazta meg, hogy nála négy szakasz volt az integrálódása során, az eufórikus, a rácsodálkozó, az elvágyódó és az elfogadó. *Valahol olvastam, hogy az emigrációnak több szakasza van. Az eufória, a turista, a depresszió, végül a megszokás következik. [...] Tehát az első stádium nálam is az eufória volt, azt éreztem, hogy milyen jó, hogy ide kerültem. A második a turista stádium, amikor mindent meg akartam nézni, megismerni a nevezetességeket. A harmadik a depresszió stádiuma és a negyedik a tevékeny stádium. Én már ebben tartózkodom, mindig csinálok valamit. [...] 2011-ben, amikor hazautaztam Szentpétervárra, egyszer csak rájöttem, hogy Pétervár vált szokatlanná nekem, már nem Budapest az idegen. Oroszországot már nem annyira értem. Nem értem már az otthoni dolgokat. Azon kívül lassabb is lettem. A magyarok sokkal lassabbak, mint az oroszok. A járműveken Oroszországban sokszor rám szólnak, hogy mi van, elaludt, mozogjon már! Vagy bemegyek a zöldégboltba, és elkezdek válogatni a kirakott áru között. Rám szól az eladó, hogy képzeled azt, hogy válogathat? Valahogy mindent nem úgy csinállok, ahogy kéne. A barátnőm, akinél Szentpéterváron laktam azt mondta, hogy olyan európai kifejezés lett az arcomon, ezért morognak rám mindenütt. Nem olvadok bele a környezetbe. Rá kellett jönnöm, hogy én már lélekben is Magyarországon élek, de ehhez minimum négy évnek kellett eltelnie.*

A megkérdezett nők többsége természetesen nem szakította el véglegesen a szálakat hazájával, igyekszik fenntartani az otthoniakkal a kapcsolatot. A friss migránsok még évente többször hazalátogatnak, ellentétben azokkal, akik évtizedek óta Magyarországon élnek. Náluk az évek múlásával ez egyre ritkábban fordul elő, néha hosszú évek is eltelhetnek egy-egy látogatás között.

Mind a régi, mind az új migránsok jellemzője, hogy nagyon érdeklődnek, mi történik Oroszországban, mik az aktuális hírek, milyen a mai orosz valóság. Könyveket, újságokat olvasnak, figyelik a híreket, fogják az orosz TV adásait, video/DVD filmeket néznek oroszul, interneteznek, Skype-on beszélgetnek az orosz rokonokkal, barátokkal. Mindez megvédi őket attól az izolációtól, amitől a korábbi orosz migránsok szenvedtek. Az orosz nyelven való olvasás, szórakozás, a kulturális kapcsolatok őrzése az orosz bevándorlók részére elsődleges szükséglet, a létezés pótolhatatlan része.

Rozália Ny. orosz tanárnő az 50-es évek óta Magyarországon él. A lánya szerint *... amikor még nem volt internet, nagyon sok folyóiratot járattak a Szovjetunióból, legalább havi tíz-tizenöt folyóiratot, hogy képből legyen. [...] Bár egyértelműen ez az otthona, de interneten ugyebár csak oroszul olvas. [...] Hogy mi van most Oroszországban, éppen milyen politikai botrány van, melyik sztárnak milyen baja van, azt mindet tudja. Persze a magyar dolgokról semmit. Nagyon szereti az orosz irodalmat,*

²⁹ Остяпенко – Суботина 2007: 277.

kifejezetten a fiatal orosz íróknak, költőknek olvasni a dolgait, tehát ebben is abszolút képben van. Őt kizárólag az érdekli, hogy ott mi van.

Jelena O. az 1980-as évek óta él hazánkban, de az orosz kultúra napi jelenléte, az orosz emberek társasága elengedhetetlenek számára. *Itt körülölel Oroszország, a TV, a rádió orosz nyelvű, a munkám olyan emberekhez fűz, akik oroszok, vagy oroszul beszélők. [...] A kommunikáció eszközei nagyon megváltoztak az ide költözésünk óta, megjelent a skype, az internet. 20 évvel ezelőtt az emigránsoknak még nem volt szoros kapcsolata a hazájukkal, most már van. A telefonom megállás nélkül csörög, hívnak a barátnőim. Orosz orvosaink, jogászaink, orosz pópánk, orosz templomi közösségünk van.*

Galina M. a 2000-es évek végén költözött Magyarországra, és az internetnek köszönhetően nem érzi az éles elszakadást régi otthonától és nem érzi elszigetelten itt magát. *Rögtön itthon éreztem itt magam, persze azért van egy kis nosztalgiám, de nagy segítségemre van a skype, amin keresztül tartom a kapcsolatot az otthoniakkal. Naponta beszélhetünk, nem kell félni, hogy sokba kerül, látjuk is egymást és mindent részletesen megbeszélünk. Az ismerősökkel az odnoklassznyi³⁰ oldalon szoktam kapcsolatot tartani, csak a közeliakkal skype-on. [...] Budapest befogadott engem, itt komfortosan érzem magam, de orosz TV-csatornákat nézek, és amikor orosz beszédet hallok az utcán, szinte dalol a lelkem. Legszívesebben odamennék az illetőhöz, csak hogy beszélgessünk egy kicsit, semmi több.*

AZ ELVÁNDORLÁS ÉRZELMI FELDOLGOZÁSA

Sok külföldön élő oroszra jellemző, hogy Oroszország elhagyását a lelke mélyén bűnnek, hazája elárulásának érzi. A posztszovjet emberek tudatában egyfajta atavizmusként él az a gondolat, hogy bármely típusú elmenetel Oroszországból hazaárulás, megfutamodás, negatív lépés, a szülőföld ellen elkövetett bűn. Ezzel az érzéssel főleg a szovjet korszakban szocializálódott emberek küszködnek, elsősorban azok, akik nem családi, hanem gazdasági vagy politikai okokból hagyták el Oroszországot.

A két erről nyilatkozó interjúalanyom is ebbe a kategóriába tartozik. Értelmiségi-ként, művészként nagyon nehezen viselték az oroszországi körülményeket, régi vágyuk volt elmenni, elutazni valahova. Kivándorlásuk okát egy szemléletes példával illusztrálta Anna Cs. kulturológus. *Erről [a hazacseréről] az az eset jut eszembe, amikor a fiatal nő elcseréli a koszos, rendetlen lakását egy kitakarítottra és boldog, hogy tiszta lakásba került. Lehet, hogy nekünk is a csere helyett a régi hazát kellett volna kitakarítani, rendbe hozni? Aztán eszembe jut, hogy az élet rövid, nem fér bele, hogy az egész országot rendbe rakjam, kitakarítsam. Nem elég egy lakás takarításával foglalkozni, muszáj az egész országéval? Anna Cs. 2010 óta él Budapesten. A hazája elhagyásával kapcsolatos gondolatait, amelyek gyakran kínozzák, és gyakori beszédtema közte és a férje között, azzal magyarázza, hogy gyerekkorunktól azt nevelték belénk, hogy az emigráció az teljes összeomlás, katasztrófa, nagyon szörnyű és nehéz élet. Lehet, hogy*

³⁰ A Facebookhoz hasonló közösségi hálózat, elsősorban oroszországi felhasználói vannak.

régen így volt. Azt mondják, nagyon hiányzik az orosz nyelv. De hát itt a komputer, annyit olvashatok, chatelhetek oroszul, amennyit csak szeretnék. Ez egy kitalált probléma.

Anna férje, Makszim, mintegy önmagát is győzködve a beszélgetésünk során azt hangsúlyozta, nem baj, hogy Oroszországot elhagyta, hiszen ma az emberek sokkal mobilabbak, mint régen, rengeteg ismerőse, barátja döntött hasonlóan. *Utazásaink során egyfolytában azt néztük, hova mehetnénk el. Az az Oroszország, amellyé ez az ország változott, már nem a mi szülőhazánk. A régi világ elment, elhajózott, elrepült máshova. [...] Forradalmat csinálni és úgy élni Moszkvában, ahogy mi szeretnénk, nem ment nekünk. Mi művészek vagyunk. A régi módon élni pedig nem tudunk már ott. Régóta szerettünk volna Európába költözni. A haza, a szülőföld kérdése biztos csak az orosz emigránsokat foglalkoztatja. Az emberek ide-oda költöznek, különösebb gond nélkül. Hollandok élnek Moszkvában, németek Olaszországban, angolok Franciaországban. A Riviérán élő angol biztos nem szenved attól, hogy van meg a hazája nélküle, minden rendben van vele, nem kell aggódni. Én is mindig ezt mondom magamnak. De ez a szovjet nevelés ott van a lelkem mélyén, és azt mondja nekem, hogy aha, elmentél, elárultad a hazádat.*

Sok minden kimaradt jelen tanulmányból, például a hazánkban élő oroszok étkezési, öltözködési vagy szabadidős szokásai. Ezek elemzése azonban meghaladja ezen cikk kereteit, egy következőben térünk ki a fenti kérdésekre.

Összességében azonban így is megállapítható, hogy bár az orosz emberek, feleségek, politikai, vagy gazdasági migránsok, különböző hullámokban, különböző háttérrel és élettörténetekkel költöztek Magyarországra, nem ismerve egymást, mégis egy olyan speciális csoportot alkotnak hazánkban, melynek jellegzetességei a többi migráns csoportéval összetéveszthetetlenek, jegyei egyediek és csak rájuk jellemzőek. Annak ellenére, hogy létszámuk nem magas, mégis egy viszonylag jelentős orosz diaszpórát alkotnak. Magyarországról ideérkezésük előtt alig tudtak valamit. Hazánkat a családi okokból itt élő feleségeken kívül azok a középrétegbe tartozó oroszok választják, akik viszonylag jól és olcsón szeretnének élni. Vonzza őket a lassabb, kényelmesebb és nyugodtabb élet, ami főleg az orosz nagyvárosokhoz képest szembevetőd. A megkérdezettek többsége, különösen az idő előrehaladtával, kialakított egy lokális identitást is, de ennek megerősödése nem csökkentette etnikai identitásukat. Többségük orosz TV adásokat, filmeket néz, oroszul olvas, és rendszeres kapcsolatot ápol Oroszországgal. Nem tudnak és nem is akarnak bekapcsolódni a magyar társadalomba. Baráti körük Magyarországon is főleg oroszokból, orosz nyelvű emberekből áll. Nagyon érdekli őket, mi történik Oroszországban, mik az aktuális hírek, milyen a mai orosz valóság. Hogy mi van Magyarországon, elsősorban abból a szempontból érdekli őket, amennyiben ez a további sorsukat, boldogulásukat érinti.

Irodalom

ÁRENDÁS Zsuzsa

- 2014 A migráció elméleti megközelítései, hibriditás, migránsok tárgykultúrája. In Árendás Zsuzsa – Szeljak György (szerk.): *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. 62–78. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek 12/.

BENDARZSEVSZKIJ Anton

- 2011 *Magyarországon élő oroszok – nehéz a beilleszkedés*. http://kitekinto.hu/eia/2011/04/17/magyarorszagom_el_oroszok_nehez_a_beilleszkedes/#.UsmGqtLuK-k (letöltés: 2015. 05. 12.)

KASLER Éva

- 2013 *A multikulturalizmus Magyarországon a XXI. Század első évtizedeiben*. Szakdolgozat. Budapesti Gazdasági Főiskola, Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Nemzetközi Tanulmányok Szak. http://elib.kkf.hu/edip/D_15566.pdf (letöltés: 2015. 05. 12.)

KEREZSI Ágnes

- 2014 Orosz identitás Budapesten az orosz feleségek tárgyhasználatának tükrében. In Árendás Zsuzsa – Szeljak György (szerk.): *Vándorló tárgyak. Bevándorlók tárgykultúrája Magyarországon*. 62–78. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek 12/.

KOLONTÁRI Attila

- 2009 К истории русской белой эмиграции в Венгрии в межвоенный период. In Покивалева Т. А. (ред.) *В поисках лучшей доли. Российская эмиграция в странах юго-восточной Европы*. 157–181. Москва: Индик.

KOVÁTS András

- 2013 A bevándorlók társadalmi integrációja – koncepciók és indikátorok. In *Bevándorlás és integráció. Magyarországi adatok, európai indikátorok*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet.

MELEGH Attila – KOVÁCS Éva

- 2009 Nemek szerint tagolt térben. A bevándorló nők vándorlásának típusai, okai és formái nyolc európai országban. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. 177–196. Budapest: TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium.

ОСТЯПЕНКО, Л. В. – СУБОТИНА, И. А.

- 2007 *Москва многонациональная. Старожилы и мигранты: вместе или рядом*. Москва: Российский Университет Дружбы Народов.

ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária

- 2010 Hat migráns csoport összehasonlító elemzése. In *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja*. 49–95. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

ПЕРОТТО, Моника

- 2010 Мигранты из постсоветских стран в Италии (результаты эмпирического социолингвистического исследования). In Вяткин А. П. (ред.): *Диаспоры* 1. 83–100. Москва: Книга по Требованию.

SIK Endre (szerk.):

- 2012a *A migráció szociológiája*. E-tankönyv. Budapest: ELTE TáTK.

SIK Endre

2012b Adalékok a menekültek, a menekülés és a menekültügyi rendszer születésének szociológiai jellemzőihez – Magyarország 1988–1991. In *A migráció szociológiája* 2. 212–256. Budapest: TáTK.

WALLACE, C. – CHMOULIAR, O. – SIDORENKO, E.

2001 Nyugat-Európa keleti határa: mobilitás az ütközőzónában. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. 171–191. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium.

Internetes blogok

<http://newwoman.ru/letter.php?id=435>

<http://www.woman.ru/rest/travel/thread/4072642/2/>

http://newwoman.ru/letters_572.html#11

<https://offshorewealth.info/life-abroad/c37-life-abroad/hungary-wonderful-country/>

<http://volna.afisha.ru/heroes/moim-ideyam-vse-ravno-gde-zhivet-moe-telo-rossiyskie-muzykanty-v-emigracii/>

<http://nesiditsa.ru/emigration/vengriya-pochemu-net>

Kerezsi Ágnes

Munkahely: Néprajzi Múzeum, főmuzeológus,

E-mail: kerezsi@neprajz.hu

Ágnes Kerezsi

Hungary from the perspective of Russian migrants

Despite the fact that Hungary has never been a destination for migrants, migration has been dealt with at political, economic and academic level, especially from the perspective of social sciences. European ethnology cannot ignore a phenomenon that interweaves our everyday lives and raises so many questions. It is important to get to know migrant people, their motives and purposes in order to understand such general tendencies that may promote mutual understanding, tolerance and acceptance. The author in her article presents with that purposes and expectations Russian people, especially women, came to Hungary, how they see Hungary and what strategies they follow in their lives. Russian political or economic migrants moved to Hungary with different background and life stories, not knowing one another, yet they form a special group in Hungary. Despite the fact that the number of Russian immigrants in Hungary is not very high, they form a relatively important Russian diaspora. Usually they hardly knew anything of Hungary previously. Besides women who got married and moved here, typically such middle class Russians select Hungary as a destination who are attracted by the relatively cheap and convenient urban setting. Life is slower and more peaceful than in Russian cities. The majority of the interviewees after some time created some local identity as well, but the strengthening of local identity has not reduced their ethnic identity. The majority of them watches Russian TV channels and movies, reads books in Russian and maintains a regular contact with Russia. They are unable to and they do not want to get integrated into Hungarian

society. The majority of their friends are usually Russians as well. They are very much interested in contemporary Russian reality. They are interested in those aspects of contemporary Hungarian reality that directly influence their own lives as well.

Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon

Átlépve az ezredfordulón, a határok szabaddá válásával a Kárpát-medence legrejtettebb zugaiból is megfordíthatatlan tapasztalatnak tűnik, hogy végérvényesen le kell számolnunk a vidéki, falusi közösségek mint a hagyományos paraszti társadalmak képzetével. Ezen a ponton, amikor a régi falusi kultúrára jellemző sajátosságok a szemünk láttára válnak történelemmé – abból jószerivel egyedül csak a továbbélő szegénység kontinuum –, minden, az archaikusra, a parasztira irányuló kérdésfeltevés óhatatlanul történeti kérdéssé is lett. Ebből a felismerésből ugyanakkor az is következik, hogy a paraszti társadalomra fókuszáló érdeklődésnek a korábbinál sokkal erőteljesebben kell visszatükröznie az eltérő diszciplináris megközelítések közös pontjait, legyen szó forráshasználatról, módszerről vagy éppen interpretációkról.

Társadalomtörténeti nézőpontból közelítve e kérdéshez, elsőként a 'vidék' fogalmának a történészek és szociológusok körében bevett, de különösebb elméleti tudatosságot nem feltételező használatához tennék néhány észrevételt.^{1*} Jóllehet a vidék mint hívószó kétségkívül izgalmas, amelynek ernyője alatt a medievisztikától a rurálszociológiáig számtalan diszciplína helyet találhat, a laikus érdeklődő mellett azonban valószínűleg még a céhbeli kutatónak is az lenne az első kérdése, hogy a vidék előtagú történetírás miben más, mint az agrártörténet? Mi indokolja egy újabb fogalom bevezetését, főleg, ha ahhoz teljesen ellentétes előjelű jelentésrétegek tapadnak: elmaradottság, provincializmus, periféria, szegénység az egyik oldalon; szabadság, tisztaság, gazdagság, nyugalom a másikon.

Nem árt felidézni, hogy a polgárosodás, az iparosodás és urbanizáció megindulásáig, tehát a 19. század második feléig mindenképp, a népesség jobbára nemcsak vidéken élt, de agrárkereső is volt. Még 1910-ben is a népesség 60 százaléka! Hazai vonatkozásban emiatt egyedül a 20. századra lehet indokolható, hogy vidéki és városi élet közé egyértelmű határt húzzunk. Azt sem árt felidézni, hogy a reformkori Pest, az ország leggyorsabban fejlődő városa azért is válhatott az ország gazdasági központjává, mert termény- és állatvásárai a legjelentősebbek voltak a korabeli Magyarországon. Ily módon a majdani főváros fejlődése a vidéki erőforrások függvénye. Ez áll a demográfiai bázisra is. S mi a helyzet a kisvárosokkal, amelyek a falvakhoz képest egyértelműen városok, ugyanakkor kétségkívül nem ugyanolyan értékű centrumok, mint a nagyobb városok, jóllehet társadalomszerkezetük merkantil mintázatú is lehet. De még a 20. századi városlakók esetében se feledkezzünk el arról, hogy jelentős hányaduk első generációs városlakó, megannyi vidéki kötődéssel, nemcsak a rokoni szálakat, hanem a mentalitást is ideértve.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Rövidített változata előadásként hangzott el Egerben, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület *A vidéki élet és a vidéki társadalom Magyarországon* című konferenciáján 2014. augusztus 28-án. A kéziratához Balogh Balázs fűzött értékes megjegyzéseket, amit ezúton is szeretnék megköszönni!

Folytatva a kételyek sorát, sokunk tapasztalata, hogy bármiféle társadalmi kérdést, de akár életutat vizsgálunk, menten beleütközünk, hogy a szóban forgó dolognak van valamilyen erőteljes vidéki kötődése is. Van-e akkor bármiféle specifikus magyarózó ereje, sajátossága e szempontnak? A vidék csak falusi övezetet jelent, vagy a kisebb városokat is ide vehetjük? Megannyi kérdés, amelyek szinte követelik a határok megvonását. Kérdés, vajon ez lenne-e a megfelelő út a diszciplináris tisztánlátáshoz? Nem hinném. Könnyen belátható, hogy – Erdeit parafrázáljam – ’város és vidéke’ leválasztathatatlanok egymástól.² E triviális megállapítást mindenestre szem előtt kell tartanunk.

A 20. századig erőteljesen agrárdominanciájú Magyarország objektívnek tekinthető adottsága mellett a vidék fogalmának számos, erősen szubjektív jelentésrétege is van. Már az eddigiekből is látszik, igencsak viszonylagos, hogy mit is értünk alatta. Budapestről szemlélve az ország egésze az, amit jól mutat például a szokásosan szeptember elején megrendezésre kerülő vidéki színházak fesztiváljának elnevezése, ahol a vidéki egyértelműen csak annyit jelent, hogy nem fővárosi, hiszen a résztvevő városok között ott van Pécs, Miskolc, Debrecen, legkisebb résztvevőkként pedig az egyaránt hatvanezres Sopron és Veszprém. A vidék fővároshoz képest alárendelő helyzetét a köznyelv is hangsúlyozza: még az észak-keletre – a térképen tehát ’fentebb’ – található Miskolcra is lemegyünk, hogy Pécsről vagy Szegedről ne is szóljak. Egy müncheni nyilván nem értené, ha egy berlini a nálunk szokásos ’ti ott lent’ formulával nyitna irányába, igaz, utóbbinak ilyen eszébe sem jutna.

A vidék mint nem városi minőség tartalma tehát igencsak relatív, érthetünk alatta falut és nagyvárost egyaránt, mindegyikben közös azonban, hogy kimondva-kimondatlanul megbújik az az értékítélet is, amely nem számítja teljes értékűnek ezt a létformát. Meglehetősen régi tradíció ez. A kora újkortól a Nyugatról Magyarországra utazók leírásaiban is rendre visszaköszön az urbanizáltabb és iparosodottabb régiókból érkező szerzők értékrendje, akik az ország egészét elmaradottnak és veszélyesnek, a szívünknek oly kedves városainkat pedig – kevés kivétellel – kicsi, jelentéktelen, poros, azaz igazi vidéki településeként írják le.³ Még Schwartner Márton is megjegyzi műve *A városok viszonya a falusiakhoz* című fejezetében, hogy a városi iparosok földműveléssel és bortermeleléssel is foglalkoznak, „s a trágyát régi szokás szerint gondosan az ablak alatt gyűjtik”.⁴

Láthatjuk: a vidék a maga jelentéshordalékaival egy sajátosan magyar probléma, amiben egyszerre van jelen a két véglet: történetileg és a jelenben, empirikusan is igazolhatóan a Cato-i aranykorhoz társított magasabb rendű életminőség és a szegregációval társuló szegénység kilátástalansága, valamint mindezek reprezentációi. A vidék szó használata emiatt a társadalomtudományos nyelvben túl sok félreértést eredményezhet, ezért amellett érvelek, hogy a vidéki társadalom, vidéki társadalomtörténet helyett egyértelműbb helyzetet teremt a ’rurális társadalom’, ’rurális társadalomtörténet’ kifejezések használata. A vidékkel jobbra azonos jelentésű ’rurális’ jelző jelen-

² Vö. Erdei 1971.

³ Vö. például Szász 2013: 57–58.; Rózsa 1999. Utóbbihoz: Townson Budára, Egerbe és Debrecenbe érkezését 1793-ból idézi Kókény 2013: 128., 136–137. Temesvárra nézve 1770-ből lásd Born Inigo leírását; Debrecenre lásd Townson leírását 1793-ból: In Szamota 1891: 464–465, 484–485.

⁴ Schwartner 1809: I. 165.

téssíkjaiban egyrészt nem lelhetők fel az előbbi torzító konnotációk, másrészt a rurális alatt jobbra mindenütt ugyanazt értik a nemzetközi tudományosságban.

DISZCIPLINÁRIS HATÁROK

Nem hiszem, hogy előbbre jutnánk, ha a meglevő történetírói irányzatok mellett még a vidék számára is lekerekítenénk egy önálló részt. Problémacentrikusan kell eljárnunk. A vizsgált probléma kidolgozhatósága a forrásadottságok és az alkalmazott módszerek függvénye, az eredmény pedig lehet akár egy-egy térségre fókuszáló rurális társadalomtörténet is. Ezzel azonban nem mondom újat. Áttekintve a témába illeszkedő nyugat-európai kutatásokat és intézményesülési törekvéseket, az elmúlt harminc-negyven évben a programok között rendre felbukkan a vidéki terek történetének kutatói programja, amely alapvetően az agrártörténetből és a társadalomtörténetből kiindulóan integrálja a részdiszciplínákat a gazdaságtörténettől a mentalitástörténeten át a nemek történetéig.⁵ A cél tehát nem valamiféle új platform létrehozása, amelynek fő törekvése az lenne, hogy az öndefiníció jegyében megkülönböztesse magát az agrár-, a hely-, a régiótörténettől, a néprajztól, illetve a történeti antropológiától, hanem hogy a bennünket foglalkoztató kérdéseket a magyar társadalomfejlődés jobb megismerésén túl a rurális társadalomtörténet-írás nemzetközi áramlataihoz is kapcsolódva tudjuk megválaszolni. Mi a helyzet e téren?

Más vonatkozásban, így a történeti demográfia, város- és gazdaságtörténet, ill. a kliometria esetében már megállapítást nyert, hogy amennyiben nyugat-európai iskolákkal, műhelyekkel vetjük össze a hazai kezdeményezéseket és azok kifutását, legfőbb gyengeségünk az intézményesülés csekély foka. Amennyire inspiratívak az informális struktúrákban gyökerező kapcsolatok, olyannyira sérülékenyek is. Kimagasló egyéni teljesítmények nem pótolhatnak intézményi háttérrel feltételező évtizedes alap kutatásokat.⁶ Egy-egy révbe ért kutatónak tanítványai még csak-csak vannak, de stabil anyagi alapokkal bíró, akár több tudósgenerációt elindító és pályán tartó iskolákról már nem

⁵ Kiválóan tájékoztat az Ernst Bruckmüller – Ernst Langthaler – Josef Redl szerkesztésében megjelent *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich.* (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004) StudienVerlag, Innsbruck–Wien–München–Bozen című munka, amelyben Ernst Langthaler az ausztriai, Arnd Bauerkämper a keletnémet, Robert von Friedeburg a német, Margareth Lanzinger az olasz, Peter Moser a svájci, Gérard Béaur és Nadine Vivier a francia, Gloria Sanz Lafuente pedig a spanyol intézményesülési törekvésekről és elméleti útkeresésekről ír. Francia és német vonatkozásban lásd még Béaur–Schlumbohm 2005.

⁶ A társadalomtörténet, de általában a hazai történetírás vonatkozásában is lásd Benda 2006a: 63. A történeti demográfia helyzetét frappánsan szintén Benda foglalja össze (Benda 2006b: 72). A várostörténet szemszögéből lásd Gyáni 2003: különösen 37, 45–47. A kliometrikus gazdaságtörténet hazai adaptációjáról lásd Kövér 2013: 201. Korábról hasonló értékelésre lásd például Mályuszt, aki a megfelelő intézményesültség hiányára Csánki Dezső történeti földrajzat hozza példának. Vö. Mályusz 1923–1924: 540. Egy emberöltővel később Kosáry Domokos az induló *Agrártörténeti Szemlében* a következő gondolatokkal kezdi *Bevezetőjét*: „hadd kezdjük mindjárt egy beismeréssel: a magyar agrártörténeti kutatás múltjából eddig sem a kezdeményezések hiányoztak elsősorban, hanem a folytatások. Nem az egyéni kutatók és érdeklődők, hanem az együttműködés és kölcsönös segítség azon állandóvá szilárdult módozatai és formái, amelyek nélkül magára hagyva a legbuzgóbb igyekezet is előbb-utóbb elcsüggesztő nehézségekkel találja magát szemben” (Kosáry 1957: 3).

beszélhetünk. Ez a rurális társadalomtörténet esetében is így van. Ezzel együtt nem annyira rossz a helyzet, hiszen Tagányi Károlytól Vári Andrásig minden korszakban voltak mérvadó, sőt iskolateremtő kutatóink, akik munkássága a nemzetközi fősodorhoz nemcsak illeszkedett, de ismert is volt. A századfordulón domináló jogtörténeti vonulatú kutatásokat a két világháború között a gazdaság- és agrártörténeti irányultságúak váltották fel, s főként Szabó István iskolájának köszönhetően e téren az 1948-as fordulat sem okozott helyrehozhatatlan törést. Sőt az 1957-ben indult *Agrártörténeti Szemle* révén egészen az ezredfordulóig – amíg valódi periodikaként jelent meg a lap – egyedülálló fórumhoz jutottak a rurális társadalomhoz kapcsolódó kutatások. A 70-es évektől – a nyugati fejleményektől időben cseppet sem lemaradva – azután fel-felbukkant egy-egy mikroorientációjú kutatás is, mint például Andorka Rudolf egykevizsgálatai vagy Tóth Zoltán ekkoriban elvégzett szekszárdi kutatása.⁷ Benda Gyulának szintén ezidőtájt publikált forrásvizsgálatai is jelzik, hogy a keszthelyi kutatásban kicsúcsosodó problematika – miként lehetséges egy gazdasági/társadalmi egység sokoldalú megragadása – már ekkor foglalkoztatta őt.⁸ Tudománytörténetileg izgalmas kérdés, hogy a személyes, nem egyszer intuitíve vezérelt kérdésfeltevés kapott-e, s ha igen, milyen formában külső szakirodalmi megerősítést. Vagy hasonlóan Jedlikhez, aki Siemenst megelőzve dolgozott a dinamón, itt is olyan kutatóval állunk szemben, aki szembesülve azzal, hogy egy meglevő paradigma követése nem jár kellő hozadékkal, maga taposott új ösvényt, függetlenül a Lajtán túli történésektől, de azokkal egy időben? Hogy ezt érzékeltető egy korábbi példát is hozzak, tanulságos lenne Wellmann Imre munkásságát feldolgozni, aki a Domanovszky-iskola uradalomvizsgálatai kapcsán már a harmincas évek végén ráérez a később az Annales-iskola, sőt a későbbi mikrotörténet-írás által képviselt szempontok fontosságára a vidéki társadalom kutatásában: „valamennyi arra törekszik, hogy tárgyát, legyen az egy gazdaság, vagy az agrártörténet szélesebb mezeje, a ránk ragadt teljes forrásanyag világánál s az országos és az európai fejlődés figyelembevételével a maga egészében, *minden életmegnyilvánulásával együtt* mutassa be.”⁹ [kiemelés tőlem – HGK] Huszonöt évvel később Wellmann részleteiben is kibontja ezt a holisztikusnak ígérkező programot, amelyben az éghajlati tényezőktől kezdve a demográfiai faktorokon át a gazdaságig és a társadalmi rétegződésig minden részletnek jelentősége van nemcsak az adott esettanulmány szempontjából, hanem „a történeti fejlődés egészébe, országos és európai összefüggésekbe illeszkedését” tekintve is.¹⁰ Ugyanitt – mai fogalmaink szerint – mikrotörténeti programot is vázol: „a falutörténet kutatója [...] *alulról építse fel*, az agrárélet gerince körül önnön mélyéből, helyi gyökerekből bontakoztassa ki a közösség életének teljességét.” [...] [A] számszerű adatok

⁷ Andorka Rudolf ezirányú munkásságának áttekintése szétfeszíti a lábjegyzet adta kereteket. Vonatkozó publikációinak megjelenési ideje ráadásul nem feleltethető meg az éppen akkor lezárt kutatásaival, demográfiai esettanulmányai mögött álló kutatásainak javát még a 60-as évek végétől indulóan, az 1970-es években végezte, a következő sorrendben: Vajszló és Besence, majd Sárpilis, Alsónyék és Kölked, a harmadik hullámban: Pócsmegyer és Rábakecöl. A 80-as években Átány és Bük következett. Andorka történeti demográfiai kutatásait áttekinti Benda 2006b: 70.; Tóth Z. 1989.

⁸ Benda 1973a., 1973b.; 1977. A kutatást záró monográfiát lásd Benda 2008.

⁹ Wellmann 1999 [1937]: 31.

¹⁰ Wellmann 1999 [1962]: 70.

értékesítése [...] nem állhat meg a községi végösszegnél: *beljebb, az egyes parasztház-tartásokig kell hatolnia*, hogy a parasztság rétegződését is feltárhassa.”¹¹ [kiemelések tőlem – HGK]

Az intézményi diszkontinuitás ellenére azt is látnunk kell, hogy hatalmas tudás-kincs gyűlt össze az elmúlt másfél évszázadban, aminek szintetizálására eddig még senki nem vállalkozott. A néprajz, az agrártörténet, a várostörténet és a történeti demográfia, valamint az elmúlt száz év forrása nemesedett szociológiai kutatásainak eredményei, továbbá e tudományok historiográfiája *ezen a ponton szorosán össze kellene, hogy kapcsolódjon*. Ehhez képest feltűnő, hogy az érintett tudományszakok között – különösen a szociológusok részéről – sokkal kevesebb a hivatkozásokban is tetten érhető kölcsönös tájékozódás, mint kívánatos lenne.

A módszer kérdését is meg kell említenem. A ruralitással kapcsolatos társadalomtudományos/társadalomtörténeti problematika alapvetően két síkon létezik. Egyrészt jelenti konkrét társadalom- és gazdaságszerkezeti formák vizsgálatát, másrészt pedig a vidékkel kapcsolatos reprezentációk vizsgálatát.

Kezdjük az előbbivel. Nem biztos, hogy teljesülnek várakozásaink, ha doktriner módon követünk új áramlatokat, miközben a korábbi paradigmákat sem vittük végig. Ismét csak amellet érvelek, hogy a kérdésfeltevésnek kell az elméleti tájékozódást és a módszerválasztást orientálnia. Ha például a területi egyenlőtlenségek történeti gyökereit kutatjuk, akkor nem megkerülhető a Braudel-i időszemlélet és struktúrafelfogás. Ahhoz azonban, hogy egyes korok fejlettségi szintjeit összevethessük, szükségünk van a kvantifikációra is. Ha ennek kapcsán lokális közösségek mindennapjait, kommunikációs formáit és a kisemberek stratégiáit is vizsgáljuk, akkor a mikrotörténet és a történeti antropológia intencióit kell figyelembe vennünk. Ha ugyanezen életvilágok korabeli reprezentációira vagyunk kíváncsiak, máris az új kultúrtörténet területére tévedtünk. Irányzatok és módszerek tehát nemhogy nem zárják ki egymást, hanem elképzelhetetlen, hogy ne kellő nyitottsággal forduljunk valamennyi irányába. A rurális közösségek társadalomtörténete tehát kiváló alkalmat kínál a diszciplináris határokat átlépő műhelymunkára, arra, hogy problémáinkat komplex módon, az éppen aktuális tudományos divatoktól függetlenül, de azokat mindenkor figyelembe véve ragadjuk meg. E komplexitás lehetővé teszi, hogy a történeti demográfia eszköztáráról a néprajz által felhalmozott tudáson át a kliometrikus időszemlélet lehetőségének szerint minél többet csatasorba állíthassunk a vizsgált kérdés megválaszolására. Félreértés ne essék, a cél nem a módszertan és az elméleti orientáció voluntarista eklekticizmusa, hanem a szóban forgó probléma alá integrálandó részterületek felvetette sajátos elméleti problémák és módszertani igények figyelembevétele.

Röviden a vidékkel kapcsolatos reprezentációk, imázsok kutatásáról is szeretnék szólni. Ez esetben a kutató egyrészt azon mentális struktúrára fókuszál, amelyek a dominánsan *nem* városi, agrárkarakterű térségekről, összefoglalóan: a vidékről egy-egy korszakba ágyazottan léteznek, másrészt legalább ilyen fontos az önreprezentáció vizsgálata is. A vidék mint a paraszti léttel ekvivalens és alacsonyabb rendű minőség képzétének erejét jól mutatja, a paraszt az egyetlen, a mai napig szitokszóként is használatos

¹¹ Wellmann 1999 [1962]: 124–125. és 127.

rendi minőség, jelezve, hogy a rendi helyzetét tekintve egykoron legalul elhelyezkedő paraszt emancipációja a mai napig sem fejeződött be. Ugyanerről tanúskodik, hogy míg a rendi csoportkötődés vezetéknev formájában történő hangsúlyozása a Nemes, a Pap és a Polgár, de még a Jobbágy, Gazda, Zsellér, Szolga esetében is fennmaradásra érdemesnek bizonyult, addig az alávetettséget jelképező Paraszt vezetéknevű honfitársunk nincs.¹² Hasonló példa lehet a 'póru jár' kifejezés, ami – ha jobban belegondolunk – azt jelenti: úgy járt, mint egy paraszt. A reprezentációkutatás azonban nemcsak a máig hatóan érvényes kisebbségűséget sugalló képzetek és előítéletek megértéséért, s ezáltal lebontásukért tehet, hanem az örökségvédelemhez kapcsolódva segítheti mindazon erősségek felkutatását és brandek kialakítását is, amelyek konkrét, helyhez kötött vidékfejlesztési stratégiákhoz nyújthatnak alapot. Az ökológiailag fenntartható gazdálkodás kívánalmi pedig idővel megkerülhetetlenné teszik, hogy alapos, dűlőszintű kataszter álljon rendelkezésre a történetileg kialakult tájhasznosítási módokról, amelyek mint helyi erősségek különösen leszakadó térségekben képezhetik alapját a revitalizációnak.

Az önreprezentáció kérdésköre alá tartozó témák hatóköre is rendkívül tág, amely a népdalok kutatásától a vidéki/lokális/paraszt, ill. agrárérdekvédelmet programjukban is felvállaló szerveződések vizsgálatáig terjedhet. Az eddig leginkább a néprajztudomány által felvállalt problémakör és kibontott tudáskincs¹³ masszív talpazat a rurális társadalomtörténet számára, míg utóbbi a prozopográfiai kutatásokkal segítheti a reprezentációkutatást. Kik és honnan érkeztek egy-egy szerveződésbe, netán lettek annak arculatadó személyiségei. A 20-as években milyen szerepeket hoz, s milyeneket vesz fel például egy parasztpolitikus, hogy hitelesen feleljen meg a kisgazdával szembeni elvárásoknak?

PARLAG TERÜLETEK

Anélkül, hogy részletes problémakatalógust nyújtanék, röviden vázolnám, hogy hol látok fontos és lefedetlen területeket, amelyek a meglévő tradíciók folytatása mellett lehetőséget adnak a nemzetközi tudományossághoz való kapcsolódásra is.

A 'zoom-objektív' metaforát használva, a makrofókusztól haladok a nagylátószög felé. E metaforát szándékosan használom, mert a léptékváltás, a multiszkopikus látásmód nemcsak a kutató számára izgalmas, de az egykori valóságról nyert tudásunk is jóval árnyaltabb lesz általa.¹⁴ Az első szemlepontra a helytörténet, amely alatt azonban lokális mikrotörténetet értek.

I.

Lényegében nem fogok újat mondani ezzel kapcsolatban. Szemben a megszokott helytörténeti munkákkal, az itt értett „helytörténet célja nem önmagában áll”.¹⁵ Mint azt

¹² Német nyelvtérületen ugyanakkor a *Bauer* családnév ritkának épp nem mondható.

¹³ E tanulmány kereteit szétfeszítené a néprajz eredményeinek részletes ismertetése. Itt csupán a *Magyar Néprajz* kézikönyvsorozat enciklopédikus összefoglalóira utalok, amelyek az addigi legfontosabb néprajzi eredményekre is támaszkodnak (Paládi Kovács 2000 és Paládi Kovács 2009).

¹⁴ A vizsgálati lépték problémájához lásd Lepetit é. n.: 33–50.; továbbá Revel é. n.: különösen 54–55.

¹⁵ Medick 1997: 15.

Hans Medick saját, laichingeni vizsgálata kapcsán összefoglalja, „[e]z a módszertani perspektíva a helytörténetre nyomatékosan nem mint egy zárt társadalmi rendszer vagy egy falusi világ történetére tekint, ami bizonyos mértékben önmagért való kozmoszként létezett.”¹⁶ Medick – s általában a mikrotörténet – a közösség életének dinamikájára fókuszál, az általa folytatott protoindusztrializáció-vizsgálatban különösen az élet- és munkaviszonyok, a régió túl piacok és a termelési viszonyok összefüggésében.

Kimondásra ugyan nem kerül, de a lokális vizsgálat Medicknél egy nagyon erőteljes demográfiai program is. Úgy is fogalmazhatók, hogy családrekonstitúció nélkül nincs lokális vizsgálat. A mikrotörténeti megközelítés szépsége, hogy miközben a kutató szálaire bontja a helyi társadalom szövetét, egyúttal újra is szövi azt, s megismerheti, hogy a makroszint eseményei és folyamatai milyen reakciókat indukáltak a hétköznapokban.¹⁷ Hazai vonatkozásban nemcsak a feudális kor kisnemesi, jobbágy- és zsellérminőségeinek valós tartalma lehet izgalmas, hanem például a polgári korban az iskoláztatástól a kivándorlásig terjedő paraszti stratégiák rekonstruálása, a szocializmus évtizedeiben pedig a kollektivizálás, majd a körzetesítés tényleges lefutása és következményei. Utóbbiaknál különösen a több lábbon állás hagyományos, ekkoriban a második gazdaság alá sorolt stratégiáinak vizsgálata az, ami történelmi eszközökkel eddig kevésbé kutatott.

Idehaza a lokális szint értékét a történetileg is tájékozott néprajz ismerte fel és aknáztá ki elsőként. Fél Edit számára a falvak világa természetes, jól körülhatárolható, szerves közösség, s ugyanakkor egy vertikálisan is kiépült társadalom, amelyben az osztály- és réteggülönbségek, korosztályok, különböző funkcionális csoportok és szervezetek egyaránt jelen vannak. A falvakban a rurális társadalom helyi mintázatai komplexen, a teljesség igényével vizsgálhatók. Ez esetben az sem kérdés, hogy a történeti táj ökológiai sajátosságaira reflektálva építsük fel elemzésünket. A lokális anyagon történő vizsgálat elősegíti a nagyszerkezetre irányuló tipizálást is,¹⁸ vagy miként ezt a mikrotörténet mondaná: egy-egy közösség vizsgálatán keresztül „általános és tipikus társadalmi gyakorlatokat figyelhetünk meg”.¹⁹

II.

A mikroszintről továbblépve, saját, a késő rendi Moson vármegyére fókuszáló kutatásom közben szerzett néhány tapasztalatomat is megoszthatom.²⁰ A rurális társadalomtörténet szempontjából is fontos tanulság, hogy a történeti vármegye igenis alkalmas

¹⁶ Medick 1997: 20.

¹⁷ Medick kollégája, Jürgen Schlumbohm az általa követett módszerről így vall: „a házassági-, születési-, halotti anyakönyvek jegyzékeiből rekonstruáltam a családokat, és ezeket a névszerinti adatösszekapcsolás segítségével népszámlálási listákkal, kataszterekkel egészítettem ki. Ezzel az eljárással sikerült rekonstruálni lényeges vonatkozásaiban minden egyén életútját, a családokat és a szociális összefüggéseket.” Ennek eredményeképpen „[a]z egyes személyeket, családokat és háztartásokat bizonyos stratégiákkal és differenciált magatartásmintákkal rendelkező cselekvő egyénekként lehetett értelmezni, és nem csak mint fölérendelt elméletek keretébe illeszthető eseteket” (Schlumbohm 2000: 162. Ugyanerről lásd Medick 2000: 58).

¹⁸ Fél 1993 [1962]: 187–190.

¹⁹ Szekeres 1999: 6.

²⁰ Horváth 2013.

kerete lehet nagyobb – általam mezoszintűnek nevezett – vizsgálatoknak. A megyetörténetet tehát egyáltalán nem tartom meghaladott műfajnak, csak le kell pattintanunk róla a századfordulós pozitívizmus sarát. Ha felidézzük, hogy lényegében minden történeti megyénk természetföldrajzi határok mentén jött létre, ahol a patak- és folyóvölgyek, dombvidékek, hegyek – mint azt Andrásfalvy Bertalan nyomán mondhatjuk: – ökológiai kistájakat alkotnak, saját társadalmakkal, néprajzi mintázatokkal, akkor bátran mezoszintű kutatások terepéül tehetjük a megyét, de akár még a járást is.²¹ Mindeközben nem kell attól tartanunk, hogy kiszolgáltatjuk magunkat a közigazgatási határok önkényének. Amennyiben mégis ez fenyegetne, ott társadalomtörténetileg legalább olyan érdekes, hogy milyen felsőbb érdekek vezettek megye- vagy akár országhatárok önkényes megvonásához, s ez milyen következményekkel járt az érintett közösségek életére.

Előbbi gondolataimból ugyanakkor semmi esetre sem következik, hogy a megyét az ideáltipikus régióval azonosítanám, s annak környezetéből kiragadott vizsgálatára biztatnék. Jóllehet a térbeli keretek tudatosítása alapvető fontosságú, a térbeliség problematikája nem lehet öncéllá. Miként Braudel már bő hat évtizede rögzítette, „[n]em a régió a kutatás kerete, hanem a probléma”, ami természetesen térbeli – regionális – keretet is kaphat, sőt kell is kapnia.²² Sokkal inkább gondolok tehát arra, hogy általánosabb, például az iparosodásra, polgárosodásra, demográfiai átmenetre stb. vonatkozó kérdéseinket vetítsük a megyére vagy annak valamely – kompakt társadalomegységet mutató – részére, igazodva a megyei keretben született forrásainkhoz. A vármegye mosoni vizsgálatom esetében is csak a kutatás belső keretét jelentette. A megye csak egy részét alkotta egy általam feltételezett nagyobb térnek, egy Bécs központú régiónak. A megyeszintű adatok ugyanakkor jól illeszkedtek az ebben a nagyobb térségben megfigyelhető tendenciákhoz. A megyei szint vizsgálata tehát nem öncél, hanem mezoszinten elvégzett elemzés egy általánosabb makrofolyamat megragadásához, ami saját kutatásom esetében a piacosodás volt.

Ezen a ponton szólnom kell a nagy hagyományú uradalomtörténetről, amelynek többször meglóduló hullámai sok értékes teljesítményt halmoztak fel, de mint arra Kaposi Zoltán is rámutat, mind az országon belüli típusalkotást tekintve, mind európai kitekintésben fájdalmasan hiányzik az összehasonlítás.²³ A közkeletű német tipológia Grundherrschaft-Wirtschaftsherrschaft-Gutsherrschaft hármasságát követve, szerencsés lenne, ha a meglévő kutatások alapján végre egy szintézis keretében foglalná össze valaki e problematikát, s elemezné a hazai uradalmak társadalom- és gazdaság-szervező szerepének eltérő mintázatait. A nagybirtokkal szembeni előítéletek erejét mindazonáltal jól jelzi, hogy az elmúlt években megjelent uradalomtörténeti kötetek szerzői nem egyszer még mindig szinte rácsodálkoznak, mennyire pedánsan, hatékonyan és gazdaságosan működtek ezek a nagyüzemek, szemben a ránk hagyományozó-

²¹ Az ökológiai kistáj kérdéséhez lásd Andrásfalvy 1978: különösen 240. illetve uó: 1980: különösen 51–54. A kulturális, földrajzi és közigazgatási-statisztikai régiók legújabb átfogó elemzését a *Magyar Néprajzi Atlasz* (számítógépes) klaszteranalízisének alapján Borsos Balázs végezte el (Borsos 2011).

²² Idézi Medick 1997: 16. 10. lábjegyzet.

²³ Lásd Kaposi 2012: 191.

dott 'elmaradott' jelzővel.²⁴ A mezőgazdasági nagyüzemek társadalomtörténeti szempontú vizsgálata időben tovább is vihető: legalább annyira izgalmas a tsz-ek és állami gazdaságok vizsgálata, mint a feudális kor nagybirtokaié. A kollektivizálást követően mely tájakon maradt életképes a falu, s hol váltott ki meneküléssel felérő elvándorlást a tsz megszervezése? Mindez hozzásegítene az állam kijelölte toleranciahatárok jobb megértéséhez is a proletárdiktatúra évtizedeiben.

III.

A mezoszintet elhagyva elérkezünk a nagylátószöghöz, a nagy terek szintjéhez. Itt szeretnék néhány – szerintem alapvető – probléma további vizsgálatra biztatni, amelyekben közös, hogy a felszínen bekövetkező változások igazából nem érintik a strukturális örökséget.

– A vidék társadalomtörténetét tárgyalhatjuk állam és vidék, azaz centrum és periféria kapcsolattörténeteként is, vagy hogy egy másik, ezt a kapcsolatot megvilágító ellentétpárt is megidézzek, a kelet-közép-európai vidéki társadalom történetét értelmezhetjük rendszer és életvilág konfliktusokkal teli kapcsolataként is.²⁵ Kelet-Közép-Európa évszázados tőkeszegénysége miatt az állam, majd növekvő mértékben a piacosodó, később globalizálódó gazdaság folyamatosan mint emberi-anyagi erőforrásra tekint a társadalomra, különösen pedig a vidékre. A kialakult aránytalan csereviszony következtében az agrárkarakterű vidéki térségek mára mind jövedelemtermelő képességüket, mind demográfiai alapjaikat tekintve megroppantak, s a jelenben alig visszafordíthatónak tűnik e legalább két évszázados folyamat. A vidéki életvilágok gyarmatosításának négy nagy fázisát különíthetjük el. Az állami beavatkozásnak az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig tartó, a felvilágosult abszolutizmussal fémjelmezhető első korszaka még alapvetően sikertelen abból a szempontból, hogy a rendi partikularitások világában nem képes adminisztrálni, ebből fakadóan pedig uralni a vidéki életvilágokat. A piaci verseny élesedő szorításával párhuzamosan a modern magyar állam kiépülése az életvilágok feletti fokozott kontroll megerősödését hozta az 1850-től 1945-ig tartó időszakban. Mindez azonban még csak erőteljes alkalmazkodásra kényszerítette a rurális társadalmat, végzetesen azonban nem roncsoolta szét annak szövetét. A kommunista diktatúra ugyanakkor bevallottan mint az erőltetett iparosítás emberi és anyagi bázisával számolt a vidéki erőforrásokkal, majd a kollektivizálással identitásában is megrendítette annak társadalmát, olyannyira, hogy a parasztság mint társadalmi nagycsoport végérvényesen fel is bomlott. Ebben a helyzetben érte a vidéket az újabb nagy kihívás 1990 után, amikor demográfiai és anyagi alapok nélkül, az europaizáció ideológiája mentén kellett volna modernizálnia, egyúttal helyt állnia a globálissá szélesedett versenyben.

Jóllehet a négy korszak sok tekintetben erőteljesen elüt egymástól, mégis mindegyikről kijelenthető, hogy az államot aktuálisan megjelenítők a helyi tudást nem te-

²⁴ Vö. Szirácsik 2010; Ódor 2013.

²⁵ A Habermastól adaptált rendszer és életvilág fogalom párra lásd Habermas 1994. A fogalom párt Habermas racionalitás-modellje részeként vezette be. A modell fejlődésivét részletesen bemutatja Felkai 1993: 300–321.

kintik alternatívának, s aufklérista hozzáállással fentről kívánják üdvözíteni a társadalmat. Legkésőbb a reformkortól adott a felismerés, hogy a gazdaság tökeszegény, a polgárság pedig jórészt hiányzik, így a nemzetépítés és a kapitalizmus kiépítése során a civil társadalom hiányzó dinamizmusát az államnak kell pótolni. A 20. századi modernizációs politikák előzménye a felvilágosult abszolutista tradíció a maga uralmi attitűdjével. A modernizálás – ami elsősorban a Nyugat utolérését, sőt a kommunista kísérlet során egyenesen elhagyását célozta – minden korban megteremtette a maga diskurzusát. A 18. században merkantilizmust és birodalomszintű munkamegosztást hirdetett, a 19. században az iparosítás, magyarosítás és urbanizáció mentén szerveződött, a két világháború között kultúrfölényt hirdetett (itt ellendiskurzusa a 'Kertmagyarország' gondolat volt). A legnagyobb, teljes létmodernizációt ígérő vállalkozás a kommunista kísérlet, amely fő kitörési pontnak az iparosítást tartotta. Az utolérés és modernizáció jelenben is érvényes diskurzusa az 1990 után felívelő európaizálás. Feltűnő, minden esetben mennyire erőteljesen kitapintható, hogy a fejlődésnek, modernizációnak csak a centrumból, a mindenkori politikai elit által diktált módja számított legitimnek, míg a vidék modernizációja szempontjából kulcsfontosságú, az adaptálás, honosítás, a reálisan kiaknázható saját erőforrások mentén kibontakozó belső szerves fejlődés programja folyamatosan marginális pozíciójú.²⁶

Mindez természetesen nem maradt hatás nélkül a társadalomra, az esetleges negatív következmények pedig hatványozottan érintették a vidéken élőket. Tanulságos lenne annak aprólékos kimunkálása, hogy az állam képviselői egyes korokban miként tekintettek a vidékre, a helyi társadalmak jelentette erőforrásokban rejlő lehetőségekre. Nem vagyok híve a mechanikus analógiáknak, mindenesetre feltűnő, hogy a meglévő helyi tudás felkarolásával és erősítésével szemben az állam általában a külföldről érkező befektetőnek kedvez. A 18. században német földről érkező telepések általában 6–10 év adómentességet kaptak; az első ipartörvény (1881) 15 év adómentességet adott az új iparágat meghonosító vállalatoknak, míg a második és a harmadik ipartörvénnyel (1899; 1907) az adó- és illetékmentesség mellett kölcsönlehetőségben is részesültek. Az 1990 utáni időszakban szintén 5-10 év adómentességet kaptak a külföldi, beruházást hozó cégek. Mindeközben az a régi, sok helyen megírt tapasztalás, amely a szegényparaszti munkabírásról ad hírt, s amely mentalitás továbbélését az elmúlt évtizedek időmérleg-vizsgálatai is megerősítik, soha nem tudta áttörni a hatékonyságnak azt a burkát, amelyen túl nemzetközileg is versenyképes agrárközéposztály jöhetett volna létre. A munkaerő önkizsákmányolásig hajtott felhasználása ellenére maradt a belső tökeszegénység, tőke alatt Bourdieu-i értelemben egyaránt értve anyagi javakat, műveltséget és kapcsolatokat. Izgalmas kérdés, hogy történeti kitekintésben – mondjuk egy osztrákkal összevetve – a magyar agrártermelő tényleg elmaradott, modernizálódni képtelen, s a paraszti üzem Átányban leírt csodálatos racionalitása merő avítság és anakronizmus, vagy pedig az állami beavatkozás és a világgazdasági nyomás általában le időről-időre alig helyrehozhatóan a kibontakozás csíráit?

²⁶ Itt Széchenyi István vagy Németh László munkássága említhető az adott korban visszhangra lelt, de paradigmává sosem lett ellenpólusként.

– Másodsorban feltűnő az is, hogy a 'társadalom' vagy a 'vidék' nem homogén massa, hanem területileg megglehetősen állandóságot mutató erezzel rendelkezik, legyen szó politikai orientációról vagy jövedelemtermelő képességről. Győri Róbert a hazai területi fejlettségi különbségek történeti gyökereit vizsgáló tanulmányainak fontos megállapítása, hogy a magyar fejlettségi térszerkezetben az elmúlt évszázad során mindig markánsan jelen volt egy nyugat-kelet lejtő, amelynek jelentősége ráadásul folyamatosan növekedett.²⁷ A 2006-ban leghátrányosabb 33 kistérség közül 18 1910-ben is ebben a csoportban volt. A fejlettséget tekintve az ország nem mozaikos szerkezetű, hanem tömbökkel jellemezhető, ezen túl pedig erős a centrum/periféria tagolódás: főleg Bécs kisugárzása.²⁸ „Számításaim alapján kijelenthetjük – így Győri –, hogy a 20. század elején a fejlettség térszerkezetét elsősorban a fekvés, a centrumtól való távolság határozta meg. Mégpedig nem az ország fővárosától, hanem a Bécstől való távolság. Tendenciaszerűen érvényes az, hogy minél távolabb van egy település Bécstől, annál hátrább kerül a fejlettségi rangsorban. [...] Budapestnek a területi fejlettségi különbségekre gyakorolt hatását elhanyagolhatónak tekinthetjük.”²⁹ Ha belegondolunk, döbbenetes következtésük ezek a sorok, mert nem kevesebbet állítanak, hogy ugyanaz a munka, ha keletebbre végzik, kevesebbet ér. Ráadásul ez nemcsak a jelenben van így, de korábban is így volt. Az életszínvonal, a gazdasági teljesítőképesség mai területi különbségeinek megértéséhez tehát mindenképpen számolni kell a múltban gyökerező tényezők máig tartó hatásával, ahogy Győri fogalmaz: „a bejárt út tehetetlenségével”.³⁰

– A térbeliséghez további sajátosságok is kapcsolódnak. Az állami fejlesztéspolitika már a dualizmus időszakától igyekezett enyhíteni a területi egyenlőtlenségeket, s miként arra Beluszky Pál alapvető írásaiban rámutatott, az állami intézményalkotó akarat elsődleges formálója volt a városiasodásnak és a modern városi polgári társadalom létrehozásának.³¹ Másfél évszázad változásait figyelemmel kísérve a mából ugyanakkor az is jól látszik, hogy az infrastrukturális fejlesztések (út, vasút) a meglévő területi fejlettségi egyenlőtlenségeket a sugarasan kiépült közlekedési hálózat mentén csak felerősítették. A közlekedési hálózat fővonalainak kisebb-nagyobb gócaiban még elindulhat gazdasági pezsgés, de ez a fejlődés mindig enklávészerű, s az adott központ nem húzza maga után a szűkebb-tágabb régiót. A dualizmus-kori magyar vasútépítések jól példázzák, hogy mire az igazán zárt vidékekre elér a fejlesztés, addigra már rögzül a versenyhátrány, legyen szó egy város vagy egy egész térség lemaradásáról. A lemaradó térségek lehetőségeit ráadásul az is szűkíti, hogy a piac a fejletlenebb régiókat egy az egyben leértékeli, ami mind a munkabérekben, mind az ingatlanárakban le-

²⁷ Győri é.n.

²⁸ Győri é.n.

²⁹ Győri 2006: 245.

³⁰ Győri é.n.

³¹ Beluszky 1990; Beluszky – Győri 2005; Beluszky 2006. Vö. az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének 1987-ben alapított, negyedévenként megjelenő *Tér és Társadalom* folyóiratának vonatkozó tanulmányait. Ahogy a szerkesztőbizottság elnöke, Enyedi György az 1. évfolyam 1. számában megfogalmazta, a *Tér és Társadalom* „nem egyetlen szaktudomány eredményeit teszi közzé, hanem egy problémát: tér és társadalom viszonyát vizsgálja a különböző szaktudományok szemszögéből, sajátos megközelítésben”.

csapódik. Az érintettek ebből csak annyit érezhetnek, hogy soha nem jutnak egyről a kettőre. A társadalomtörténész ugyanakkor arra is rákérdezhet, hogy miként alakul ki, s rögzül a szegénység kultúrája, ahol a spórolás a küszködés szinonimája lesz, nem pedig az előrelátó megtakarításé.

– A negyedik izgalmas terület a centralizáció vs. autonómia problémája. A reformkortól kezdődően egészen a legújabb időkig valamennyi közigazgatási rendezés alapkérdése, hogy az egyes igazgatási szintek mekkora autonómiát kapjanak. Valódi, elsősorban közigazgatási és gazdasági autonómiák hiányában a kortárs társadalom csak az állami kezdeményezésű és végrehajtású centralizáció-decentralizáció ingamozgást érezkelheti, ami legjobban vidéki közegben vehető észre. Legalább 250 éves hagyomány, hogy az állam válságidőszakban centralizál (jogosítványokat von magához), majd egy következő válsághelyzetben a magas fenntartási költségek miatt decentralizál, s így tovább, miközben az éppen soron következő átalakulási fázis irdatlan költségeket emészt fel. A centralizáció/decentralizáció ingamozgása mindenesetre nem jelenti azt, hogy az inga az utóbbi irányba is szabadon kilenghetne. Az önkormányzatiság és központi akarat vitája korszakoktól függetlenül mindenkor a nagyobb állami beavatkozás javára, egyben az önkormányzati önrendelkezés kárára dőlt el. E tekintetben tehát meglehetősen hasonlóság mutatkozik a felvilágosult abszolutizmus, a dualista s általában a polgári korszak, de a kommunista diktatúra és az 1990 utáni időszak között is.

– Ötödikként hadd említsek meg egy látszólag mellékes szálát. A strukturális örökség figyelemre méltó erejét jelzi egy további, korszakokon átívelő tradíciója a magyar közigazgatásnak, az ti., hogy a városi jogú településeket, ezen belül pedig különösen a nagyvárosokat környezetükből kiragadva kezeli, ami a megyékben rendi jellegű enklávákat eredményez. Az egykori nagyobb szabad királyi városok alkották 1870 után a törvényhatósági jogú városokat, de a megyével egyenrangúak kategóriája 1950 óta is továbbél a megyei jogú városok formájában. Van tehát a városoknak egy csoportja, amelyek – történjen is a múlttal bármilyen radikális szakítás – jogilag soha nem lesznek a megye részévé.

– Áttekintésem utolsó állomása a földbirtok. Itt négy téziszgondolatot szeretnék előrebocsátani. Egyrészt kisbirtok és nagybirtok ellentéte nemcsak mint agrárpolitikai diskurzus maradt fenn, de a nagybirtok mindenkori tényleges dominanciája is állandó adottság a paraszti társadalom/a családi gazdaságok ellenében. 1895-ben a 100 hold feletti birtokosok a földtulajdonosok 1%-át képviselték, 2000-ben az ennek többé-kevésbé megfeleltethető 50 hektár feletti 1,3%-át (1 k. hold = 0,57 Ha). Figyelemre méltó ez az állandóság. Ehhez képest a közelmúltban végbement földkoncentráció ugyanakkor igen jelentős elmozdulást mutat. Míg 120 éve a 100 hold feletti birtok aránya 47,6%-ot tett ki, addig a 2000-es években az 50 Ha feletti birtokok 70,6%-nyi arányban részesedtek az összesből.³² Ez akkor is igen elgondolkodtató, a nagybirtokdominanciát egyértelműen jelző adat, ha tudjuk, hogy az agárkeresők aránya időközben öt százalék körülire zsugorodott, s az immár gépesített családi gazdaság keretei között hatékonyan és nyereségesen megművelhető földterület alsó határa is jelentősen megemelkedett. Magyarország a nagybirtokok országa.

³² Csité – Csurgó – Himesi – Kovách 2002: 319.

Másodsorban, az államosítás és kollektivizálás után – jóllehet a politikai szándék ezzel ellentétes volt – a nagybirtokstruktúra soha nem látott módon szilárdult meg, átörökítve a korábbi mentális struktúrákat is. Utóbbira már Juhász Pál 70-es években írott tanulmányai is felhívták a figyelmet.³³ A mai helyzet tehát nem a semmiből állott elő. Harmadszor: kevés kivételtől eltekintve, a csonka társadalmú, cselédek dominálta egykori nagybirtokkövezetek szegényebbek, mint ahol a háború előtt a paraszti birtok volt a jellemző. Nemcsak a cselédkultúra miatt, hanem mert a nagybirtok bevételei nem helyben dinamizálták, dinamizálják a gazdaságot. Sőt, miként azt Móricz Miklós már a 30-as években megállapította, „[a] népsűrűség fordított arányban van a nagybirtoknak a községben vitt gazdasági szerepével.”³⁴ Az egykori nagybirtok-területeken mai napig uralkodó cselédmentalitás, amit jól mutat például a vállalkozások csekély száma, igen kemény dió a mai fejlesztéspolitika számára. Elég, ha Belső-Somogyra, továbbá Heves vagy Fejér megye déli részeire gondolunk. De hozhatnánk példaként Kárpátalját, vagy a Dél-Alföld egyes vidékeit is. Negyedszer: már Tóth Tibor is felhívta rá a figyelmet, hogy a mezőgazdaság termelékenységének kérdése nálunk mindenkor összemosódik a tulajdonjogi viszonyokkal. A reformországgyűlésektől a kárpótlási törvényekig bezárólag a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatására mindenkor úgy tekintettek, mint ami önmagában garantálja a hatékonyság növekedését is.³⁵ Az agrárpolitikai reformdiskurzusokban a 19. század első felében keletkezett, jól kitapintható toposzok öröklődtek tovább.

Felsorolásom nyilvánvalóan nem teljes, de nem is ez volt a célom. Rövid áttekintéssel pusztán jelezni szerettem volna, hogy bármely irányból, bármely lépték mentén is közelítsünk rurális társadalomtörténeti kérdésekhez, az elméleti keretek és a módszertan adottak, a felfedezés izgalma pedig még több tudósgeneráció számára garantált. A történeti szemlélet hozadéka túlmutat az interdiszciplinaritásban rejtező előnyökön, a jelen folyamatainak jobb megértéséhez segít hozzá.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*, LXXXIX. 231–243.

1980 Néprajzi csoport, kistáj, régió. *Népi kultúra – népi társadalom, XI-XII.* 39–57. (szerk. Kósa László), Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÉAUR, Gérard – SCHLUMBOHM, Jürgen

2005 A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban. *Korall*, 19–20. 76–98.

BELUSZKY Pál

1990 A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.

³³ Juhász 1999 [1973] és 2006 [1978]

³⁴ Móricz 1936: 299.

³⁵ Tóth T. 1980: 55.

- 2006 Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. *Urbs*, I. 269–288.
- BELUSZKY Pál – GYŐRI Róbert
2005 *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- BENDA Gyula
1973a Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 115–138.
1973b *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867*. Budapest: Statisztikai Kiadó. /Számok és történelem 1./
1977 *Tabellae procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai 1769–1790*. In *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848*. (PAB–VEAB értesítő). 31–42. Veszprém: MTA PAB – VEAB.
2006a A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. In *Társadalomtörténeti tanulmányok*. 58–66. Budapest: Osiris Kiadó.
2006b A magyarországi családrekonstrukciók vizsgálatok mérlege. In *Társadalomtörténeti tanulmányok*. 67–76. Budapest: Osiris Kiadó.
- BORSOS Balázs
2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I-II*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- BRUCKMÜLLER, Ernst – LANGTHALER, Ernst – REDL, Josef (Hg.)
2004 *Agrargeschichte schreiben. Traditionen und Innovationen im internationalen Vergleich*. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2004) Innsbruck – Wien – München – Bozen: StudienVerlag.
- CSITE András – CSURGÓ Bernadett – HIMESI Zsuzsa – KOVÁCH Imre
2002 Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách Imre (szerk): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. 309–362. Budapest: Napvilág Kiadó.
- ERDEI Ferenc
1971 *Város és vidéke*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÉL Edit
1993 [1962] Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In Fülemile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. 187–191. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- FELKAI Gábor
1993 *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- GYÁNI Gábor
2003 Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században*. 35–49. Salgótarján–Budapest: Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltára.
- GYŐRI Róbert
2006 Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall*, 24–25. 231–250.
- GYŐRI Róbert
é.n. *A magyar fejlettségi térszerkezet történeti gyökerei*. (kézirat)

HABERMAS, Jürgen

1994 Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In *Válogatott tanulmányok*. 59–139. Budapest: Atlantisz.

HORVÁTH Gergely Krisztián

2013 *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest: Balassi Kiadó.

JUHÁSZ Pál

1999 [1973]: A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. In Fokasz Nikosz – Örkény Antal: *Magyarország társadalomtörténete III. (1945–1989) 2.* 222–229. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

2006 [1978] Főcsoportok és rétegek. In *Emberek és intézmények. Két százkutca az agráriumban*. 168–175. Budapest: Új Mandátum kiadó – Jelenkutató Alapítvány.

KAPOSI Zoltán

2012 Szirácsik Éva (szerk.): *Uradalmak kora*. (Discussiones Neogradienses 10.) Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010 (Recenzió). *Korall*, 47. 185–191.

KOSÁRY Domokos

1957 Bevezető. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 3–8.

KÖKÉNY Andrea

2013 Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793. *Aetas*, 28. 3. 119–140.

KÖVÉR György

2013 Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. *Századok*, 147. 189–204.

LEPETIT, Bernard

é. n. [2000] Építészet, földrajz, történelem. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. 33–50. Budapest: Csokonai Kiadó.

MÁLYUSZ Elemér

1923–1924 A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*, 57–58. 538–566.

MEDICK, Hans

1997 *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900*. (2. Auflage) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

2000 Mikrotörténelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. 53–63. Budapest: Kijárat Kiadó.

MÓRICZ Miklós

1936 Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 4. 293–309.

ÓDOR Imre (szerk.)

2013 *Uradalmak térben és időben*. Pécs: MNL BML.

PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.)

2000 *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2009 *Táj, nép, történelem. Magyar Néprajz I. 2.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

REVEL, Jacques

é. n. [2000] A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. 51–70. Budapest: Csokonai Kiadó.

RÓZSA Péter (szerk.)

1999 *Robert Townson magyarországi utazásai. Robert Townson's Travels in Hungary.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

SCHLUMBOHM, Jürgen

2000 „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” Pozsgai Péter interjúja Jürgen Schlumbohmmal. *Aetas*, 4. 161–164.

SCHWARTNER, Martin

1809–1811 *Statistik des Königreichs Ungern. I-II.* Gedruckt mit königl. Ofen: Universitäts-Schriften.

SZAMOTA István

1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Budapest: Franklin Társulat.

SZÁSZ Géza

2013 Országkép a 18–19. századi útikalauzokban. *Aetas*, 28. 3. 44–59.

SZEKERES András

1999 Mikrotörténet és általános történelmi tudás. *Századvég*, 15. 3–16.

TÓTH Tibor

1980 *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történelmi háttere és problémái.* Budapest: Magvető Kiadó.

TÓTH Zoltán

1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

1999 [1937] Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténelmi tanulmányaiból.* 24–56. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

WELLMANN Imre

1999 [1962] Agrártörténetünk módszerének kérdéséről. In Csíki Tamás – Rémiás Tibor (szerk.): *18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténelmi tanulmányaiból.* 69–132. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

Horváth Gergely Krisztián

társadalomtörténész, ELTE TáTK/MTA-NEB Vidéktörténelmi Témacsoport

E-mail: horvath_gergely_krisztian@yahoo.de

Gergely Krisztián Horváth

Our heritage and debts: Perspectives of rural social history in Hungary

The article gives an overview about researches on rural history and its perspectives from a social historical approach. Since in Hungarian language usage *countryside* has a pejorative connotation of inferiority and backwardness, the author argues for the use of the term *rural* that has a more neutral connotation and is widely used in international scholarship. In the middle part of the article a historiographical overview comes to the following conclusions: (1) in Hungarian research tradition informal master-student relations are of fundamental importance which, however, cannot make up for the lack of stable and calculably financed institutions; (2) there is hardly any connection

between disciplines studying rural societies, albeit after the disappearance of traditional peasant society the research questions of historical sociology, European ethnology, social history, historical demography are similar, therefore more intensive cooperation would be required. The author deals with theoretical and methodological issues. He finds it important that independently of academic fashions any approach to a field of research should take into consideration all domains of problems and be open to qualitative and quantitative, as well as micro- and macro-type approaches alike. In the third part of his article the author gives an overview about neglected or ignored blank spots in the Hungarian history of rural society. At micro-level he votes for the family reconstruction method that aims to reveal the lives of the members of a given community in a holistic manner. At meso-level he argues for the legitimacy of investigations carried out at county level. On the one hand because sources and later statistical data were created in the spatial-administrative framework of counties, on the other hand because counties and the minor administrative districts within counties were organised along ecological micro-regions, therefore they are geographical units as well. At macro level, in a national and in an East-Central European perspective, the author draws attention to the research of five especially important and hardly investigated structural heritages. The most important ones are as follows: the state exploited the economic and demographic resources of the countryside in the past three centuries without any compensation. This has led to a devaluation of local knowledge and an irreversible loss of rural population. Another determinative factor of structural heritage is the stability of the development differences between regions, where the distance from the centre (i.e. Vienna) is the most important factor. Another typical feature is the everlasting dominance of large estates that has not been changed in any regime despite all promises in the past centuries.

A magyar találósok történetiségéhez

Ahogy az emberi kultúra minden elemének, úgy a folklórnak, a népköltészet műfajainak, szüzséinek, formuláinak és az egyes szövegeknek is megvan a maga történetisége.¹ Nincs ez máshogy a *találósokkal* (vagyis szóbeli rejtvényekkel) sem, amelyeket a nemzetközi kutatás univerzálisnak, minden kultúrában megtalálhatónak tart, ugyanakkor kultúrkörönként annyira eltérő, hogy nem lehet például általános érvényű meghatározást sem adni róla. Nem csak földrajzilag láthatunk nagy változatosságot, a műfaj történetileg is változik, és ez megnyilvánul többek között az egyes szöveg-típusok („valódi”, leíró találósok, tudáspróbák, tréfás kérdések stb.) meglétében és arányában, a tematikában, képi világban, a terminológiában, és nyilvánvalóan a tudomány által történetileg változó módon meghatározott kánonban. Tudomásul kell venni azt is, hogy akárcsak más műfajoknál, itt is nagymértékben számolni kell a szóbeliség és írásbeliség kölcsönhatásával, és különféle médiumok közvetítő szerepével – a középkori kódexektől kezdve a 18–19. századi vegyes kéziratos gyűjteményeken, ponyvákön, később olvasókönyveken és más nyomtatott kiadványokon át egészen a 21. századi internetes levelezőlistákig, fórumokig és közösségi oldalakig.

Előadásomban néhány olyan szempontot vetek fel, amelyek közelebb vihetnek a magyar találósok történetiségének megértéséhez: előbb a terminológia alakulásának néhány állomását mutatom be, utalva az ezek háttérében rejlő koncepciókra és normatív funkcióra, majd a találósok ma legnépszerűbb alcsoportjáról, a 20. század második felében és ma is gyűjthető tréfás kérdésekről (avagy rejtvényviccekről) lesz szó.

Mindezek előtt azonban magyarázatra szorul a *találós* mint műfaji megnevezés használata, és ennek jelentéstartalma.² A terminus használatát összefoglaló névként Voigt Vilmos javasolta, az ő nyomán röviden „a szóbeli rejtvények összessége”-ként³ határozhatjuk meg a találósokat, amelyeket a rejtvények szélesebb kategóriáján belül helyezhetünk el. A *rejtvény* pedig „a rövid műfajok egyike, egy állító vagy kérdő, valamilyen tudásra vagy ismeretre vonatkozó szöveg, valamint az erre vonatkozó felelet egysége”,⁴ amely korszakonként változó műfaji keretben foglal magában népi és irodalmi, szóbeli és írásbeli, köznyelvi és költői szövegeket. Ide tartoznak a szóbeli rejtvények mellett a szűkebb értelemben vett enigmák; a betűrejtvények (anagramma), szótagrejtvények (charade), szórejtvények (logogriph) és más nyelvi játékok; a képrejtvények (rébusz); gesztusrejtvények; stb.

Ezen a műfaji kereten belül helyezhetők el a *találósok*, azzal a korlátozással, hogy a szóbeliségben élő, népköltési szövegeket soroljuk ide. Egy tárgyilagos és viszonylag

¹ A Jankó János-díj átvétele alkalmából a Magyar Néprajzi Társaság 2015. évi közgyűlésén elhangzott előadás írásos változata.

² Vö. Vargha 2013b: 418–421.

³ Voigt 1993: 74.

⁴ Voigt 1989b: 559.

általános érvényű meghatározás Annikki Kaivola-Bregenhøj monográfiája nyomán így hangozhat: „A talalós szövegét egy kérdés (vagy kép) és egy válasz (megfejtés) együttesen alkotja, előadása párbeszéd formában történik. A két rész közötti összefüggés általában rögzített, vagyis a számos szemantikailag lehetséges válasz közül csak egy elfogadható”.⁵ A talalós megnevezés számos kisebb szövegcsoportot fog össze,⁶ és ugyanakkor több, történetileg igen változatos terminust vált fel, amelyek változásával párhuzamosan a műfaj értelmezése és a kánon is módosul.⁷ Ezek közül a legfontosabbakról kell néhány szót szólni.

Elsőként a *meséről*, ami a legkorábbi magyar terminus (szóbeli és egyéb) rejtvények megnevezésére,⁸ és amelynek ilyen értelemben történő használatára az első ismert adat a 16. század elején a Döbrentei-kódexben „laptöltelékként” feljegyzett szöveghez fűződik.⁹ Ilyen jelentéssel szerepel az első magyar nyelvű rejtvénygyűjtemény, az 1629-ben Lőcsén kiadott, németből fordított *Mesés könyvecske* címében is.¹⁰ Egészen a 19. század derekáig gyakran előfordult rejtvény, talalós értelemben a mese szó, mind kéziratokban, mind folyóiratokban. A *Hasznos Mulatságokban* (1817–1842) például összesen 487 rejtvényszöveg jelent meg mese címmel, és bár ezek többsége nem népi talalós, arra is találhatunk példát (például: Erdőn terem, réten hízik, / Aszszony kéz közt forgolódik. – *Szita*;¹¹ Az erdőn fúrják faragják, / Otthon lelket tartanak benne. – *Bölső*;¹² Erdőn vágják, ithon szóll. – *Hegedű*¹³). A 19. századi szótáriróadalom adatai pedig egyértelműen utalnak arra, hogy a *mese* szót ebben az időszakban még szóbeli rejtvény értelemben is használták. Itt csak egy példát emelnék ki erre, Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának *mese* szócikkét, ezen belül is az 5-ös pontot:

„MESE [...]. 5) Rejtélyes képekbe foglalt tikos értelmű, fogárd [!] kérdések, melyeket a nép így szokott kezdeni: Mese mese, mi az? pl. ha fölveszik is sír, ha leteszik is sír. Fúrják, faragják mégis feneketlen. Micsoda madár az, mely a karó hegyén is megtojik? Melyik a legerősebbik szó? Ki látott kenderből templomot? Mikor állt

⁵ Vargha 2013b: 418; vö. Kaivola-Bregenhøj 2001: 36–37.

⁶ A legfontosabb csoportok: 1. A szorosabb értelemben vett talalós, amely „tárgyát egy másik, tőle merőben eltérő tárgyhoz hasonlítja” (Taylor 1943: 129). Például: Négy kutya egymást kergeti, de soha el nem érheti. *A kocsikerekek*. 2. A szójátéokra épülő tréfás kérdések. Például: Vásárban mit vesz az ember legelőszőr? *Lélegzetet*. 3. A tudáspróbák, melyek a magyar hagyományban elsősorban bibliai ismeretekre kérdeznek. Például: Ki született anya nélkül? *Ádám*. 4. A számtani és a rokonsági kapcsolatokra kérdező feladványok. Például: Ipadnak, napadnak, három papnak, hat kappannak hány körme van? *Száznegyvennyolc*. 5. A narratív elemet tartalmazó talalós mesék. 6. A kétértelmű, látszólag erotikus szövegek. Például: A két szöröst tedd össze, a golyóját hagyd közte. *Szem és szempillák*. 7. A talalós paródiájának tekinthető ál-talalósok, amelyeket a várt talányosság helyett szó szerint kell érteni. Például: Szarka repül a Tiszán, / Szalonna csüng az állán, / Hordó bor az oldalán, / Ajtó forog a sarkán, / Kis kutya ül a farkán. Mi az? *Ki van mondva*. Bővebben lásd Vargha 2013b: 419.

⁷ A szóbeli rejtvények (elsősorban 19. századi) terminológiájáról bővebben lásd Vargha 2011.

⁸ Lásd Hexendorf 1950.; Voigt 1980.; Benedek 1995.; Gulyás 2008: 165–171.

⁹ Mándoki 1979: 301; a rejtvény értelmezéséhez lásd Lázs 2014.

¹⁰ Voigt 1989a.

¹¹ *Hasznos Mulatságok* 1818/I. 22:176, 23:184.

¹² *Hasznos Mulatságok* 1818/II. 16:127, 17:135.

¹³ *Hasznos Mulatságok* 1819/II. 41:328, 42:328 [!]

Krisztus egy lábón? Mikor ordított a szamár akkorát, hogy az egész világ meghallotta? stb. Ezek neve különösebben: találós mese; újabb szóval: rejtély. Megfejtteni a mesét. A fejtetlen mese legtöbb becsületet vall. (Km.). [...]”¹⁴

A mese elnevezést követően két terminus versengett azért, hogy a helyére léphessen: a *találós mese* és a *néptalány*. A találós mese kifejezés általam ismert első előfordulása a komáromi *Mindenes Gyűjtemény*hez kapcsolódik, amely már 1789-ben találós mesék (enigmák) és rejtett szók (logogrifek) megverselésére és beküldésére biztatta az olvasókat, és ilyen néven is adták közre a szövegeket. A találósok összefoglaló nevévé viszont csak később lett. Erdélyi János a Kisfaludy Társaság 1847. július 31-i ülésén indítványozta, hogy a mesék és mondák mellett más műfajokra, köztük a „nép szájában élő találós mesék”-re¹⁵ is terjedjen ki a gyűjtés. A 19. század közepén meginduló tudományos igényű gyűjtések eredményeként megjelent közlésekben azonban eleinte a nyelvújítással keletkezett *talány* és az ebből képzett *néptalány* volt az elfogadott terminus. *Néptalányok* jelentek meg többek között a *Magyar Nyelvészet* első négy évfolyamában (1856 és 1859 között összesen 688 szöveg), és 1861-ben Merényi László *Eredeti népmesék* című gyűjteményében is.¹⁶

A *Magyar Nyelvészet* hatodik évfolyamában azonban Lőrincz Károly már *találós meséket* közölt,¹⁷ és Arany László is *találós meséket* adott közre 1862-ben megjelent mesegyűjteményében,¹⁸ akárcsak egy évvel később Kriza János.¹⁹ Az újjáalakuló Kisfaludy Társaság 1863-as gyűjtési felhívásában szintén *találós mesék* beküldését kérték,²⁰ és az ezt követően megjelenő népköltési gyűjteményekben évtizedekig szinte kizárólag ilyen címmel publikálták a szövegeket.

A találós mese kifejezés tehát az 1860-as évekre kanonizálódott, és egészen a század végéig uralkodó maradt. Ehhez párhuzamosan pedig egy szemléletmód is kanonizálódott, amelynek jegyében a korábbinál határozottabban elválasztották a népköltési gyűjteményekben közreadható, „eredeti népi” szövegeket az irodalmiasabb hangvételű, a diákköltészetben igen jellemző szövegektől. Ennek legjellemzőbb példáját a Merényi László mesegyűjteménye körüli események jelenthetik. A történeti mesekutatás alaposan feldolgozta Arany János nevezetes bírálatát,²¹ amellyel Merényi László *Ere-*

¹⁴ Cuczor – Fogarasi 1862–74: IV. 508–509. Az idézett találósok megfejtései az eredeti szócikkben nem szerepelnek, de a gyűjteményekben közölt párhuzamok alapján ezek sorrendben: lánc; kémény; hó; hó; aki a kenderföldön állva nézett a templom felé; mikor a szamár hátára felült; Noé bárkájában. Az idézett, ’népnél szokásos’ kezdőformula jelenleg ismert legkorábbi előfordulása Faludi Ferenc II. eclogájában (1787: 74–75.) található, amelyben két pásztor *Mese mese mi az?* formulával bevezetve találósokat („pásztori verseket”) ad fel egymásnak. A bevezető formula használatát Turcsányi Andor körmenői gyűjtése is megerősíti (*Magyar Nyelvőr* 1875: IV. 141, 180–181.). Párhuzamként említhető a moldvai magyarok által használt *Csümő, csümő, mi az?* rejtvényfejtést bevezető formula (Szemerkenyi 1977).

¹⁵ Erdélyi 1991: 356.; vö. 244–245.

¹⁶ Merényi 1861: 204–224.

¹⁷ Lőrincz 1861.

¹⁸ Arany L. 1862.

¹⁹ Kriza 1863.

²⁰ Greguss 1863.

²¹ Arany J. 1861; kritikai kiadása Arany J. 1968.

deti népmesék (1861) című kötetét illetve, hosszú időre meghatározva a meselejegyzés, szövegkezelés stb. kérdéseit.²² Mindezt ráadásul a magyar folklorsztika tudományos megalapozásának időszakában, amikor a kutatás elvei körvonalazódtak, és rögzült egy többé-kevésbé általánosan elfogadott műfajstruktúra.

Mesegyűjteményében külön fejezetben 93 *néptalányt* is közölt Merényi,²³ Arany János bírálatán belül ezek tekintetében is elmarasztalta Merényit, amiért ’nekiáll és maga szedi versbe’ azokat, ahelyett, hogy ’tisztá formában rögzítené’.²⁴ Kritikáját többek között részletes verstani elemzéssel is megtámogatta. Azonban ha megnézzük az Arany által különösen kifogásolt szövegeket, azt láthatjuk, hogy ezek a verses, úgymond mesterkélt megfogalmazású rejtvenyek (összesen 22 szöveg)²⁵ minden bizonnyal nem az őket közreadó Merényi beavatkozása nyomán nyerték el formájukat, hanem így hagyományozódtak. Lássuk az alábbi szöveget, melynek megfejtése a *harmat*:

*Mondj nekem oly vizet –
Ha felelni mernél –
A melyik szélesebb
Mélységes tengernél;
Mégis, ha bele mégysz
Alig ér bokáig.
Mondjad hát, ne törjed
Az eszed sokáig.*²⁶

*Mondj Nékem olly vizet, ha felelni mernél
A melly leg szeleseb, s mellyebb a tengernél,
Mégis ha belé mégy, alig er bokáig,
Mond meg hamar, ne törd fejedet sokaig.*²⁷
(Körmöti János-gyűjt. 1786–1793)

E szövegnek igen közeli változatait több korábbi forrásban is megtalálhatjuk, a fenti idézet kéziratot gyűjtemény mellett például 1824-ben *Köznép Meséje* címmel a *Hasznos Mulatságokban*.²⁸ További forrásfeltárás során bizonyára több szövegpárhuzam is előkerülhet még, amelyek arra mutatnak, hogy ezeknek a rejtvenyszövegeknek az eredeti közegét feltehetőleg a közköltészet, a diákköltészet jelenthette.

²² Legutóbb lásd Domokos – Gulyás 2009.; kifejezetten a találósok vonatkozásában lásd Vargha 2012.

²³ Merényi 1861: 204–224.; lásd még Vargha 2012: 257–272.

²⁴ Arany J. 1968: 339–340.

²⁵ I–VII, XII–XIV, XVI–XVII, XXI–XXIV, XXIX, XXXII, XXXV, XXXVIII, L, LXLIII.

²⁶ Merényi, 1861: 211.

²⁷ Stoll 368. Közli Mándoki, é. n., 27.

²⁸ „*Mondanék egy vizet*

Ha felelni mernél,

A’ melly legszélessebb,

Méllyebb a’ Tengernél,

Ha belé mégy pedig

Alig ér bokáig;

Mond ki ne törd rajta

Az eszed sokáig.”

Hasznos Mulatságok 1824/I: 160.

Arany János ugyan nem gyűjtőként kritizálta Merényi Lászlót, hanem azért bírálta, hogy a szövegeket túlzott mértékben átírja. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy Merényi egyszerűen tágabban értelmezte a *néptalány* fogalmát, mint a korabeli gyűjtők többsége. *Eredeti népmeséinek* találós-fejezete összességében sokkal inkább hasonlít a 18–19. századi omniáriumok (vegyes kéziratos gyűjtemények) vagy kalendáriumok vegyes rejtvényközleményeire, mint más népköltési gyűjtemények hasonló részeire.²⁹

Visszakanyarodva egy pillanatra a terminológiához, a *találós kérdés* elnevezést kell még említeni, amely (különböző előzményeket követően) a 20. század első évtizedei során vált a korábbihoz hasonlóan heterogén anyagnak a század végéig meghatározó összefoglaló nevévé.³⁰ Mindezek helyett javasolom összefoglaló névként a találós kifejezés kanonizálását, előadásom hátralevő részében pedig a műfaj legújabb kori történetére szeretnék utalni, különös tekintettel a tréfás kérdéseknek nevezett szövegtípusra.

A találósok kutatói a 20. század második felében két dolgot hangsúlyoztak világoszte. Egyfelől azt, hogy a hagyományos életmód eltűnésével vagy visszaszorulásával párhuzamosan a hagyományos, „valódi” (azaz leíró, gyakran metaforikus) találósok kikoptak az aktív folklórtudásból, a rádió, televízió elterjedésével pedig a rejtvényfejtés más formái terjedtek el, mint például a kvízműsorok. Ugyanakkor viszont más, szójátékra épülő találós-típusok, elsősorban a *tréfás kérdések* rendkívüli népszerűségére és variabilitására is felfigyeltek, és hangsúlyozták ezek jelentőségét a találós mint beszédmód továbbélésében.³¹

A tréfás kérdések meghatározó vonásait Kaivola-Bregenhøj nyomán³² az alábbi pontokban összegezhetjük:

1. ez olyan különféle találósok összefoglaló neve, amelyeknek elsődleges célja a kérdészet neveltségessé tétele, másodlagos célja a nevetetés;
2. e szövegek szinte soha nem metaforikusak, teljes mértékben szójátékon, közelebb-ről nyelvi kétértelműsége (linguistic ambiguity) alapulnak;
3. legtöbbször kérdés-felelet formulára épülnek, amely egy látszólag komoly kérdéssel kezdődik; a leggyakrabban használt kérdőszók: *mi, miért, hogyan, mi a különbség?*;
4. a tréfás kérdések előadása azonban nem valódi dialógus, a kérdeztől nem várják, hogy válaszoljon a feltett kérdésre. Szerepe abban merül ki, hogy ezt feladja, lehetővé téve ezáltal, hogy a kérdező maga mondja meg a választ (vagyis a csattanót);
5. a törvényszerűen egyszerű forma teszi lehetővé további kérdések improvizálását;
6. gyakran sorozatokban hangzanak el, vagyis egymás után több, egyazon formulára építő szöveget mondanak;
7. hullámokban újabb és újabb ciklusok követik egymást, melyek központjában valamilyen abszurd téma vagy egy aktuális (tragikus) esemény áll;

²⁹ Merényi László, illetve Arany László *Eredeti népmesék* c. gyűjteményei (Merényi 1861.; Arany L. 1862.) találósainak összehasonlító vizsgálatát lásd Vargha 2012.

³⁰ Lásd Vargha 2011: 100–101.

³¹ Részletesebben, szakirodalmi hivatkozásokkal lásd Vargha 2013a: 262–268, 274–281.

³² Kaivola-Bregenhøj 2001: 57–62.

8. a populáris kultúra és a média, később az Internet jelentős szerepet játszik a témaválasztásban és a szövegek megformálásában;
9. e szövegtípus különösen népszerű a gyermekek és fiatalok körében.

Az általánosan megfogalmazható vonások mellett a tréfás kérdések mind nyelvi, mind tematikájukban igen sokrétűek, a szövegek pedig nemzetközileg számos különböző, elsősorban nem szövegfolklorisztikai tárgyú kutatás tárgyát jelentik. A szövegcsoporthoz rendkívüli figyelem irányul jelenleg is a nemzetközi folklorisztikában, elnevezései egy része pedig – a *rejtvényvicc*nek³³ fordítható *Rätsewitz*, *joking riddle*, *riddle joke* terminusok – utalnak arra, hogy ezek a szövegek már legalább annyira tartoznak a vicc, mint a találós vagy rejtvény műfajához.

A leghatározottabban egyetérthetünk Kaivola-Bregenhøj azon megállapításával, mely szerint a tréfás kérdések jó példát jelentenek arra, hogy a generikus határokat a kutatók alkotják meg, az élő hagyomány azonban mind formailag, mind tartalmában folyamatosan változik.³⁴ Indokoltnak láthatjuk ezért nemcsak a *találós*, hanem a nemzetközi kutatásban általánosan használt átmeneti kategória, a *rejtvényvicc* kanonizálásának kezdeményezését is, mert ez a koncepció figyelembe veendő szempontot ad a téma további kutatásához.

A magyar találósok alapos történeti-összehasonlító vizsgálathoz nagy szükség lenne egy olyan átfogó adatbázisra, amely – az átgondolt tipológiát naprakész informatikai háttérrel és komplex keresőkkel kombinálva – átláthatóvá tenné a variánsok tömegét, és nem hagyná figyelmen kívül az írásbeliség kapcsolódó darabjait sem. Ilyen tekintetben példamutató lehet az észt találósok szövegkorpusza, amelyet előbb három vaskos kötetben adtak közre, majd adatbázis formájában interneten is elérhetővé tették a 2800 típusba, és ezen belül redakciókba sorolt, teljes körűen adatolt és összetett keresőrendszerrel kiegészített korpuszt.³⁵

A magyar találós szövegek feltárása és feldolgozása még messze nem tart itt, a táji gyűjteményeken kívül egyetlen átfogóbb antológia készült el, amely a 19. század során néprajzi és népköltési gyűjtések eredményeként nyomtatásban megjelent 3154 szöveget rendszerezve, mutatókkal ellátva tartalmazza.³⁶ Idővel azonban megvalósulhat egy mind a későbbi, mind a kéziratban maradt gyűjtéseket magában foglaló adatbázis is, kiegészítve – elsősorban a 18–19. századból – a (populáris) írásbeliség, kéziratos énekeskönyvek, ponyvák, (irodalmi) lapok rejtvényanyagával. Ekkor válik majd lehetővé a magyar találósok műfajának valóban átfogó vizsgálata a fenti és más, újabb kutatási szempontok és a történeti szövegfolklorisztika eredményeinek figyelembe vételével.

³³ A magyar kutatásban Mándoki László a német *Rätsewitz* (Röhrich 1977: 215.) tükörfordításaként javasolta a *rejtvényvicc* terminust (Mándoki 1988: 250), ám az nem honosodott meg.

³⁴ Kaivola-Bregenhøj 2001: 25.

³⁵ Eesti Mõistatused. Andbemas. 2012. www.folklore.ee/moistatused (letöltés: 2015. 06. 30.)

³⁶ Vargha 2010.

Irodalom

ARANY János

1861 Eredeti népmesék – bírálat. *Szépirodalmi Figyelő* II. I. félév, 6–7, 21–23, 35–38, 53–54.1968 *Arany János összes művei XI. Prózai művek 2. 1860–1882.* S. a. r. Németh G. Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ARANY László

1862 *Eredeti népmesék.* Összegyűjtötte Arany László. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv.

BENEDEK Katalin

1995 Milyen műfaj a mese a reformációban és a barokkban? Fabula? Mítosz? Találás? *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 105–117.

CUCZOR Gergely – FOGARASI János

1862–1874 *A magyar nyelv szótára.* I–VI. Pest: Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál.

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit

2009 Az Arany-család mesekéziratának és Arany László *Eredeti népmesék* című művének kritikai kiadása. *Ethno-Lore* XXVI. 11–77.

ERDÉLYI János

1991 *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások.* S. a. r. T. Erdélyi Ilona. A jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona és Szathmári István. Budapest: Akadémiai Kiadó

FALUDI Ferencz

1787 *Faludi Ferencz költeményes maradványai.* Egybe szedte, s előbeszédekkel és szükséges oktatásokkal megbővítve közrebocsátotta a magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére Révai Miklós. 2. megjobbított kiadás. Pozsony: k.n.

GREGUSS Ágost

1863 A népköltészet ügyében. *Vasárnapi Ujság* X. 319.

GULYÁS Judit

2008 A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között. A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján. In Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról.* 165–241. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

HEXENDORF Edit

1950 Mese. *Magyar Nyelv* XLVI. 74–78.

KAIIVOLA-BREGENHØJ, Annikki

2001 *Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre.* Helsinki: Finnish Literature Society.

KRIZA János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Kolozsvár: Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtár bizománya.

LÁZS Sándor

2014 A Döbrentei-kódex rejtvényének megoldása. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. 784-801.

LÓRINCZ Károly

1861 Háromszéki nyelvjárás. *Magyar Nyelvészet* VI. 206–245, 316–365.

MÁNDOKI László

1979 Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIV. 301–326.

1988 Szóbeli rejtvények. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Magyar népköltészet*. 238–250. Budapest: Akadémiai Kiadó.

é.n. *Rejtvényköltészet a XVIII. században (Irodalmi és szóbeli rejtvényeinkről)* (Kézirat)

MERÉNYI László

1861 Eredeti népmesék I. Pest: Heckenast Gusztáv.

RÖHRICH, Lutz

1977 *Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen*. Stuttgart: Metzler.

SZEMERKÉNYI Ágnes

1977 Csümölgetés. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I. A-E*. 542. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TAYLOR, Archer

1943 The riddle. *California Folklore Quarterly* 2. 129–147.

VARGHA Katalin

2010 *Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

2011 A mesétől a találós kérdésig. Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935). *Etnoszkóp* 1/1. 96–106.

2012 *Eredeti Népmesék és szóbeli rejtvények? Találósok Merényi László és Arany László mesegyűjteményeiben*. *Ethno-Lore* XXIX. 239–280.

2013a Rejtvény és vicc határterülete a Magyar Népköltészeti Lexikonban. *Ethno-Lore* XXX. 261–291.

2013b Mutatvány a Magyar Népköltészeti Lexikonból: formulavicc, rejtvény, találós, tréfás kérdés, vicc, viccgűjtemény. *Ethno-Lore* XXX. 389–390, 412–413, 418–426.

VOIGT Vilmos

1980 Hungarian mese: „riddle” > „tale”. In Burlakoff, Nikolai – Lindahl, Carl (eds.): *Folklore on two continents. Essays in honor of Linda Dégh*. 175–180. Bloomington: Trickster Press.

1989a *Mesés könyvecske: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel*. Sajtó alá rendezte és utószó: Voigt Vilmos. Budapest: Agrárinformációs Vállalat.

1989b Rejtvény. In Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 11. Pragm-Rizz. 559–560. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1993 Találós. In Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 15. Taa-tz. 74. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vargha Katalin

MTA BTK Néprajztudományi Intézet, tudományos munkatárs

E-mail: vargha.katalin@btk.mta.hu

Katalin Vargha

Contribution to the study of the history of Hungarian riddles

The article is an edited version of a lecture delivered at the annual meeting of the Hungarian Ethnographic Society in 2015 when the author received the Jankó János Award and it presents some aspects of research on the history of Hungarian riddles. At first the author summarises some terminological features of the genre of riddle, referring to the underlying concepts and normative functions. Then a popular type of riddles is presented, whose varying denominations in international folklore studies (e.g. *Rätsewitz*, *joking riddle*, *riddle joke*) imply that these texts belong to the genre of jokes just as well as to those of riddle or enigma. Eventually the author proposes the establishment of the database of Hungarian riddles that would be necessary for a comprehensive, historical-comparative study of the genre.

Egy főnemesi család leszármazási dokumentumainak elemzési lehetőségei

A főnemesség vagy arisztokrácia az európai társadalmak 20. századig fennmaradó kiváltságos rétege.¹ Kiemelkedése az ősök honfoglalás előtti leszármazása és/vagy főhivatali megkatonai érdemeikért elnyert adományok folyománya. A királytól kapott birtokok és jogi kiváltságok generációk hosszú során át anyagi jólétet biztosítottak számára, alapot teremtve egy sajátos, kifinomult életforma, magasszintű kultúra, élet-szemlélet és erkölcsi eszmény fenntartására, az ország gazdasági, politikai és kulturális dolgaiban való cselekvő részvételre. Az egyes nemzetségeket cím- és címerhasználat, a 24 éven felüli férfitagokat a főrendiház felső tábláján való tagság, az ország dolgaival kapcsolatos tanácskozási jog illette meg, tisztségeket viselhettek, személyi szabadságot élveztek, speciális magánjogi törvényekhez igazodtak. E feudális kiváltságokat a 20. század viharai: a két világháború és az azokat követő impériumváltás- és társadalmpolitikai fordulatok aknázták alá, majd törölték el földreformjaikkal, vagyonekbezással, a státuszszimbólumok és kiváltságok megvonásával, kitelepítéssel, sokszoros megalázással. A visszaszolgáltatási törvény után többen is hazatelepettek megmaradt anyagi és erkölcsi, szellemi értékeik kamatoztatásáért, „Erdély újraneemesítéséért”.²

Az utóbbi években fokozott érdeklődés mutatkozik mind a publicisztikában, mind a tudományos kutatásban a főnemesek történetével, 20. századi sorsproblémáival és jelenével kapcsolatos témák iránt. Tartalmas interjúorozatok,³ családtörténeti összefoglalásokat is tartalmazó kötetek⁴ emlékiratok,⁵ az arisztokraták egykori életformájáról szóló részletes leírások,⁶ szociológiai, történelmi és genealógiai problémafelvetések, módszertani javaslatok és kutatási eredmények⁷ villantanak fel újabb és újabb témalehetőségeket, szempontokat és mintákat a felmerülő kérdések megválaszolásához. Történészek tűzték ki célul a 16–17. századi magyar arisztokrácia családi kapcsolathálózatának vizsgálatát.⁸ A 20. századra vonatkoztatva, hasonló témát kívántam elemezni magam is, az Uzonba hazaköltöző nyugalmazott műszaki rajzoló, gróf Mikes Borbála (1939-) gyászjelentő gyűjteménye alapján. Ezt megelőzően, a Domus Hungarica Stientiarum et Artium 2013–2014-es szülőföldi pályázatára *Egy arisztokrata rokonsági kör változó életviszonyai* címmel elkészítettem egy nagyobb terjedelmű stúdiumot.

¹ A Györffy István-emlékérem átvétele alkalmából a Magyar Néprajzi Társaság 2015. évi közgyűlésén elhangzott előadás írásos változata.

² Csinta 2015.

³ Oláh-Gál interjúi közül a néhány: 2010, 2012a, 2012b, Kiss 2002.

⁴ Bánó 2004.; Kovács Kiss 2007.; Papp – Püski 2009.; Bicsok – Orbán 2012.; Csinta 2015.

⁵ Siemers 1999: 3–85.; Markovits 1956.; Toldalagi 1900.; Nemeskéri Kiss 2007.

⁶ Kornis 2009.

⁷ Például Sztárayné dr. Kézdy 2009.; Papp – Püski 2009.; Gudenus 1990–1999.; Gudenus–Szentirmay 1989.; Balázs – Kézdy 2001.

⁸ Péter et alia.

Ebből ez ideig a Mikes család gazdálkodásával kapcsolatos fejezetet publikáltam.⁹ A grófnő szerint a velük történtek megértésének kulcsa szülei – gr. Mikes Mihály (1901–1982) és br. Bánffy Eszter (1911–2004) –, valamint nagyszülei – gr. Mikes Kelemen testőrezredes, császári és királyi kamarás, a főrendiház örökös tagja (1865–1918) és gr. Béli Emma (1873–1957), illetve br. Bánffy Endre (1879–1962) és gr. Zichy Josefina (1884–1947) – családjának, nemzetségben elfoglalt helyének, vér- és házassági rokonságának ismerete, a családfa több-kevesebb nemzedékre visszamenő megszerkesztése. Ezért elhatároztam, hogy tüzetesen megismerkedem leszármazási dokumentumaikkal, melyeknek a szereplőik korok történéseinek összefüggésébe próbálom behelyezni.

Ebben a tanulmányban magát a családtörténetet, a családtörténet előállításának kontextusait, helyzetét és motivációit, jogi-, társadalmi-, gazdasági vonzatait egyes aspektusait próbálom érinteni. Valamint egy sajátos kérdést, a családok házasság útján történő összekapcsolásának stratégiáját fejtem ki. Mindehhez több interjú családtörténeti vázlatot,¹⁰ genealógiai elméleti¹¹ és gyakorlati művet,¹² emlékiratot, történettudományi,¹³ néprajzi¹⁴ szakirodalmi forrást átforgattam.

A CSALÁDTÖRTÉNET FORRÁSDOKUMENTUMAI

A főnemesek családtörténetük megbízható forrásait a családi levéltárakban őrizték. Az 1790-es évek végén Teleki Domokos a háromszéki főkirálybíró zabolai Mikes János uzoni otthona *válogatott bibliotékájában csak úgy a jó ízlés tanubizonyosságait látta, mint sokat ígérő kertjében, válogatott lovaiban, nagy, fedett lóiskolájában, nagy és szép kastélyában és belső elrendezéseiben, szép rézmetszésű képeiben.*¹⁵ Késői utódja, Mikes Mihály, az 1945-ös menekülésből hazatérve, magyarcsesztvei otthonának pusztulásából leginkább a levéltárát sajnálta, ahol, mint leánya felidézi: *annyi minden adat volt, hogy egészen Árpád-házi Szent Erzsébetig vissza lehetett vezetni bizonyos felmenőit a családnak a Bethlen és Bánffy ágakon.* A dokumentumokat, amint azt a *Mikes-Regestrum*¹⁶ sejteti, egy guberniumi kancellista által 1804-ban megszerkesztett

⁹ Gazda 2015.

¹⁰ Nagy 1857–1868.; Kempelen 1911–1932.; Pálmay 2000. I–II.; Orbán 1869: 140–145, 200–201.; 1873: 60–63.; Petri 2003.; Pozsony é.n.; Bánó 2004: 24–27, 217–220.

¹¹ Genealógia: <http://www.staff.u-szeged.hu/~kofelvi/genealogia.html> (letöltés: 2013.08.31.). http://hu.wikipedia.org/wiki/General%C3%B3gia_%28t%C3%B6rt%C3%A9nelem%29 (letöltés: 2014.09.04); Vásony 1998–2012.; Heraldikai lexikon: Genealógia, Sógorsági tábla, Ősjegyzék, Rokonsági fok, Vérokonsági tábla címszavak. http://hu.wikibooks.org/wiki/Heraldikai_lexikon (letöltés: 2014. 03.16.); Petz 2003.; Farkas 2005.

¹² Például Gudenus 1990–1999.; Gudenus–Szentirmay 1989.; Erdélyi Családtörténeti Adattár 2006–2011.; Péter–Benda–Horn–Koltai 2006–2008.

¹³ Balogh 2005.; 2009.; Egyed 2007.; Engel 1997.; Harmath 2011.; Nagy 2004.; Peres 2009.; Szirácsik 2005.; Sztárayné Kézdy 2009.

¹⁴ Horváth 1971.; Kállay é.n.

¹⁵ Teleki 1993. (1796.)

¹⁶ Bosnyák 1804. Lásd a továbbiakban RM + az iratcsomó (fasciculus)- és irat számával, és ha szükségesnek látom, keltezésével hivatkozom.

tematikus rendszer szerint tárolták. Első helyre a *Mikes Mihály báróságáról, illetve grófságáról költ Flgs. Udvari adománylevél*,¹⁷ utána az ő, majd férförökösei különböző tisztségekbe való kinevezése¹⁸ került. Legnagyobb arányt a birtokokkal és más javakkal: havasokkal, malmokkal, árkokkal, udvarházakkal, városi házakkal és szálásokkal, birtoklásuk és öröklésük jogcímével és megvalósulásával, konfliktusaival, a jobbágyok szolgáltatásaival kapcsolatos iratok foglaltak el. Kéziratok tükrözték katonai és diplomáciai kötelezettségeiket, teljesítményeiket, jótékonykodásaikat, a különböző szerzetesrendek (pálosok, minoriták, ferencesek) fenntartásához való hozzájárulásait, irodalmi törekvéseiket (például közmondás- és német nyelvű igaztörténet gyűjtemények, nyelvművelő társasági tagság).

Borbála grófnő kisszámú megmaradt, illetve visszapótoltt dokumentuma közül jelen munkámhoz a Mikes Regestrumot, az édesapja genealógiai levezetésekkel teleírt *Pepita füzetét*, Pop Antal mérnök számítógépes genealógiai lajstromait, egy 1911-es nemzeti birtokjegyzéket, tulajdonlapokat, továbbá a kb.300 fotóból álló családi fényképtárat, és a 20. századi gyászjelentő gyűjteményét tekintettem át.

LESZÁRMAZÁSI DOKUMENTUMOK ÉS A MIKES CSALÁD

A genealógia az egyed és ősei (*felmenői, aszcendensei*), avagy leszármazottjai (*lemenoői, descscendensei*) közötti, nemzedékeken átívelő kapcsolatot vizsgálja és rögzíti. A kiinduló egyednek, gyöknek (*ego, probandus*) különböző ügyrendi kérdésekben¹⁹ őspróbával (*genealogiai deductioval*) kellett igazolnia 5–7 nemzedéken át folyamatosan megkettőződő apa- és anyagi ősei tisztán arisztokrata eredetét. Elődei sorát szerkeszthette ősjegyzékbe vagy őstáblába. A genealógiai jegyzékek másik tömbje egy meghatározott őspár, a *törzs (truncus)* leszármazottainak (*descscendenseinek*) folyamatos sorát tartalmazza. A *leszármazási tábla* a közös ős összes férfi és női utódját magába foglalja, a *családi tábla (családfa, törzskönyv)* csak az egyén férfi lemenoőire korlátozódik, a *vérrokonsági- és sógorsági tábla* az oldalági- és/vagy házassági rokonságra is kiterjed.²⁰ A nemzeti leszármazási táblát ikonikus formában is megszerkeszthetik. Ilyent szerkesztett Haller Ferenc a Mikesekről, ami a zágoni Mikes kastély kiállító termében látható.

A magyarságnál a nyomtatás kezdetlegessége miatt a 16. század előtt nem nyomtattak genealógiai táblákat. Családi leszármazási vonala összeállításának egyik kezdeményezője Kemény János erdélyi fejedelem volt, akinek művét Mikola Sándor 1701-ben nyomtatta ki. Utóbb Mikola nemcsak a saját, hanem az erdélyi magyar nemesi családok genealógiáját is megszerkesztette és publikálta.²¹

¹⁷ RM.1/1/1693, RM 1/2/1696.

¹⁸ M 2/1–17/1702–1803.

¹⁹ Például név-, cím-, jogok törvényes használatának igazolására.

²⁰ Petz 2003.

²¹ W. Kovács 1999: 82.; Mikola 1731.

A MIKES REGESTRUM GENEOLÓGIAI FORRÁSAI

A Mikes Regestrum két iratcsomója – a *Geneologicae Deductiones* (Genealógiai levezetések)²² és a *Compositionales – Contractus Perennales*²³ (Tartós szerződések – megállapodások) – tartalmaz genealógiai jegyzékeket. Az első egy többnyire évszám nélküli, 25 oldalas, *Familiák Deductióival* betöltött bé kötött Könyvből és 7 különálló lapból áll. Kiinduló levezetése – *Ab Anno 903. usq 1748. – Almus I. Magyarok Vezéréstől fogva II. Josef Császár Uralkodásáig valo Deductio* – azt sejteti, hogy a lényege a minél távolabbi múltbeli, minél nevesebb elődökkel való folytonosság kimutatása. Két keltezett okirat szerepel ebben az iratcsomóban, egy 1679-es, illetve egy 1713-as. Az előbbi szerint Boros László fizetség ellenében elfoglalja Báthori Sofia kisajátított krasznai és tasnádi uradalmát, ehhez a *Perhez kellett mind a két Részről Producált Geneologica Deductioról szollo Levél*.²⁴ A későbbi, 1713-as dokumentumot, mely néhai zágoni Mikes Boldizsár utódainak a kegyvesztett és kivégzett Mikes Pállal való kapcsolatára kérdez rá, hatóságilag rendelték meg, nyomozás céljából.²⁵

A korai genealógiai levezetések összefüggésben állnak a székelyföldi birtokjog 16. századi változásával, mely a Mikes család életében is nyomon követhető. A törzs számontartott ősatyjának, Mikes Miklós széki *elsőnek, primornak* a neve (1500 körül) első ízben a székelység jogfosztása ellen – a *székely* örökség sérthetlenségéért és az adómentességért – szót emelő agyagfalvi gyűlés aláírásán szerepel.²⁶ A székely örökség²⁷ hadi szolgálattal összefüggő, a faluközösség által is szabályozott régi, nemzetségi szokásjogon alapuló földbirtoklási forma volt, mely az első foglalású irtásföldeket családi birtoklású, a leszármazottakra, vagy hiányukban az atyafiakra szálló magántulajdonná tette. A földbirtoklás szabályozása, mint a Székelyföld autonómiájának alapvető joga, akadályozta a feudális királyi hatalom kiterjesztésének szándékát, ezért azt az önálló Erdélyi fejedelmi hatalom a maga társadalomalakító elképzeléseinek a szolgálatába állította.²⁸ Első lépésben átalakította a székelység társadalmi struktúráját. A primori és lófői rend felsőbb rétegét nemesi jogokat bíró renddé, a közszekelységet részben darabont vagy libertinusi (szabad székely) renddé, részben jobbágyi réteggé alakította át. A székelység kétharmadát kitevő régi gyalogrend öröksége a kincstár, illetve a primorok, lófők, tisztségviselők, röviden: a kialakuló földesúri réteg kezébe került. A nemesi jogállású birtokká vált székely örökségre a felsőbb rétegek igyekeztek fejedelmi megerősítést, *nova donatit* kérni. A Nagy Lajos király reformjaként bevezetett *nova donatio* olyan feudális adománybirtok volt, mely a korábbi, nemzetségen belüli öröklés jogát az egyenesági leszármazóra, a fiú- és esetleg leánygyermekre kor-

²² RM.115.

²³ RM 85.

²⁴ RM 115/2/1679. Boros, a Pop Antal szerkesztette, Mikes Imrétől kiinduló ősi tábla 10. generációjában szerepel.

²⁵ Inquisitorie Relatoria. RM 115/3/1713.

²⁶ Curia Nobiliaris. Uzon.

²⁷ E kérdést Egyed 2007. tanulmánya alapján foglalom össze.

²⁸ Egyed 2007.

látozta.²⁹ Az adományozott hűtlensége, vagy nemzetsége kihalása esetén az adomány visszaszállt a királyra, vagy fejedelemre. Míg az 1550-es udvarhelyi nemzetgyűlés szerint a székely örökség magvaszakadás és hitetlenség esetén is az atyafiaikat illette, 1562-ben a segesvári országgyűlésen már kimondták az öröklési jog hitszegés miatti megvonását.³⁰

A Mikes Regesztrum genealógiai okmányainak címeiből – *Truncus Mikes Sigmond*,³¹ *Zágoni Mikes Familiának Deductioja*,³² *Zabolai Mikes Jánosrol és Papolczi Mikes Miklósrol való Geneol.*³³ *Bessenyei Borbárától való Mikes Gábor Geneológiája*³⁴ – gyanítható, hogy a család különböző ágairól szólnak. Ezek rekonstruálása az egyidőben több helységben is bírt részjóságok, a források egymásnak ellentmondó adatai, hiátusai, a nevek ismétlődése, valamint ki-ki által egyidőben több helységben is bírt részjóságok miatt bizonytalan, de az bizonyos, hogy az uradalmi centrumok Zabolán, Papolcon és Zágonban helyezkedtek el, *A Zabolai jóságról és a Zabolai Mikes Familiának 3 féle Agairol u.m: Zabolai, Papolczi, és Zágoni Mikes Familia Ágáról szollo Levelek*³⁵ értelemben is.

A zágoni ág első képviselője a regestában említett Mikes Miklós volt, aki sok pereskedés után 1575-ben kiegyezett a zabolai Mikes Mihállyal.³⁶ Utóbbi, az ősatya első dédunokája³⁷ lett a győztes, aki már 1567-ben János királytól a szomszédos Papolcon 12 ház jobbágyot kapott, majd 1584-ben feleségével 8, illetve 6 Orbai széki faluban fekvő jóságaira nova donatiót, Papolcon és Zágonban is kúriával.³⁸ Zágonban éltek leszármazottaik, a Thököly összeesküvésben résztvevő, kivégzett Pál, és fia, Mikes Kelemen, a Törökországi Levelek szerzője, aki II. Rákoczy Ferenc fejedelmet a szabadságharc elbukása utáni száműzetésébe elkísérte. A Lipót császárhoz való hűtlenség miatt és fiúutód hiányában ez az ág kihalt, és a birtok visszaszállt a kincstárra, amely azt a Szentkeresztyeknek³⁹ adományozta. Az ősatya másik dédunokája, György, a regestában említett papolci Mikes Gábornak⁴⁰ a fia és neje szintén 1584-ben Zágonban kapott kúriát, és több faluban új birtokadományt.⁴¹ Az ő fiuk volt a fentebbi nyomozás kapcsán említett Boldizsár, akinek Papolcon 1614-ben 44 jobbágya volt.⁴² Ez az ágazat szintén

²⁹ Engel 1997.

³⁰ Engel 1997: 2.

³¹ 1602–1603-ban Zabolán primor. Balogh 2006. 146. 1609-ben Báthori Gábortól pávai jóságaira nova donatiót nyert, majd kegyvesztetté vált, Bethlen Gábor felmentette, és 1626-ban Zágonban megüresedett adománybirtokot kapott. RM 115/1/13.

³² RM 115/1/14-15.

³³ RM 115/8.

³⁴ RM 115/1/11.

³⁵ RM 49/1-2a-e/1607–1692.

³⁶ RM 54/1.

³⁷ Az egyes szereplők kiletét a Genealogy Index: genealogy.euweb.cz/hung/mikes1.html (letöltés: 2012.10.25.) alapján azonosítottam.

³⁸ Pálmay 2000: 308.

³⁹ Ők adományos nemességüket 1646-ban nyerték. Gudenus–Szentirmay 1989: 341.

⁴⁰ RM 49/2a/1609.

⁴¹ Pálmay 2000: 308.

⁴² A család tagjai jobbágyainak számát a Bethlen Gábor féle lustra alapján összegzem. Lásd Balogh 2005: 179–181, 210.

kihalt. A harmadik dédunoka, Benedek, papolci nobilis, 1614-ben 94, az unokája, Zsigmond Zabolán 31 jobbággal bírt.⁴³ Borbálák tőlük származtatják magukat. A négy Mikes birtokos 1614-ben 12 helységben 179 jobbágyot tartott.⁴⁴ Zsigmond 1626-ban Bethlen Gábertől ugyancsak Zágomban novadonatiós birtokot nyert. Fia, Kelemen, a rendek elnöke (1659), háromszéki főkapitány (1679) és az ő gyermeke, Mihály (†1721), Apafy Mihálytól 1679-ben megkapták a kegyvesztett Béldi Pál uzoni *portioit*.⁴⁵ Ez tette lehetővé az uzoni ág kiválását a törzsből. A nemzetség férfitagjai a XVIII. században 17 vármegye 86 helyiségében birtokoltak különböző jogcímű fekvőjóságokat.⁴⁶

A birtokszerző ősötől való leszármazás felmutatásának⁴⁷ egyik célja a leszármazott öröklési jogának bizonyítása volt. Előfordult, hogy *több családon átvonuló összál-*l⁴⁸ a birtokvesztés miatti tiltakozásukat támasztották alá, mint Kunn Farkas 1730-ban, aki a zágoni Mikes Helena, Kelemen testvére dédunokájaként reklamált a zágoni *Mikesianum* Szentkeresztykézre juttatása miatt. Ha a kérdéses birtokok egyrésze az ősapák idejéből származó székely örökség is volt, az ágalapítók már éltek a fejedelmi megerősítéssel és/vagy nova donatiókkal, ami felülírta a nemzetségi örökösödési törvényeket. Nemcsak a magvaszakadás, hanem a *megnotáztatás*, vagyis fejedelmi megbélyegzés – fej- és jószágvesztés – is, amit a zabolai Mikes Zsigmond, Mihály, Pál és János, Tarnóczy Sára elbrlói 1640-es esete jelez, még a székely örökségbeli birtokokat⁴⁹ is érinthette. Szerencséjükre később kegyelmet nyerve, másokra átruházott jószágjaikat pénzért visszaválthatták.⁵⁰ Az egykori nemzetségi összefogás rokoni szinten, örökös ajándékozási szerződés révén mégis működött: *Zágoni Mikes Páll, és Sepsi Sz. Iványi Janko Miklos Relictaja Mikes Kata Asszony között költ örökös Compoo. Az Özvegy t.i. Mikes Pálnak és Maradekinak cum Evictione Barátoson levő minden Jussát örökösön oda ajándékozza*.⁵¹ A zágoni kihalt ág birtokait Borbála elődei, oldalági rokoni helyzetük révén sem kaphatták volna meg. A főágot továbbvivő Benedek örökségéből viszont minden bizonnyal jutott nekik is. Méginkább az uzoni ág őszeit, Mikes Mihály (†1721) és felesége, Bethlen Druziánna (†1721) javaiból, az Apaffy Mihálytól kapott mindkét nemre kiterjedő nova donatiós uzoni⁵² és magyarcesztyvei⁵³

⁴³ Balogh 2005:179–181, 210.

⁴⁴ Balogh 2005: 210.

⁴⁵ RM50/5-6/1679.; Pálmay 2000: 311.

⁴⁶ RM 4–74, 75–76 alapján kiszámítva.

⁴⁷ 1730. Kunn Farkas, ki Fia Mátyásnak, ki Fia Káli Kunn Lászlónak Daczo Helena Anyától – ki Leánya Sepsi Sz. Iványi Daczo Ferentznek Mikes Helena Anyától ki Leánya zágoni Mikes Bol-disárnak – ki Fia Mikes Györgynek, ki Fia zágoni Mikes Gábornak – maga és több Atyafiai Ne-vekben Contradicál, protestal a Szentkereszti András által a Mikesianum Zágomban, Papolcán, Kőröspatakon, Kovásznán és Barátoson etc. el foglalt Jokért és Possessoriumokért RM. 85/1/2.– ide tartozik. ... A Daczo Familia Geneológiája – ide. RM. 85/1/3.

⁴⁸ Heraldikai lexikon: *Ősjegyzék*. http://hu.wikibooks.org/wiki/Heraldikai_lexikon (letöltés: 2014. 03.16.)

⁴⁹ *Per notam [...] Székely Jóságokat el vesztek [...]A fent említett és Notált Mikesék meg grátiáztatván az Ősi Jóságokat [...] a Fejedelem által [...] vissza nyerik.* RM 115/5c.

⁵⁰ RM 115/1/c.

⁵¹ RM. 85/5.

⁵² RM 50/26/1678.

⁵³ RM 16/2/1670.

örökbirtokból, meg a báróit követő grófi rangból.⁵⁴ A Borbálának édesapja hetedíziglieni leszármazottja volt az ősszülőknek, és a Mikes örökség átszállását az ő nagyapjától kezdve ismerjük. Mikes Árpád (1835–1899, Borbála dédapja), amíg élt, fiának, a császári-királyi testőr tisztséget viselő, legtöbbször Bécsben tartózkodó Kelemennek megelőző örökségként⁵⁵ a földje 1/6-át adta át, amit az bérlővel műveltetett meg, de halála után Kelemen örökölt mindent, mivel élő fiútestvére nem volt, húgának pedig föld nem, csak juss járt. 1919-ben ő is elhalálozott. Még kiskorú fiai közül Sándor (1905–1945) a szászfenesi, Mihály, Borbála édesapja a cesztvei hagyatékot örökölte, azzal a korlátázással, hogy *amennyiben gr. Mikes Mihály törvényes leszármazók nélkül halna meg, ezen ingatlanokra az utóöröklési jog testvérét, gr. Mikes Sándort, vagy ha ő már nem élne, legidősebb fiát, vagy egy általuk közösen kijelölt gyermeket fogja illetni.* Megtiltják ennek az ingatlanok az elidegenítését.⁵⁶ E kitételek jelzik, hogy az öröklésben az ősiség elve érvényesült, mely a vagyonnak a nemzetség kezén való megtartását, forgalmának korlátozását biztosítja: „a közvetlen vérségi kapcsolatban levő férfiak között a törvényesen örökölt fekvő jószág, tehát a föld tekintetében a viszonyos és kölcsönös átszállás, öröklés és háramlás áll fenn, az ilyen földhöz nemcsak a férfi örökösnek, hanem a fokozatosság szabályai szerint minden utódnak és elődnek is joga volt.” [...] „Az ingatlan birtokosa a rendelkezési jogát csak korlátozottan gyakorolhatta, mert az ingatlan állagát teljes egészében meg kellett őriznie az utódok részére, vagy ha közvetlen leszármazói nem lettek volna, [...] az osztályos atyafiaknak”.⁵⁷

A genealógia megszerkesztésének másik fontos célja a családba házassággal bekapcsolódó nemzetségek előkelőségének ellenőrzése, illetve igazolása volt. A „bekötött könyv” lapjain ott találjuk a fent említett Mikes Mihályné Bethlen Druziánának ősszálú leszármazási vonalát: *Geneologica Deductio Miháltz Miklóstól el kezdve G. Mikes Antalig u.m. Bethlen Miklos/: kinek Felesége Mihaltz Helena:/ nemzi Bethlen Ferentzet - Betlen Ferentz /: kinek felesége Kemény Kata:/ Bethlen Farkast - kitől születik Betlen Drusiánna, ki Felesége G. Mikes Mihálynak - kitől Mikes Ferentz - kitől Mikes Antal 'Ns Háromszék Fő Király Birája*⁵⁸ A Bethlenek nagy múltjára a *Bethlen János Deductioja ab Aō 1334*⁵⁹ című irat hivatkozott. Mikes Mihály édesanyjának, Kálnoki Zsuzsannának a nemzetségét 1426-ig vezették vissza.⁶⁰ Unokamenyüket, Mikes Antalné Haller Zsuzsánát XVII. századi őseiig,⁶¹ de azt is számontartották, hogy Ulricus Haller ab Hallerstein⁶² 1480 körül Ausztriából települt át Magyarországra, mint magyar királyi tanácsos. A genealógiai levezetések szerint a 18. századi Mikesek további számontartott rokonai voltak a Gyulafiak,⁶³ Kemények, Kendiek, Károlyiak,

⁵⁴ RM 1/1/1693, 1/1/2-3/1696.

⁵⁵ Tárkány-Szűcs 1981: 712.

⁵⁶ Tulajdoni Lap, Magyarcesztve

⁵⁷ Tárkány-Szűcs 1981: 710.

⁵⁸ RM 115/1/6.

⁵⁹ RM 115/1/7.

⁶⁰ *Kálnoki Mate, és Demeter Geneol, kik 1426-ban éltek.* RM 115/1/23.

⁶¹ *G. Haller János Deductioja – kinek Felesége Kornis Kata volt.* RM 115/1/4.

⁶² *Ulricus Haller ab Hallerstein Genealogiaja,* RM 115/1/9, Kislexikon, *Haller* címszó.

⁶³ RM 115/1/2.

Barkóczyak, Kornisok, Tormák, Petkiek, Telekiek, Huszárok, Kendeffiek,⁶⁴ Csákyak és Pétsiek,⁶⁵ Nemesek, Mikók, Daczók, Henterek, Béliak.⁶⁶

20. SZÁZADI LESZÁRMAZÁSI FORRÁSOK

A 20. században ketten is mélyre ástak Mikes Imre és Borbála őseinek és közelebbi elődjének, rokonainak a leszármazási rendjébe. Először édesapjuk, Mikes Mihály, majd később a család régi barátja, segítője, Pop Antal mérnök. Az elődei életformája folytatásától betegsége és történeti környezete által megfosztott Mikes Mihály *ki akar-ta egészíteni a családfát*, aktualizálva azt. Vagyis önmagától kiindulva haladt vissza az ősök felé, előbb 5 nemzedékre, aztán nagyapjától kezdve még kettőre, végül 7.-től a 13.-ig, őslajstromos formát alkalmazva. Elkészítette felesége, Bánffy Eszter, unokatestvérei, házassági rokonai, és távolabbi egyenesági (Bánffy, Zichy, Wesselényi, Bethlen, Jósika, Kemény, Bornemisza, Horváth–Toldy, illetve Petrichevits–Horváth, Inkey, Vay, Wass, Barsay, Tholdalaghi, Rhédei, Haller, Csáky, Kornis, Kendeffy) felmenői őslajstromát. A 120 oldalas *Pepita füzetébe* bekerült genealógiai lajstromok összeállítása komoly kutatómunkát igényelt, amiben a szerinte *csodálatos adattárral* rendelkező arisztokrata barátai, Bethlen György, Szentkereszthy Béla, a Hallerek és a Tholdalgiak is kisegítették. Mintául megkapta a bethleni gr. Bethlen család leszármazási táblázatát, 4 egymás után ragasztott dupla ívű kockás papírra írva.

A genealógiai kutatások egyik ösztönzője és egyben forrása a *Gothának* emlegetett német birodalmi és osztrák császári családtörténeti almanach volt.⁶⁷ Ez 1825 óta hivatalos nyilvántartásszerűen, rangok szerint külön kötetekben közölte a magyar grófi és bárói családok adatait is. *Igazolni kellett az Oszágos Levéltárból a család rangját, vagy ha ez már megvolt, akkor évente lehetett beküldeni az új családtagok születési vagy elhalálozási adatait. S a frissen megjelent kibővített köteteket kérésre megküldték a családnak. Apám is azokból dolgozott.* – idézi fel Mikes Borbála.

Mikes Mihály genealógiai levezetéseinek főcélja a család és rokonsága régmúltba nyúló arisztokrata származásának kimutatása, a Keményeken, Bethleneken keresztül Árpádházi IV. Béla királyig. A családi öntudat megerősítése mellett e törekvésével hozzájárult a rokonsági kapcsolatok felismeréséhez, tudatosításához és ápolásához is.

A genealógiai hivatkozásoknak, összefüggésben a társadalmi és vagyoni helyzetel, valamint a birtokközponttal, a párválasztásban is volt szerepük. Előfordult, hogy egyik-másik főnemes a szomszéd lányát szemelte ki menyül, főként, ha annak a hozománya is szomszédos volt az övével, mert, amint hallotta Mikes Borbála *az összefüggő*

⁶⁴ RM 115/1/8/3.

⁶⁵ RM 115/1/8.

⁶⁶ RM 115/1/24/a, b, d, e, h.

⁶⁷ *Gothai Almanach*. E családtörténeti évkönyv eredeti német nevének a jelentése: *Gothai származástani udvari kalendárium*. A magyar megnevezés a francia névhasználatot követi. <http://hu.wikipedia.org/wiki/> (letöltés: 2013.09.01.) *Gothai Almanach Gothaischer genealogischer Hofkalender*. http://wiki-de.genealogy.net/Gothaischer_Genealogischer_Hofkalender#Weblinks (letöltés: 2015.05.10).

területeket könnyebb kezelni, mint a szétszórtakat. Végrendeletek, telekkönyvek és a Gothai Almanach is könnyíthették a döntést. Bizonyal ezzel függött össze, vélekedik Mikes Borbála, hogy *a családfának egy alábbi részén* [a XVII. század elején] *a feleségek többnyire székelyföldi családokból* [Cserei,⁶⁸ Daczó,⁶⁹ Henter,⁷⁰ Imecs⁷¹] *származtak. Csesztvén viszont már mások voltak a szomszédok*”. A székelyek zömmel csak ármális nemesek voltak, – folytatja, *mert akkor nem voltak még a grófi rangok. A Bánffyak kivételek, mert azok a hét vezérrel jöttek be. Az 1700-as években Lipót császár adott egy sereg nemesi rangot. Az 1800-as évek elején a családfa szerint már mindenkinek megvolt a rangja. A vargyasi Danielek 1737-ben és 1759-ben, majd 1919-ben kaptak magyar-erdélyi, illetve magyar bárói rangot,⁷² míg a grófnő által hasonló összefüggésben említett zeykfalvi Zeykek 1441-ből származó nemeslevelük ellenére csak 1894-ben.⁷³*

Az apai és anyai ágon való nemesi származásnak minél több nemzedékre visszamenő igazolása, őspróbája szükséges volt a különböző rendekbe való belépéshez, tisztségekbe való beavatáshoz is. Például Mikes Borbála szerint régebben a Máltai Lovagrendbe csak azt fogadták be, aki legalább 10 generációra visszamenően igazolni tudta az arisztokrata eredetét.

Impozáns munkát végzett a család genalógiájának feltárásában egy családi barátjuk és segítőtársuk, Pop Antal, építészmérnök. Művelt, a Bibliában és egyháztörténetben járatos, francia, angol, német, román latin, és magyar nyelvet ismerő emberként, 230 bibliográfiai tételt áttanulmányozva, a Borbáláék nemzedékéig kitágított kiváló jegyzékek és elemzések sorát állította össze.

Pop Antal elkészítette Mikes Imre nemzedékenként megkettőződő őstábláját, melynek az utolsó, 28. fokán, a 82378753. sorszámom Ont vezér, mint a Bánffyak, a 27-en pedig IV. Béla király, mint a Béliédek, Mikesek és Bánffyak egyik áttételes őse helyezkedik el. Megszerkesztette a Mikesek *egyszálú nemzetségi ősláncát*, melybe a vezetéknevet töretlenül továbbvivő apák ágát viszi vissza a törzsig. A Mikes ősapától az 1500-ban élő Mikes Mikóستól számítva Imre meg Borbála a 16. nemzedék tagja, a Bánffy ősapától, az 1222-ben elhalálozott Tomaj nembeli Dienestől kezdve édesanyjuk, Bánffy Eszter a 23.-é, a 15. században élő Béli Benedek leszármazottai közül a Béli Emma nagymama a 13.-é.

Pop Antal leszármazási jegyzékeinek⁷⁴ többsége vérokonsági. Mind a Bánffy, mind a Béli⁷⁵ nemzetségeké a szülők feltüntetésével a férfi- és női leszármazottakat is számbaveszi, a leányágak további követése nélkül. Mindkettő három-három ágat különböztet meg: a Bánffyaknak a beresztelki ősi-, fiatalabb-, és bonchidai ágát; a Béliédeknek az ősi grófi-, idős nemesi-, valamint ifjú nemesi ágát. A Bánffyak genealó-

⁶⁸ Pálmay 2000: I: 104–108.

⁶⁹ Pálmay 2000: 128–130.

⁷⁰ Pálmay 2000: 206–207.

⁷¹ Pálmay 2000: 214–217.

⁷² Gudenus – Szentirmay 1989: 327.; Gudenus 1990: 283.

⁷³ Gudenus – Szentirmay 1989: 344.

⁷⁴ Pop Antal elkészítette a Kálnoky, Kemény, Mikó és Nemes családok leszármazási tábláit is.

⁷⁵ Nem készített hasonlót a Zichy nagymama nemzetségéhez.

giai jegyzése csupán névjegyzék, a Bélikéék gazdagon jegyzetelt. Pop Antal készített néhány sógorsági táblázatot is, melyek az etnikailag vegyes házasságok néhány nemzedékét és összekapcsolódását követik figyelemmel (például Mikes – Kyd; Zichy – Khevenhüller, Loe; Wesselényi – Meran; Bánffy – Wildburg – Bissingen Nippenburg). A család Windsor-Házzal való rokoni kapcsolatát 12 közös őstől vezeti le. Ezek kulcshelye az angol királynő ükanyja, Rhédey Klaudina, aki 4–5 ízigleni rokona a Mikes, Bánffy, Béldi, Bethlen, Tholdy, Wesselényi, Tholdalagi nemzetség valamelyik vele egykorú tagjának, és még további 4–5 ízigleni Borbáláéknak.

A CSALÁD MÁSIK HÁROM ÁGA

A Mikes nemzetség történetét a genealógiai levezetések funkcióival összekapcsolva tárgyaltam. Borbáláék nem kevésbé fontosnak tartják az anyai és nagyszülői nemzetségüket sem. A család e másik három – Bánffy, Béldi, Zichy – ágát néhány jellegzetességével, érintőlegesen mutatom be.

A Bánffyak őstüket Árpád nagyfejedelem unokája, Tomaj nemzetségéből származtatják. Ő a legelső főméltóságok – *zászlósok*, vagyis a királyság *igazi bárói* (*veri barones regni*) egyike volt, akik hatalma legfelsőbbfokú tisztségükből⁷⁶ és katonai feladatkörükből és ideiglenesen rájuk ruházott szolgálati birtokukból eredt. Kötelesek voltak bandériumot, azaz meghatározott számú fegyverest kiállítani. Dienes 1224–1240 között számos tisztséget viselt: volt ispán, erdélyi vajda, nádor. Egyik utódja pedig horvát bán, akiről a *Bánffy* vezeték-, egyik birtokáról pedig a *Losonczy* előnevet vitték tovább.⁷⁷ 1691-től, illetve 1781-től közülük került ki az erdélyi kormányzó is.⁷⁸ 1848-ban ők is a főnemeselekhez a 6,3%-ához tartoztak, akik közül a méltóságviselők 63%-a kikerült.⁷⁹

Zsigmond király és utódai adományai révén óriási magánvagyonra tettek szert.⁸⁰ Számos várat birtokoltak.⁸¹ 19–20. századi tulajdonlapjaikon gyakori a *hitbizományi helyettesítés* kifejezés, mely szerint az apáról fiúra szálló birtok törvényes örökös hiányában visszaszáll az apai generáció férfitagjaira, vagyis a birtok családi kézen kell,

⁷⁶ „A legjelentősebb főméltóságok: kormányzók, köztársasági elnökök, egyéb államfők (például ET elnökök), nádorok (comes palatinus) erdélyi vajdák (woyuoda Transsiluanus) országbírók (iudex curiae regiae) horvát bánok és esztergomi érsekek.” „Az ország leghatalmasabb emberei voltak,” a királyok mellett [...] ők befolyásolták legnagyobb mértékben Magyarország történetét. Kisebb rangúak voltak az udvari főméltóságok: a tárnokmesterek (magister tavernicorum), főajtónállók (ianitorum regalium magister), főasztalnokok (dapiferorum regalium magister), főpohárnokok (pincernarum regalium magister), főlovászmesterek (agasonum regalium magister), a főkincstárnokok (summus thesaurarius), a pozsonyi és temesi ispánok, a székely ispánok, és a titkos kancellárok.” (Harmath 2015.)

⁷⁷ Bicsok–Orbán 2012: 12–14, 89. Az évszámokat Harmath 2015-ös névlajstroma alapján azonosítottam.

⁷⁸ Petri II.; Bicsok – Orbán 2012.; Pallas 1893:577.

⁷⁹ Ballabás 2012: 85.

⁸⁰ Ballabás 2012: 81–83.

⁸¹ Bánó 2004: 25.

hogyan megőrződjék. A Bánffy nemzetség tagjai 1911-ben 9 megye 102 falujában összesen 129990 kat. holdat bírtak, legtöbbit a bonchidai és választói ágak. Előbbinek volt grófi mellékága is. Az ősi beresztelki ág beresztelki ágazatába tartozó Bánffy Endrére, Borbála nagyapjára, Beszterce-Naszód, Torda-Aranyos és Szilágy vármegyében 5870 kataszteri hold esett, mely mellett, arányjogának megfelelően részesült az osztatlan birtoklásban levő marosszéki Bánffy erdők hasznából.

Az uzoni gróf Béli család a 15. század derekától Székelyföldön Uzonban és Erdély Felső Fehér megyei katonai főparancsnoksága központjában, Bodolán szerzett birtokokat, utóbbiban várral. Tagjai a török, majd a Vitéz Mihály elleni harcokban tűntek ki, magasrangú katonai (kapitány, főkapitány, generális, lovassági parancsnok) és hivatali tisztségeket (fejedelmi tanácsúr, követ, főasztalnok, Sepsiszék főembere, ill. egyik bírja,⁸² Háromszék főkirálybírája, főispán)⁸³ töltöttek be. Kelemen 1567-ben János Zsigmondtól Uzonban 20 ház jobbágyot,⁸⁴ majd Báthory Zsigmond fejedelemtől nemesi rangot nyert. Bethlen Gábor idején tagjai a legrangosabb nemesek közé emelkedtek. 1614-ben Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben 38, Háromszéken 44 jobbággal a második, illetve hetedik jobbágytartó volt; majd 23 év alatt csak a Csík-, Gyergyó- és Kászonszéki jobbágyszáma már 104-re nőtt.⁸⁵ Béli Pálnak, I. Apaffy Mihály kedvelt főemberének, összeesküvés vádjá miatt a török portára kellett menekülnie. Elkobozott uzoni uradalmának egészét és a bodolainak felét a fejedelem Mikes Kelemennek adományozta.⁸⁶ Mária Terézia 1770-ben Béli József fogarasvidéki főkapitánynak és gyermekeinek grófi rangot adott.⁸⁷ A grófi ág, uradalmi alapján mezőméhesi és béli ágazatokat hajtott. Borbála nagyanyja a mezőméhesi gr. Béli Ákos (1846–1932) leánya volt, aki valóságos belső titkos tanácsosként, a magyar főrendiház örökös tagjaként, az osztrák hadsereg generálisaként, Kolozs vármegye és Kolozsvár szabad királyi város főispánjaként, az EMKE díszelnökeként, a Szent István-rend kiskereszteseként, a Lipót-rend lovagjaként sok jelentős tisztséget töltött be. Leánya, Mikes Kelemené Béli Emma fiatalon megözvegyülve kulcsszerepet játszott a magyarcsesztvei és uzoni gazdálkodás irányításában.

A Zichy nemzetség első ismert őse, 1260 körül a Zala megyei Zayk községi Gál volt. Utódai kiemelkedő katonai teljesítményeik miatt számos birtokot kaptak. Így a XIV. századtól Somogy megyében, melynek várközpontjáról *de Zichynek* neveztek magukat.⁸⁸ 1649-ben, Fehér megyei Nagyvázsonyon,⁸⁹ mely révén egyik águk a *Zichy és Vásonkeői* előnevet kapta.⁹⁰ Ennek voltak tagjai Borbála elődei is. A grófi rangot

⁸² A székely primorok közül a legtekintélyesebbek gyakorta láttak el bírói feladatokat is az uralkodó megbízásából a Székelyföldön. Háromszéki perekben a bírói tisztelet ellátók között ott szerepel a Béli név is. (Balogh 2005: 39.)

⁸³ Pálmay 2000: 62–63.

⁸⁴ Sepsiszéken az átlag az 5–6–10 fő, kivéve Daczó Pált, aki 40 ház jobbágyot kapott. (Balogh 2005.)

⁸⁵ Balogh 2005: 210–211.

⁸⁶ RM 50/5/1679, 50/26/1702, Bicsok – Orbán 2012: 121, 386.

⁸⁷ Kempelen 1911–1932.

⁸⁸ Kislexikon, Zichy címszó. (letöltés: 2013.09.04.)

⁸⁹ Horváth 1971.

⁹⁰ Kállay é.n. (letöltés: 2014.04.01.)

1676-ban Ferdinánd császártól nyerték.⁹¹ Zichy István 39000 holdas birtoka várköz-pontjába, a divényi uradalmába 1693-ban nyugat-európai mintájú *hitbizományi örök-lési rendszert* vezetett be: birtokait az örökösök közös, el nem adható, kölcsönrel csak annak fejlesztése érdekében és a vagyon arányában megterhelhető tulajdonának tekintette, és irányítását, jövedelme kezelését a családi ág egyetlen férfitagjára bízta, akinek gondoskodnia kellett a többiek ellátásáról.⁹² A mezőgazdasági és ipari, bányászati árutermelő gazdálkodást folytató *divényi szenyorátus* feje egy időben éppen Borbála dédapja, gr. Zichy István volt. Halála után a családjának el kellett hagynia az uradalmat. Özvegye, thumburgi báró Klebelsberg Josefina (1849-?) Székelyföldre, majd Aranyosgerendre került, melynek gazdaságát később Bánffy Endréné Zichy Jozefina nagymama vezette.

HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK

A geneológiai jegyzékekből ki lehet olvasni az elődök házassági szokásait. A főnemesei házassági szokásait endogámia jellemzi a társadalmi réteghez tartozás és a gazdasági potenciál tekintetében csakúgy, mint szomszédsági csoport vonatkozásában.

A szülők gyermekeik kiházásításakor az előkelőség mellett a vagyont és a szomszédos birtokuk lehetőség szerinti egyben maradását, növelését is szem előtt tartották. A szomszédok, a lovashintó lassúbb tempója miatt is, közös szórakozási alkalmakat szerveztek, uzsonnával, bállal, teniszezéssel, *hogy* – Mikes Borbála szavaival élve – *ne kelljen erőszakolni a házasságot, hanem barátkozzanak össze, táncoljanak együtt, és akkor adódott a dolog.* Nyaranként egyik-másik vidéki kastélyban, így Teleki Domokoséknál Gernyeszegen és Bissingen Nóránál Medgyesfalván, több napos összejöveteleken találkozhatott egymással az arisztokrata fiatalság színe-java. Borbála szülei is egy ilyen alkalommal ismerkedtek össze. A Kolozsváron töltött telek folyamán intenzívebb társadalmi életet lehetett élni: kaszinóba, bálókba, fogadásokra, színházba jártak, műkedvelő előadásokat szerveztek, közművelődési tevékenységeken vettek részt, ismerkedtek.

Borbáláék elődeinél a nemzetségi endogámiának különféle formái érvényesültek. Ritkán, de előfordult az első fokú unokatestvérek közti házasság.⁹³

A Mikesek szétvált ágait három-három nemzedéknyi távolságban, tehát két ízben is egyesítették összeházasodó fiatalok.⁹⁴ Gyakrabban a négy származási nemzetség közül kettőből került ki egy vagy több fiatal pár, például a Bánffy-Mikes vonalon, ahol Borbála édesanyjának (Mikes Mihálynénak) a testvére is Mikes lányt vett feleségül.⁹⁵ Viszonylag gyakoriak voltak a Béli – Mikes házasságok, bizonyára az uzoni és

⁹¹ Kislexikon, Zichy címszó. (letöltés: 2013.09.04.)

⁹² Nagy 2004.; Szirácsik 2005.

⁹³ Zichy Vladimír (1864–1929) és Melania (1881–1968), továbbá Mikes Mihály és Béli Ilona közt.

⁹⁴ Uzoni Mikes János (†1815) és zabolai Mikes Róza († 1821), majd Borbála nagybátyja, Mikes Sándor (1905–1945), és a zabolai Mikes Éva (1905–1978).

⁹⁵ Bánffy István (1898–1944) – Mikes Emma (1899–1929), ill. Bánffy Eszter (1911–2004) – Mikes Mihály (1901–1982) (Borbála szülei).

bodolai szomszédság révén is. A nagyszülői nemzedékben két Mikes testvér két Béldi testvérral házasodott össze, Borbála nagyszülei, Mikes Kelemen Béldi Emmával, és Béldi Ferenc (1872–1942) Mikes Rózával (1868–1962). A harmadik Béldi testvér, Zsófia (1874–1930) a zabolai ágbeli Mikes Zsigmond (1867–1951) felesége lett. Ez a birtoklásra is kihatott, egyrészt a tulajdonos kilétét, másrészt a művelést illetően is. Azt, hogy mind a Béldi, mind a Mikes családnak köze volt Uzonhoz, a földdarabok *Mikes tag, Béldi tag* megnevezése is jelzi. Egy uzoni tulajdoni lap szerint, melyet 1899-ben, a helyrajzi számok tagosítás révén módosulásával kapcsolatban újítottak meg, a Béldi György ükapa (1801–1877) kezén lévő földek a birtokos halála után felerészükben feleségére, másik felükben eladási, megterhelési valamint végrendelkezési tilalom és fiági továbbörökítés feltétele mellett a nem az ő leányaira, hanem testvére két fiára, Béldi Kálmánra és Béldi Ákosra, Borbála dédapjára) szálltak. 1913-ban Béldi Ákos egyetlen fiára, Ferencre (1872–1941) íratta azt. Mivel azonban zálogjog terhelve, a banki adósság kifizetésében a Mikes Rózát (1868–1962) feleségül vevő Béldi Ferencnek a leánytestvérei, Emma és Zsófia, mint Mikes házastársak is részt vállaltak. A bodolai birtokot Béldi Zsófia kapta meg férjével, a zabolai Mikes Zsigmonddal, Brassó vármegye főispánjával, császári és királyi hadnaggal, az uzonit a Borbála nagyszülei, Béldi Emma és Mikes Kelemen. Emma nagymama a csesztvei és szászfenesi birtok kezelésében is jelentős részt vállalt. Valószínűleg ezt a trendet volt hivatva folytatni az említett két-két testvér, Béldi Ferenc és Emma, illetve Mikes Kelemen és Róza gyermekeinek, Mikes Mihálynak és Béldi Ilonának a házassága, akik tehát apai és anyai ágon egyaránt elsőfokú unokatestvérek voltak.

A szülői és nagyszülői leszármazási családjához további eminens nemzetségek kapcsolódtak: a dézsülőknel a széplaki, nagyszalontai és feketebátori gr. Horváth-Tholdy, a bethleni gr. Bethlen, a széki gr. Teleki, az ükszülőknel a kászoni br. Bornemisza, branyicskai br. Jósika, vargyasi br. Daniel, hadadi br. Wesselényi, majd a szépszülőknel szárhegyi gr. Lázár, a körösszeghi és adorjáni gr. Csáky, zágoni br. Szentkereszty, nagyajtai Cseréy, a malomvízi gr. Kendeffy, a zeykfalvi br. Zeyk és a magyargyerőmonostori br. Kemény. Közülük csupán ízelítőül utalok kettőre. Mikes Árpádné gr. széplaki. Horváth-Toldy Róza (1836–1923) dédanya a tatárjáráskor Magyarországra került dalmát Mogorovich ösfoglaló nemzetségnek a leszármazottja. Ennek tagjai közt volt horvát bán, nem egy udvari-, magasrangú politikai- és katonai funkciókat ellátó férfi. Különös módon a bárói majd grófi rangemelését csak a 19. század közepén kapták meg.⁹⁶

Mikes Imre egyenesági őslajstromában igen gyakori szereplők az Árpád-házi királyok korából leszármazó bethleni gr. Bethlenek is. Visszafelé haladva első képviselőjük a dédanya, Bethlen Emma (1873-1957) gr. Béldi Ákos (1846-1932) neje volt, akitől kezdve a 20. generáció mélységéig folyamatosan megtaláljuk őket. 1 Béldi-Bethlen, 8 Bánffy – Bethlen, 1 Mikes – Bethlen, 5 Bethlen – Bethlen, és az ük- és szépszülők további nemzetségeit is bevonva, 4 Teleki – Bethlen, 2 Wesselényi – Bethlen, 3 Kemény – Bethlen együttest találtam.

⁹⁶ *Petrichevich-Horváth címszó.* <http://hu.wikipedia.org/wiki/> (letöltés: 2013.09.01.); Genealogy Index: <http://genealogy.euweb.cz/hung/> (letöltés: 2012.1.24.); Gudenus 1999.

Eszerint egy-egy népesebb és nevesebb nemzetség viszonylag rövid idő alatt számos családdal egyesült. A házassággal kiterjeszkedett a rokonok köre, és újraéledtek a generációk során gyengülő korábbi vérrokonok kapcsolatok. Az oldalágak egy sereg további nemzetséget is bevontak a rokon körbe. Főleg a népes családok esetén, mint a Borbála édesanyjáié, akinek 8 testvére és még 3 féltestvére volt, vagy mint a Zichy dédapjáié, aki nyolcadmagával nőtt fel. De még a kisebb létszámú családok esetében is. Például a négy nemzetségbe tartozó dédszülőknek egy hídvégi és oltszemi gr. Nemes, egy bethleni gr. Bethlen, egy magyargyerőmonostori gr. Kemény, egy czegei gr. Wass, egy mezőkövesdi br. Huszár, egy hédervéri gr. Viczai, egy grazi gr. Stubenberg, br. Schell- Wittinghof sógoruk vagy sógornőjük volt.

A nemrég szétvált ágazatok⁹⁷ tagjai egymás közt is tartották a közelebbi vagy távolabbi rokonságot. A Mikesek zabolai ága dédszülei nemzedéke a hídvégi gr. Mikó Eszterrel, az osztrák Moser Zsófiával, a Bánffyak fugadi ága a galánthai gr. Esterházy Cecíliával, a Béliediek báldi ága tövisi br. Bálintt Józseffel gyarapította a tágabb értelemben vett rokonságot.

A rokonság számontartásának – a megőrződött aprónyomatványok által is jelzett – mértéke több minden függvénye volt. Például 5 fugadi ágazatbeli Bánffy gyászjelentőt őriznek. A velük való kapcsolatukat a maroszléki osztatlanul használt erdőbirtokuknak köszönhetik: a Gödemesterházi uradalmat a fugadiak irányították, de tisztviselőként állandóan ott tartózkodtak, részvényesekként vagy kirándulókként pedig gyakran megfordultak Borbála szülei és nagyszülei generációjának tagjai is.

A viszonylag távoli rokon Kendeffyekkel való kapcsolat intenzitását Borbála iskolai osztálytársi viszonya erősítette meg. Ma a a birtokok visszaszerzésével kapcsolatos közös gondolataik kötik össze őket. Az Atzélók csak negyedfokú unokatestvéreik, mégis jobb viszonyban vannak velük, mint jónéhány közelebbi rokonukkal. Ezt a kapcsolat-tartás intenzitása eredményezi. A távolabbi rokonok leszármazásánál a közbelső vonalakat is számontartják, vagyis azt, hogy ki ki által rokon, de a pontosabb részletek tisztázása végett elő-előveszik Gudenus János genealógiai munkáját.

A kiterjedt rokonsági viszonyok mintegy potenciálták a főnemesség belüli réteg-endogámiát és vice-versa. Rangun aluli házasság csak egészen ritka esetekben létesült. Elsősorban a rang meglétét, és nem a fokozatát nézték. A családba vagy rokonságba beházasodott magasabb rangú hercegek általában külföldi származásúak és idegen etnikumúak voltak. Így a Zichy szépanya, a karantán (szlovén) származású Khevenhüller-Metsch Mária (1759–1809); a Bánffy nagyapa sógornője, szerémi herceg Odescalchi Anna (1889–1960); a Borbála anyai nagybácsija felesége, a lengyelországi német Stolberg-Stolberg Ludovika (sz. 1915); valamint a Mikesek zabolai ága szülei generációjába bekerült osztrák herceg Auersperg Károly (1892–1944). A Khevenhüller Metsch és Stolberg-Stolberg családot leszármítva, a többiek magyar honfiusítással és magyar főrendiházi örökös tagsági joggal rendelkeztek, de az Odescalchiakkal el-

⁹⁷ A Mikesek uzoni ága az 1700-as évek elején, Mikes Mihály Ferenc fiával vált le a zabolaitól, de 3-4 nemzedékenként újra összekapcsolódott egy-egy házasság révén, a Bánffyak az úkszülők nemzedékével váltak szét *beresztelki és fugadi ágazatokra*, a Béliediek pedig éppen a dédszülők, Ákos és Kálmán révén alapították meg a *mezőmehesi és báldi* vonalat.

lentétben, az Auerspergek magyarországi ágat nem létesítettek, és a Khewenhüller Metschek sem éltek már itt a 19–20. században.⁹⁸

Etnikailag, noha a családok gazdag gyermekáldását a magyarság gyarapításának szándékával magyarították, nem volt ritka az idegenekkel kötött házasság. Ez összefüggött a osztrák-magyar birodalmi hivatali és katonai szolgálattal. A Bánffy, Mikes, és Zichy, majd a felmenő Teleki és Wesselényi családokban egyaránt előfordult az etnikailag vegyes házasság, például a Waldeck-Pyrmont német, Wurmbrand-Stuppach osztrák, a 13. században már ismert Loe de Wissen német stb. arisztokrata családbeliekkel. De volt közöttük Magyarországra régen áttelepült, jó magyar hazafikat nevelő család is, mint amilyen a Zichy dédanyáé, a tumburgi gróf Klebelsbergké, akiktől Klebelsberg Kúnó vallás- és közoktatásügyi miniszter is származik. A főleg Ausztriában és Németországban élő rokonok hidat alkottak a kommunista diktatúra elől, – így az 1956-os forradalom megtorlásai, vagy a Ceausescu rémuralom elől – elmenekülő, kitelepülő rokonok számára, és csomagokkal segítettek a kitelepítést itthon megélt atyafiaikon. A kitelepülés sok esetben nyelv-vesztést vont maga után.

E dolgozat keretei kevésbé engedték meg az ősök tisztségeinek, közéleti funkcióinak, kitüntetéseinek, rendekben való részvételeiknek, kulturális törekvéseinek, erkölcsi eszményeinek stb. bemutatását. Az említett forrásdokumentumok sokszorosan több téma kutatását megengedik. Széles lehetőséget biztosít a társadalmi kapcsolatok vizsgálatára a gyászjelentő-gyűjtemény és a családi fényképtár is.

Források

BOSNYÁK, Stefanus guberniumi kancellista

1804 *Regestrum Litterarium Instrumentorum illustrissimo Familiae Comitum Mikes de Zabola*. (A zabolai gr. Mikes család levéltára). Claudiopoli. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, 65/2. sz. fond. Kelemen Lajos által ellenőrzött betűhív gépirásos másolat.

Genealogy Index

<http://genealogy.euweb.cz/hung/> (letöltés: 2012.10. 24.)

MIKES Mihály

é.n. Pepita Füzet. Kézirat a Mikes család tulajdonában.

POP Antal

é.n. Családfák, őstáblák, leszármazási táblák. Számítógépes jegyzékek a Mikes család tulajdonában.

RM Lásd BOSNYÁK

⁹⁸ Gudenus–Szentirmai 1989: 211.; Gudenus, 1990: 74.; 1993. II: 72, 396–408.

Irodalom

BALÁZS János – KÉZDY Éva

- 2001 „Harmonia Dignitatis.” Az értékrend vizsgálata főnemesi családok leszármazottainak körében. *Századvég* 21. 33-50. <http://www.szazadvég.hu/files/kiadoarchivum/21balazs.pdf> (letöltés:2013.12.31.)

BALLABÁS Dániel

- 2012 Indokolt-e „történelmi arisztokráciáról” beszélni a dualizmus kori Magyarországon? *Turul* 3. 81–85. https://www.academia.edu/3723494/Ballabas_Daniel_Indokolt (letöltés: 2014.02.04.)

BALOGH Judit

- 2005 *Székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása. Erdélyi Tudományos Füzetek 254./ mek.oszk.hu/03100/03187/03187.html (letöltés: 2013.12.29).
- 2009 Székely karrierlehetőségek a kora újkor kezdetén. In PAPP Klára – PÜSKI Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok.* Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete.

BÁNÓ Attila

- 2004 *Régi magyar családok – mai sorsok.* Budapest: Atheneum 2000 Kiadó.

BICSOK Zoltán – ORBÁN Zsolt

- 2012 *Isten segedelmével udvaromat megépítettem – Történelmi családok kastélyai Erdélyben.* Csíkszereda: Gutenberg Kiadó.

Curia Nobilitaris

- Uzon. A zabolai gróf Mikes család. <http://www.curianobilitaris.ro/hu/helytortenet.htm> (letöltés: 2013.12.30.)

CSINTA Samu

- 2015 *Erdély újranemesítői. Arisztokraták honfoglalása.* Budapest: Heti Válasz Kiadó.

EGYED Ákos

- 2007 Egy sajátos földtulajdon: a székely örökség. *Korunk* 3. 18. június. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3640.html> (letöltés: 2015.05.09.)

ENGEL Pál

- 1997 Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle* 39. 2. epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_engel_pal.htm (letöltés: 2015.01.09)

Erdélyi Családtörténeti Adattár

- 2006–2011 *Family History. Bánffy de Losoncz, Bánffy de Losonc* (losonci Bánffy, losonci Bánfy, br.), *Béldi de Uzon* (uzoni gr. Béldi), *Mikes de Zabola family* címszavak <http://www.familyhistory.ro/index.php?id=2006> (letöltés: 2012.10.24.)

FARKAS Zoltán

- 2005 A genealógiai kutatás alapjai. *Pedagógia* <http://hirmagazin.sulinet.hu/hu/pedagogia/a-genealogiai-kutatas-alapjai> (letöltés: 2014.03.19.)

GAZDA Klára

- 2015 Történeti–néprajzi adatok az uzoni Mikesek gazdálkodásához. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. 483-507. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.

GUDENUS János József

- 1990–1999 *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája I–V*. Budapest: Natura – Tellér Kft – Heraldika kiadó.

GUDENUS János József – SZENTIRMAY László

- 1989 Összetört címerek: A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások. *Bevezetés a szociológiai vizsgálathoz*. Budapest: Piremon Mozaik.

HARMATH Árpád Péter

- 2015 *Magyarország föméltóságai (Kormányzók, fejedelmek, köztársasági elnökök, nádorok, vajdák, bánok, országbirók)*. <http://tortenelemklub.com/adattar/tortenelemcikkek.hu/node/366>. (letöltés: 2014.09.04.)

HORVÁTH József:

- 1971 *Néprajzi és helytörténeti jellegű adatok a nagyvázsonyi úriszék irataiból*. epa.oszk.hu/01600/01610/00010/pdf/vmm_10_1971_05_horvath.pdf (letöltés: 2012.10.24.)

KÁLLAY István

- É.n. *Birtokok és birtoktestek elnevezése a XVIII–XIX. században*. mnytud.arts.unideb.hu/nevarchivum/konyvtar/helynev/.../kallay.doc (letöltés: 2014.04.01.)

KEMPELEN Béla

- 1911–1932 *Magyar nemes családok*, I–XI. Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet. Heraldika. Honismeret. adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Kempelen (letöltés: 2014.04.28).

Kislexikon

- Fiskális birtokok, Zichy címszavak*. <http://www.kislexikon.hu> (letöltés: 2013.09.04.)

KISS András

- 2002 „Összeszorítod a szád, mély lélegzet és mérs tovább”. Kiss András Báró Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget. *Korunk*. December <http://www.korunk.org/%3Fq%3Dnode/8%26ev%3D2002%26honap%3D12%26cikk%3D7094>. (letöltés: 2012.11.08.)

KORNIS Gabriella

- 2002 *Elődök és utódok – Erdélyi főnemesek a XX. században*. Budapest: Unicornis.

KOVÁCS KISS Gyöngy (összeállította)

- 2007 *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó.

MARKOVITS Manó, kisterpesti gróf

- 1956 *Emlékezés Zsukra*. http://www.familyhistory.ro/index.php?id=20061231gr__markovits_ma (letöltés: 2012.11.25.)

MIKOLA Ladislaus Liber-Baro de Szamosfalva,

- 1731 *Historia Genealogico Transilvanica*. h.n.

NAGY Iván

- 1857–1868 *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest I. Bánffy család (losonczy gróf és báró) <http://mek.oszk.hu/06900/06911/> (letöltés: 2013.03.14.)

NAGY József

- 2004 *Hitbizományok Magyarországon a 20. században*. törtenelem.ektf.hu/efolyoirat/04/nagyj.html (letöltés: 2013. 12. 28.)

NEMESKÉRI KISS Margit

- 2007 *Emlékeim (1891–1973)*. Győr: Kairosz Kiadó.

OLÁH-GÁL Elvira

- 2010 Megalázottan is méltósággal viselni sorsunkat – ez az örökségünk. Oláh-Gál Elvira beszélgetése gróf Mikes Borbálával. Nobile Officium sorozat. *Székelyföld*. XIV. évf. október. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTE2Ng==> (letöltés: 2013. 12. 10.)
- 2012a Derék magyar embernek és kereszténynek maradni. Oláh-Gál Elvira beszélgetése Ugron Istvánné báró Bánffy Máriával. Nobile Officium sorozat. *Székelyföld*. XVI. évf. január. www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTUzNg== (letöltés: 2012. 11. 13.)
- 2012b Újrakezdeni, mint annyiszor a történelemben. Oláh-Gál Elvira beszélgetése Roy Chowdhury, szül. zabolai Mikes Katalin grófnővel. Nobile Officium sorozat. *Székelyföld*. XVI. évf. október. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTc1MA==> (letöltés: 2012. 11. 13.)

ORBÁN Balázs

- 1869 *A Székelyföld leírása; történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. III. kötet Háromszék. Pest: Ráth Mór Bizománya. Nyomatott Panda és Frohna Könyvnyomdájában.
- 1873 *A Székelyföld leírása; történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. VI. kötet Barcaság. Budapest: Tettey Nándor és Társa Bizománya.

Pallas Nagy Lexikona

- 1884–1893 *Bánffy* címszó. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. mek.oszk.hu/00000/00060/html/036/pc003690.html (letöltés: 2013.04.28.)

PAPP Klára – PÜSKI Levente (szerk.)

- 2009 *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Debrecen: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai.

PÁLMAY József

- 2000 *Háromszék vármegye nemesi családjai*. I-II. Sepsiszentgyörgy: Charta Kiadó. (Alapkiadás: 1901. *Háromszék vármegye nemesi családjai*. Székely Nemesi családok. Második kötet, Sepsi-Szent-György: Jókai Nyomda–Részvény–Társulat).

PERES Zsuzsánna

- 2009 *A magyar „hitbizományi” jog kezdetei*. Doktori értekezés. Pécs. doktori-iskola.ajk.pte.hu/files/tiny_mce/.../Peres_Zsuzsanna_tezisek.pdf(2013.04.28.)

PETRI Mór (Szilágy Vármegye Törvényhatósági Bizottságának megbízásából írta)

- 2003 *Szilágy vármegye monográfiája*. <http://mek.oszk.hu/04700/04750/html/356.html>. (letöltés: 2014.04.28.)

PETZ Gábor, dr.

- 2003 *A rokonságról. De consanguinitate – Über die Verwandtschaft*. Előadás, elhangzott az AKuFF IX. szakmai napján, Gödöllőn, 2003. június 21-én. www.akuff.org/cikk/rokonsag.htm. (letöltés: 2012.11.26.)

PÉTER Katalin – BENDA Borbála – HORN Ildikó – KOLTAI András

2006–2008 *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században*. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata> (letöltés: 2015.06.17.)

POZSONY Ferenc

2002 *Zabola*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.

RADIX

Forum magyar családörténészeknek. A losonczy Bánffy család családfája. <http://www.radixforum.com/vezeteknevek/banffy/> (letöltés: 2013.04.28.)

SIEMERS Ilona (sz. gr. czegei Wass)

1999 *Wass-kor*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

SZIRÁCSIK Éva

A Divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687-1787). Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár. http://regihonlap.nogradarchiv.hu/kiadvanyok/divenyi_uradalom/divenyi_uradalom.html (letöltés: 2014.04.18).

SZTÁRAYNÉ DR. KÉZDY Éva

2009 *Egy eltűnt réteg nyomában*. Budapest: Gondolat.

TÁRKÁNY-SZÚCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat. Társadalomtudományi Könyvtár.

TELEKI Domokos

1993 (1796) *Egynehány hazai utazások leírása*. Éder Zoltán kiadásában, jegyzeteivel és utószavával. Budapest: Balassi Kiadó. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/egynehany-hazai-utazasok/ch01s03.html> (letöltés: 2013.03.07)

TOLDALAGI Rózsa grófnő

1900 *Toldalagi Rózsa grófnő (későbbi Schleinitz báróné) memoárjai Emlékek, melyeket drága anyám jegyzett le Gmundenben*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/10.htm> (letöltés: 2012.11.25.)

VÁSONY Sándor

1998–2012 *Genealógiáról általában*. <http://www.genealogia.hu/magyar1.htm> (letöltés: 2014.03.07.)

W. KOVÁCS András

1999 Preocupări ale cercetărilor genealogice maghiare. *Arhiva Geneologica* VI. (XI), 1-4. (Actele celui de al IX-lea Congres Genealogie și Heraldica (Iasi 7-10 mai 1999). http://www.academia.edu/1849241/Preocup%C4%83ri_ale_cercet%C4%83rilor_genealogice_maghiare._ARHIVA_GENEALOGICA_6_1-4_pp._281-289._1999 (letöltés: 2015.05.15.)

Gazda Klára

néprajzos muzeológus, Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékének docense

e-mail: gazdaklara@yahoo.com

Klára Gazda

Possible interpretations of the genealogical documents of an aristocratic family

The author selected the topic of her paper motivated by the specific interest Countess Borbála Mikes had in genealogy after she moved back to Uzon (Ozun, Romania) after the enactment of the restitution law. She used as a source material the documents of the family archives, especially the detailed list of the relevant files of the Mikes Regestrum compiled in 1804 by a governorate official, a 120-page-long manuscript written by the countess' father and the lists that Antal Pop engineer recorded, sixty tables of kinship relations, among other things the evidences of the genealogical ties with the Queen of England. The archival sources coupled with conversations with Borbála Mikes and the relevant data of literature offer an interpretation of the contexts of the production, situation and motivations of family histories as well as legal, social and economic aspects of family histories. The author also investigates the strategy of the connection of families via marriage.

Gaál György (1783-1855), a mesegyűjtő tudós könyvtáros. Egy javított életrajz

*Külföldön élt, de nem annyira
a külföldnek, mint inkább hazájának.¹*

Gaál György „a magyar irodalomnak figyelemreméltó szolgálatot tett azzal, hogy ösztönzést adott a magyar népmesék kutatásához. A bécsi és pesti irodalmi élet ismerte őt és munkáit, melyeket részben németül, részben magyarul adott ki”² – olvashatjuk a *Pester Lloyd* méltató szavait 1855-ből. Gaál a magyar művelődés-, könyvtár- és irodalomtörténet, valamint a néprajz egyik legkiválóbb személye volt. Korának jeles személyiségeivel, írókkal, költőkkel, főnemességekkel állt kapcsolatban, így például Dugonics Andrással, Görög Demeterrel, Kis Jánossal, Kisfaludy Sándorral és Károllyal, Horvát Istvánnal, Toldy Ferencsel,³ Mailáth Jánossal, Mednyánszky Alajossal, Esterházy II. Miklóssal és Festetics Lászlóval. Foglalkozását tekintve könyvtáros, gyűjteményvezető, író, fordító, mesegyűjtő volt, de értett a tájképfestéshez és szívesen hegedült is. Korábban jelentőségéhez képest keveset olvashattunk e kiváló műveltségű férfiről, pedig „...ifjúságában nem egy nyájas órát szerzett a magyar olvasóknak, ki férfi korában annyit tett a nemzeti becsület mellett a külföldön, s oly ügynek lett megindítója s leghathatósabb előmozdítója, mely jelenleg a kor előterében áll. Mégis a kor az úttörőt elfelejtette. Pedig *ő volt a magyar mesevilág első felfedezője!*”⁴ Voigt Vilmos néprajzkutató is azt írja még egy 1997-ben megjelent tanulmányában, hogy a „magyar folklorisztika, irodalomtörténet és filológia nem értékelte eddig kellő módon Gaal «Gaál» György munkásságát”.⁵ Az utóbbi években azonban szerencsére több tudományterületen is előrelépés történt.

Gaál György Pozsonyban született 1783. április 21-én.⁶ Alap- és középfokú tanulmányait Budán, Vácon, Egerben, Pozsonyban, majd az egyetemet Pesten⁷ és Bécsben végezte.⁸ 1803-ban, amikor beiratkozott az egyetemre, a matrikula megjegyzése szerint Budán lakott és az udvari kamara tisztviselőjeként dolgozott.⁹ 1804-től 1855-ben bekövetkezett haláláig Esterházy Miklós herceg szolgálatában állt: előbb Kis-

¹ Gácsér 1905: 4.

² *Pester Lloyd*, 1855. Nr. 275. Sonntag, 25. November.

³ A két irodalmár rokoni kapcsolatban is állt egymással: Gaál György mostohaanyja, Thalherr Antónia testvére volt Toldy Ferenc anyjának. Vö. Voigt 1978: 240.

⁴ Toldy 1985: 118. (Toldy kiemelése.)

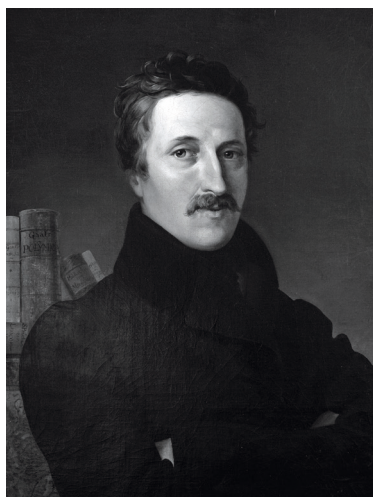
⁵ Voigt 1997: 205.

⁶ Életrajzát legrészletesebben Toldy Ferenc írta meg (Toldy 1985: 117–128). Lásd még: Horváth 1955: 104–106.

⁷ Barátjával, Horvát Istvánnal együtt. Vö. Gácsér 1905: 5.

⁸ Szögi 2013: 76. Nr. 724. Gaál 1803-ban iratkozott be az egyetemre, ahol jogi tanulmányokat folytatott.

⁹ Szögi 2013: 76. Nr. 724.

1. kép. Gaál György (1783-1855)

ként szolgált,¹⁴ Görgey seregében a tábori kórházak felügyelője és mozgókórházának az igazgatója volt. A szabadságharc bukása után Vidinbe menekült, hiszen üldözték. Egyike azon öt honvédorvosnak, akiknek Ausztria a kiadatását kérte. Több társával együtt áttért a mohamedán hitre, majd belépett a török hadseregbe. Felvette a Veli bég nevet, s ezredesi rangban az alexandriai kórház vezetője lett.¹⁵ 1850-ben az isztambuli orvosi akadémia belgyógyászat tanárának nevezték ki, s mint ilyen, nevéhez fűződik a korszerű belgyógyászati szemlélet kialakítása a török orvostudományban. Isztambul egyik legjobb nevű orvosának számított, jól keresett, így anyagilag is tudta támogatni a Magyar Nemzeti Igazgatóságot.¹⁶ Szarajevóban, kolerában hunyt el. Szakíróként is számon tartjuk, hiszen több tudományos művet is írt.¹⁷ Az ő beleegyezésével kerültek apja kéziratái a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába.¹⁸

martonban, ahol a herceg jószágigazgatója volt, majd miután műveltségével kitűnt, kismartoni, pottendorfi és bécsi gyűjteményeiben. Kedves barátjának, Horvát Istvánnak (1784–1846) írt egyik leveléből tudjuk, hogy mindeközben, 1820-ban a bécsi egyetem esztétika tanszékére szeretett volna pályázni, amit összeegyeztethetőnek tartott bécsi munkáival. Szerinte a magyar embernek is van bátorsága és ereje ahhoz, hogy betöltse ezt a pozíciót. Horvát segítségét abban kérte, hogy segítsen neki beszerezni korábbi iskolai papírjait.¹⁰

1823-ban vette feleségül Heinemann Karolinát,¹¹ akitől két gyermeke született: egy fiatalon elhunyt leánya, s egy fia. Gaál Gusztáv (1816–1862) apjához hasonlóan szerette a művészetet, zenélt, festett és írt is.¹² Orvosi tanulmányait a bécsi egyetemen végezte el,¹³ majd belgyógyászként Bécsben dolgozott. 1849-ben tábori főorvos-

¹⁰ Gaál György levele Horvát Istvánhoz. Bécs, 1820. november 10. OSZK Kézirattára, Levelestár.

¹¹ Gácsér 1905: 47.

¹² Nagy 2000: 69.

¹³ Szögi 2013: 381. Nr. 8430.

¹⁴ Zétény 1948: 125.; Hajnal 1927: 472. Gaál Gusztáv aláírása („Major: ... Dr. Gaal Stabsarzt”) is szerepel azon tisztek között, akik hűségüket tették Kossuthnak (Vidin, 1849. szeptember 11). Dörnyei Sándornak köszönöm a Gaál Gusztáv azonosításához nyújtott segítségét.

¹⁵ Kapronczay 2007. (http://mek.oszk.hu/05100/05112/pdf/Kapronczay_orvosok_torokfoldon.pdf); Kapronczay 2004: 109.

¹⁶ Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György 1859-ben, Párizsban alapítottak emigrációs kormányt. Idézi: Vitál 2014. (<http://vasarnap.ujszo.com/vasarnap/kultura/2014/03/14/a-szabadsagharcorvosai>).

¹⁷ Gaál 1842 (avatási beszédének bővített változata); 1843; 1844; 1846; 1861.

¹⁸ Kis Lajos bécsi ágens (Gaál György szellemi hagyatékának kezelője) javaslata volt, hogy a kéziratokat adják a Magyar Tudós Társaságnak. Gaál özvegye ehhez fia beleegyezését kérte – ő ehhez „a’ leg szivesbb örömmel hozzá járult”. Vö. Nagy 2000: 69–70.

Gaál György 1855-ben utazott el „a török földre”, „mely atyai szíve egyetlen örömét [t. i. fiát] rejté el, [hová] tört szívvel és kimerült erővel érkezett”¹⁹ meg. Október 24-én tért vissza Pestre, majd 25-én Bécsbe – meghalni. „November 6-án fogta be szeméit életének mindvégig jó szelleme, a leghívebb nő”²⁰ Méltó helyre temették, a bécsi Währinger Friedhofba.²¹ Gaál György halálával pedig 1855 novemberében, honi irodalmunkat egy másik nagy veszteségét érte Vörösmarty Mihály mellett.²² Elhunytáról mind a hazai, mind az osztrák lapok megemlékeztek,²³ s „ezek a buzgó tudóst, azok a tudós és lelkes hazafit siratták benne, s követendő mintaképnek állították az utókor elé.”²⁴

Két festményt ismerünk róla: az első 1823-ban készült, ma a kismartoni Esterházy-kastély egyik könyvtártermében, azaz egykori munkahelyén található. A középkorú Gaál György mellképét ábrázoló olajfestmény rendkívül egyszerű, sötét enteriőrt mutat. A feltehetően vörös kárpitozású széken ülő férfit magas gallérú, fekete kabátban, összefonott karokkal jeleníti meg. A szembenéző alak kissé összekuszált haja és bajusza barna. A művész csupán Gaál munkaeszközeit: néhány könyvet ábrázolt staffázként a háttérben.

A másik képet a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában őrzik.²⁵ Ez utóbbit Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865)²⁶ neves osztrák festő készítette 1842-ben. Rózsa György adatai szerint, aki a Képcsarnok legszebb képei egyikének tartja a festményt, Baron V. Limborch hágai gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba, amelyet Bécsben Miethke és Wawránál 1871-ben árveztek el²⁷ – majd 1874-ben Bubics Zsigmond (1821–1907) történész ajándékként²⁸ került mai helyére. Ahogy Gaál György, úgy Bubics is több szállal kötődött az Esterházyakhoz,²⁹ feltehetőleg a család iránti tiszteletből vásárolta meg a képet. A második festményen Gaál György „mellig, kissé jobbra fordul. Rövid haja őszbevegyült, szemöldöke és nyírott bajusza sötétbarna, szeme kék, arcza beretvált. Nyakkendője fekete, kabátja kávébarna, felöltője sötétkék.”³⁰

¹⁹ Toldy 1855: 3.

²⁰ Toldy 1855: 3.

²¹ Ma már a Währinger Schubertpark része. Itt nyugszik Ludwig van Beethoven és Franz Schubert is.

²² *Pester Lloyd*, 1855. Nr. 275. Sonntag, 25. November.

²³ *Pester Lloyd*, 1855. Nr. 275. Sonntag, 25. November; *Pressburger Zeitung*, 1855. Nr. 260. Dienstag, 13. November; *Der Humorist*, 1855. Nr. 3. Samstag, 10. November.

²⁴ Gácsér 1905: 49.

²⁵ Olajfestmény, vászon 63,5 x 50,5. Azonosítója: 1304, lelt. szám: 102. Gödölle Mátyásnak köszönöm a segítségét.

²⁶ Tanítványai közé tartozott többek között Zichy Mihály, Borsos József, Madarász Viktor és Orlai Petrich Soma.

²⁷ Rózsa 1977: 31.

²⁸ Ortway 1908: 13.

²⁹ Apja, Bubics Mihály az Esterházyak tisztartója, ő maga pedig Esterházy III. Pál fiának volt a nevelője. 1879-ben Esterházy herceg kinevezte rátóti préposttá, majd „az Esterházy-javak zárgondnokaként is működött. Rendezte és hazánkba visszahozta az Esterházyak bécsi képtárát”. Fő művei közé tartozik: Bubics 1895; Bubics – Merényi 1895. Vö.: Hausner 1994: 293.

³⁰ Peregriny 1909: 370. Nr. 102.

AZ ÍRÓ, FORDÍTÓ, MESEGYŰJTŐ

A pesti egyetemen Dugonics András volt nagy hatással rá,³¹ akinek „nem volt kedveltebb tanítványa, mint Gaál György, s ennek nem kedvesebb tanítója, mint az *Etelka* szerzője”.³² Ebben az időben kezdett el érdeklődni, leginkább kedves tanára hatására, a magyar mesék és népszokások iránt, s ő lett „az első tudatos folklorista”.³³

Apja, Gaál Mihály a magyar udvari kamaránál dolgozott, s fiának is hasonló hivatalt szánt. Gaál György egy ideig követte apja kívánságát, azonban hamar úgy döntött, hogy inkább író akar lenni. Irodalmi pályáját³⁴ olyan német nyelvű munkák magyarra fordításával kezdte, mint például *A régi és mostani legnevezetesebb időbeliek híres tetteiknek és életeiknek hiteles rajzolatjok, melyet Schiller és Meiszner történetíróknak német munkájok szerint megmagyarázott* (Pest, 1803).

Első önálló, nyomtatásban megjelent írását névtelenül közölte: *A tudós palóc avagy Furkács Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor urához írt levelei* (Pest, 1803–1804).³⁵ Ezekben Pest és Buda lakóinak „ferdeségeit, bohóságait, nevetséges oldalait ostorozza”,³⁶ melyeket apja is szívesen olvasott – anélkül, hogy tudta volna, ki is írta azokat. Műve csak hat füzetben jelent meg, mert mikor 1804-ben Kismartonba került, fülhagyott e „fővárosi életképek” írásával. Könyvkiadója Versegly Ferencet kérte meg, hogy folytassa Gaál sorozatát, „de ennek Kolomposi Szarvas Gergelye csak 3 füzetet ért meg, a Gaálénál kevésbé tetszett, s humora alantabb is állt amazénál”.³⁷

Gaál a magyar irodalom jelentősebb eseményeiről cikkezett, továbbá német nyelvű verseket, balladákat, elégiákat, epigrammákat is írt német lapoknak, s egy többnyelvű közmondástárat is összeállított (*Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen*, Bécs, 1830).³⁸ Ez utóbbi proverbium-gyűjtemény Voigt Vilmos megítélése szerint „több figyelmet érdemelne, mivel a maga korában is társtalan, s térben és időben jól körülhatárolható módon az akkori közhasználatú proverbiumokból válogat”.³⁹ Német nyelvű írásai mellett néhány magyar közleménye is megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, az *Aurórában* és a *Felsőmagyarországi Minervában*.⁴⁰ Gaál György közvetítő szerepének jelentősége a magyar és a német irodalom között még mindig nincs igazán felmérve, „... pedig abban, hogy milyen ismeretek és sztereotípiák alakultak ki a XIX. század

³¹ Voigt 1978: 238–239.

³² Toldy 1985: 119.

³³ Voigt 1978: 239.

³⁴ Műveiről lásd Szinnyei 1980: 895–897.

³⁵ Népszerűségét mi sem mutatja jobban, hogy művének több modern kiadása is van: Gaál 1999; Zoltán 1975.

³⁶ Szinnyei 1980: 896.

³⁷ Horváth 1955: 106.

³⁸ Nagy Ilona szerint a regiszterhivatkozások miatt akár hétnyelvűnek is tekinthetjük e művet. Vö. Nagy 2000: 68. p. 11. jegyzet.

³⁹ A *Sprüchwörterbuch*nak az MTA Kézirattárában legalább két kéziratos fondja található, amelynek magyar adatait Voigt Vilmos publikálta (Voigt 2014: 346–361).

⁴⁰ Toldy 1985: 124.

folyamán a magyarságról a bécsi és a távolabbi német területek közvéleményében, Gaálnak, valamint a hozzá hasonló munkásságot kifejtő személyeknek komoly szerepük volt”.⁴¹

„A magyar Gaál György ... német íróvá vált” – véli Horváth János,⁴² hiszen irodalmi munkásságának jelentős része fordítás: magyar műveket fordított le német nyelvre, leginkább Kisfaludy Sándor és Károly műveit.⁴³ Előbbivel vagy Kismartonban ismerkedett meg, hiszen ő volt az egyetlen a kor neves költői közül, akit Esterházy Miklós „a figyelmével és rokonszenvével is kitüntetett”,⁴⁴ vagy Bécsben, Görög Demeterék tudós társaságában, ahova mindketten tartoztak.

Gaál egyik Kisfaludy-fordítása a *Tátika* (Bécs, 1820) volt, amely munkájáról ő maga sem volt túl jó véleménnyel: „Ami a Tátikának németre való fordításomat illeti, a felől kérlek kedves Barátom, ne is szólj. Ezen költemény által újonnan tanultam megismerni, hogy a magyar eredeti költemények hív fordításban nem igen szerencsülnek. Nemcsak a nyelvünknek, hanem az abból származó gondolatoknak rendje s módja, a német és többféle más nyelvekhez képest, oly ritka és csudálatos originalitással bír, hogy azt igen nehezen lehet másképpen, mint magyarul kimagyarázni. – S mindazonáltal éppen oly csudálatosnak tartom, hogy a magyarok minden akadály nélkül a külső országok béli poétáknak munkáikat az ő nyelvekbe fordítják” – írja Horvát István-nak, aki az „egyetlen egy ember (...) e világon, akivel magyar correspondentiában vagyok,” s ezért is kéri barátjától, hogy „Ne nevesd ki a magyar stylusomat”.⁴⁵

Gaál György a *Tátika*-t és a *Theater der Magyaren*-t (Brünn, 1820) is Festetics Lászlónak (1785–1846) ajánlotta. A gróf „igaz barátja a műzsáknak, akinek kiváló érdemei vannak a magyar nemzeti művelődés sokoldalú pártolása terén” – írja Gaál a *Theater* előszavában. Festetics György (1755–1819) fia leginkább Bécsben élt, itt ismerkedhetett meg az itteni magyar tudós társaság számos jeles tagjával, köztük Gaál Györggyel is – kapcsolatukról azonban szinte semmit nem tudunk. Életrajzírója megfogalmazása szerint „költekező életmódja sok gondot okozott apjának,” s „komoly okai voltak arra, hogy újra meg újra megkísérelje fiának a munkához való szoktatását, mert az nem tudott leszokni a könnyelmű költekezésről”.⁴⁶ Költőink – köztük Virág Benedek, Berzsenyi Dániel, Baróti Szabó Dávid és Kis János – Festetics Lászlótól apja mecénási tevékenységének folytatását várták.⁴⁷ Czoma László szerint méltatlanul lett a család fekete báránya,⁴⁸ hiszen a kultúra támogatójaként is számon tartjuk: anyagilag is támogatta a Georgicont és elrendelte, hogy a magyar legyen a tanítás nyelve, könyvtárakat szándékozott alapítani,⁴⁹ finanszírozta egy katonai iskola, a

⁴¹ Gaál 1999: 148–149. (Szilágyi Márton utószava)

⁴² Horváth 1955: 105.

⁴³ Kisfaludy 1820.

⁴⁴ Szilágyi 2009: 97.

⁴⁵ Gaál György levele Horvát Istvánhoz, Bécs, 1820. augusztus 8. OSZK Kézirattára, Levelestár.

⁴⁶ Szabó 1928: 331.; Kostyál 1963: 280.; Cséby 2013: 55–56.

⁴⁷ Cséby 2013: 49–50.

⁴⁸ Czoma 2009: 103.

⁴⁹ Az erre vonatkozó dokumentumokat kiadta Kostyál 1963: 282–290.

Ludovica Academia és a Magyar Tudós Társaság létrejöttét,⁵⁰ megfestette a szigetvári Zrínyi Miklós félalakos portréját és a keszthelyi kastélyparkba egy *Zrini* díszkutat is tervezett,⁵¹ továbbá irodalmi alkotások, köztük Gaál György fordításainak megjelentetését is segítette.

Életrajzírója szerint Gaál Györgynek a Kisfaludy Károllyal való barátsága volt a legnagyobb hatással irodalmunkra.⁵² Rendszeresen leveleztek, melyben barátja „öszinte tanácsokat, megjegyzéseket és bírálatokat ír a művekről”.⁵³ Jó kapcsolatukról szól az *Iréne* című szomorújátékának ajánlásában is:

*GÁÁL! – kit szívünknek édes indulatja
A szép barátság öszvefűz velem,
Ki disze ágait nékem osztogatja,
Kinél újulva önmagam lelem:
Múzsámnak itt áll gyöngye áldozatja,
Hálám jeléül Néked szentelem!
Fogadd baráti kedvező szemekkel...⁵⁴*

A néprajzkutatók és az irodalomtörténészek azonban mese-összeállítását tekintik legjelentősebb művének. Évekig gyűjtötte a *Märchen der Magyaren* (Bécs, 1822) anyagát, nagy levelezést folytatott az anyaggyűjtés érdekében, sokáig azonban csekély eredménnyel. De *végre-valahára, egyedül a szerencsés véletlen kedvezéséből sikerült e munka ... Egy öreg közvitéz ismeretsége, ki a magyar nyelven kívül mást nem értett, egy sor meséhez juttatott, miket régibb anyaggal összehasonlítván, ennek segedelmével azoknak nem egy hiányát és hézagát szerencsémre kipótolhattam úgy, hogy a tartalmokra hasonlókat összeállítván, az igazit s legjobbat közölök csakhamar felismerhettem. Ekképp támadt e mesekönyvem; s habár az nem a legvonzóbbak egyike, de bármily csekély legyen is, azon vagyonhoz tartozik, melyhez elég keservesen jutottunk.*⁵⁵ A mesegyűjtő könyve előszavában tízéves előmunkálatokat említ, azonban Voigt Vilmos kutatásaiból ma már tudjuk, hogy az igazi munka az 1820–1821-es évekre tehető: azaz meseszövegeit a könyve megjelenése előtti két évben állította össze – ezt bizonyítják az MTA Könyvtára Kézirattárában lévő kéziratok is.⁵⁶ Gaál György fontosnak tartotta, hogy a mesék magyar nyelven is megjelenjenek, ennek

⁵⁰ Szabó 1928: 334–341; Cséby 2013: 55–56.

⁵¹ Galavics 2000: 440–441.

⁵² Gácsér 1905: 27.

⁵³ Komáromy 1936: 220–233., 332–347., 456–468.; Kisfaludy 1983: 817–831.

⁵⁴ Kisfaludy 1820. [3–4.] – Kisfaludy barátja tudta nélkül, tisztelete jeléül írta Gaálnak a dedikációt: „Ne haragudjék, amint megpillantja a mű címoldalán nevét. Azon iparkodtam, hogy ez a szomorújáték kiérdemelhesse ily tiszteletre méltó barát nevét.” Vö. Kisfaludy Károly levele Gaál Györgynek, Pest, 1820. december 9. Kiadta Kisfaludy 1983: 829.

⁵⁵ Gaál előszava a *Märchen der Magyaren* (Wien, 1822) kötetben, magyar fordítása: Ujváry 2001: 19–20.

⁵⁶ Voigt 1989: 375. (A szerző a Grimm-testvérek Gaál György mesegyűjtésére tett hatását is tisztázza.) Gaál György a mesék egy részét Toldy Ferencnek adta, tőle került az örökség mai őrzési helyére (Nagy 2000: 67).

teljesítésére Toldy Ferencet kérte meg,⁵⁷ s Kazinczy Gáborral közösen három kötetben meg is valósult a kiadás.⁵⁸

Gaál egy *Pantheon* című munkát is össze szeretett volna állítani, erről Horvát Istvánnak számolt be. Ebbe csak a megholtoknak képeit s biographiáit beiktathassam. Az élőknek az ilyen Templomban nincs helyek, nem is volt soha se a görögöknél, se a rómajoknál, se Párizsban az legújabb Napóleon által építtetett Pántheonban.⁵⁹ Költségvetést is készített, hiszen csak akkor tudta volna ezt a sorozatot megjelentetni, ha legalább kétszáz forintot összegyűjt, ez pedig számításai szerint 168 előfizetőt jelentett volna. Továbbá reményét fejezte ki, hogy a magyar tudós barátimnak valamilye a tudományos s más magyar efféle gyűjteményekbe ezen munkámat ajánlani s azáltal fáradságomon segíteni fog.⁶⁰ Az első kötetbe a következő személyek kerültek volna: 1. A császár s kegyelmes királyunknak képéből honoris causa, quia opus illi dedicare volo. 2. Széchény kalocsai érseknek. 3. Esterházy Miklós palatinusnak. 4. Pálffy Pál palatinusnak. 5. Egy magyar királynénak (amely még hibázik) képéből. 6. Egy frontispicium operis symbolicum. Az első négy kép már kész, bárcsak az 5dik is már megvolna.⁶¹

A KÖNYVTÁROS ÉS GYŰJTEMÉNYVEZETŐ⁶²

Esterházy II. Miklós (1765–1833) igazi könyvgyűjtő volt. A fennmaradt számlák, jegyzékek és a kötetek maguk is azt mutatják, hogy évtizedeken át szinte minden olyan hagyatékot és könyvet megvett, amit el akart olvasni, vagy amit könyv-, kép- és műgyűjteményéhez szükségesnek gondolt.⁶³ Ennek az európai hírű családnak a szolgálatába lépett Gaál György. Az olvasott, több nyelvet ismerő és „csillogó szellemű fiatalember” jó tulajdonságai hamar kiderültek,⁶⁴ s a művelt herceg maga is szívesen beszélgetett vele. Gaál használhatta a gazdag kismartoni és a bécsi könyvtárat, tanulmányozhatta Európa legnevesebb képzőművészeinek képeit és saját maga is festegetett, leginkább tájképeket. „...míg nappal gyakran francia s olasz munkák lelkes felolvasójaként szerepelt a herceg kabinetjében, a zenészeti estvélyekben Haydn József igazgatása alatt hegedűjével, a színészeti előadásokban mint műkedvelő vett részt.”⁶⁵

⁵⁷ Domokos 2005. (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html#fnB42)

⁵⁸ Gaál 1857–1860. Ezen magyar nyelvű kiadás népszerűségét mutatja az is, hogy több folyóirat hirdetései között találunk olyan közleményeket, amelyekben az olvasók ezen összeállítást keresik. Például *Corvina*. 1892. 31. 130: „Keresek jó karban: Gaál György, Magyar népmese gyűjtemény”; *Corvina*. 1932. 40. 164: „Keresünk: ... Gaál György: Toldy Ferenc kiadásában megjelent magy. mesegyűjtemény.”

⁵⁹ Gaál György levele Horvát Istvánhoz, Bécs, 1820. november 9. OSZK Kézirattára, Levelestár.

⁶⁰ Gaál György levele Horvát Istvánhoz, Bécs, 1820. november 9. OSZK Kézirattára, Levelestár.

⁶¹ Gaál György levele Horvát Istvánhoz, Bécs, 1820. november 9. OSZK Kézirattára, Levelestár.

⁶² Zvara 2014: 377–378.

⁶³ Meller 1915: passim

⁶⁴ Toldy 1985: 121.

⁶⁵ Toldy 1985: 121.

A herceg a Kismartonban, Eszterházában és Bécsben lévő könyvtárakban több tisztviselőt is alkalmazott, köztük Gaál Györgyöt. „A Central-Directions Kanzley-beli cancellistát” 1809. január 25-én nevezte ki könyvtárőrnek „az inventáriumok és katalógusok kiigazítása céljából”.⁶⁶ A Franz Hillmer könyvtárossal való nézeteltérések miatt azonban mindkettőjüket felfüggesztették állásukból, s Gaál a pottendorfi galéria egyik gondnoka lett. Fél évvel később, 1809. augusztus 25-én ismét könyvtári szolgálatba állt: Esterházy a hercegi bibliotéka őrévé, a leltár és katalógus nyilvántartójává nevezte ki.⁶⁷

Közben Gaál a herceg parancsa ellenére „...Bécset és a könyvtárt otthagya s a francziák elől gyáván Kismartonba szökött”, amiért 1809. június 3-án felfüggesztették.⁶⁸ December 6-án Esterházy „aus besonderer Gnade az ab officio et salario suspendált *Bibliothek Custos*-t Gaál György-öt eddigi fizetése mellett visszafogadja szolgálatába és actuariusnak nevezi ki *bei meiner Kupferstich- und Bildergallerie*, az eddigi actuarius *Ludwig Wieland* helyébe, aki a könyvtár ügyeivel bízott meg.”⁶⁹

Ludwig Wieland 1812-es nyugdíjba vonulása után ismét ő irányította a könyvtárat. 1809-ben azt az utasítást kapta, hogy leltározza az Eszterházában lévő könyveket, hozza rendbe és készítse elő azokat a Bécsbe szállításhoz. Gaál hivatali ideje alatt több jelentős vásárlás is történt, ezek közül számunkra az 1820-ban történt volt a legjelentősebb, hiszen ekkor vették meg Görög Demeter könyvtárának egy részét.⁷⁰

1833-ben a ranglétra csúcsára ért, Esterházy II. Miklós összes gyűjteményének lett a vezetője.⁷¹ 1854. december 30-án immár az új családfő, Esterházy Pál Antal (1786–1866) Gaál Györgyöt idős kora és meggyengült egészsége miatt „jól megérdemelt nyugalomba helyezi, und ihm in verdienter Berücksichtigung seiner 50 jährigen treuen, eifrigen und erspriesslichen Amtierung 600 f. C. M. penziót és az eddigi szabad lakást engedélyezi.”⁷²

Gaál György feltehetőleg csak azután ismerte meg Görög Demetert, miután 1804-ben az Esterházyakhoz került. Görög ekkor már nem volt Esterházy II. Miklós fiának, Pál Antalnak a nevelője, de továbbra is Bécsben élt, s nem véletlen, hogy a két kiváló irodalmár egymásra talált. A fiatal, ekkor alig húszéves Gaált, ahogy sok más tehetséges ifjút is, neveltjeként pártolta és segítette, s „általa vezetettet be új irodalmunk ismeretébe”.⁷³ Gaál a császárvárosban kapcsolatba került még gróf Mailáth Jánossal (1785–1855) és báró Mednyánszky Alajossal (1784–1844) is, ők hárman alkották „a magyar mese- és mondatkutató bécsi triászát”.⁷⁴ Toldy Ferenc szemléletesen mutatja be a bécsi magyar társaság összejövetelein résztvevőket – köztük Gaál Györgyöt –, akik hazájukat, nyelvüket, kultúrájukat érintő kérdésekről beszélgettek: „A beszéd nem másról, mint azon jelenetekről folyt, mik e láthatáron jövendőt ígérve feltűnedeztek; szándékokról,

⁶⁶ Meller 1915: 66.

⁶⁷ Gabriel 2001: 125.; 2005: 83.

⁶⁸ Meller 1915: 66.

⁶⁹ Meller 1915: 67. (Meller kiemelései.)

⁷⁰ Gabriel 2001: 126.

⁷¹ Meller 1915: 67.; Garas, 1999: 144; Gonda, 1999: 211.; Duschanek 1999: 256.

⁷² Meller 1915: 184. (Meller kiemelése.)

⁷³ Toldy 1985: 122.

⁷⁴ Voigt 1989: 375–379.; Ujváry 2001: 7–75.

mik iránt a házigazda magas és kiterjedt nézetei kívántattak; reményekről, mik neki s vendégeinek belső életét szépítették. Az előkelő Görög, s a rideg Sándor István, a heves Engel, s a csendesen munkáló Mednyánszky, a sokat csináló Kisfaludy Károly, s a nem kevesebbet akaró Döbrentei, a mozgékony Mailáth, a darabos Csaplovics, s 1823 óta e sorok írója is, külön időkben, de mindnyájan és mindig ugyanazon érzéssel járultak e rendkívül gazdag, s mindig nyitott könyvhöz, e minden hazafiúi szívdobbanásra visszadobogó szívhez, ezen a kelet sugaraitól vidáman, a nyugatitól panaszosan visszhangzó Memnón-szoborhoz. Jöttek idők, midőn az örömek sírba szálltak, midőn a hazafi sebeihez az atya sebei torlódtak, s e görnyedt kiseded alak, mellét elborító fehér szakállával egy jobb korból fennmaradt néma rom képe volt: de ha keble gyúpontját ismerted, e rom visszhangja nem vesztegelt soha! Gaál György volt ez, ki ifjúságában nem egy nyájas órát szerzett a magyar olvasóknak, ki férfi korában annyit tett a nemzeti becsület mellett a külföldön, s oly ügynek lett megindítója, s leghathatósabb előmozdítója, mely jelenleg a kor előterében áll”.⁷⁵ Gaált Kis János (1770–1846) is megemlíti emlékezéseiben azon bécsi tudós férfiak között, akikkel „sok kellemes órákat” töltött.⁷⁶

Gaál György alapos és képzett tudósként elismert művészetértőnek számított. Megbecsülését és elismertségét mutatja, hogy az európai hírű mecénás, a magyar művelődés pártfogója, Esterházy II. Miklós (1765–1833) herceg alkalmazottai közé fogadta, bizalmi embere volt.⁷⁷

Irodalom

BERZSENYI Dániel – KIS János

1985 Orosz László (vál., szöveggond., jegyz.): *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. /Magyar Remekírók/

BUBICS Zsigmond

1895 *Esterházy Pál Mars Hungaricus*. Budapest: Franklin Nyomda.

BUBICS Zsigmond – MERÉNYI Lajos

1895 *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

CZOMA László

2009 A Festetics-család keszthelyi ága. In Körömdi Tamás – Thoroczkai Gábor (szerk.): *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. 97–104. Budapest: ELTE BTK.

CSÉBY Csaba

2013 *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepekre*. PhD-dolgozat. Szeged.

⁷⁵ Toldy 1855: 3.; 1985: 117–118.

⁷⁶ Berzsenyi – Kis 1985: 997.

⁷⁷ Szilágyi 2000/4. 78.

DOMOKOS Mariann

- 2005 Gaal György mesegyűjtése. (Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból.) Palimpszesz. 23. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html#fnB42 (letöltés: 2015.04.21).

DUGONICS András

- 1788 *Etelka, egy igen ritka magyar kis-aszszony Világos-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben.* Posonyban – Kassán: Fűsküti Landerer Mihály bet.

DUSCHANEK, Dolf

- 1999 Der Esterházyische Galeriedirektor Joseph Vischer (Wien 1769 – Wien 1822). In Mraz, Gerda–Galavics, Géza (hrsg.): *Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy.* 221–293. Wien – Köln – Weimar: Böhlau. /Esterházy-Studien 2./

GAAL, Gustav von Veli Bey

- 1842 *Das Nöthigste über Auscultation und Percussion und ihre Anwendung in der Medicin, Chirurgie und Geburtshilfe mit besonderer Berücksichtigung der physikalischen Behelfe zur Erkenntnis der Brust- und Herzkrankheiten. Nach den neuesten und besten Quellen zusammengestellt.* Wien: Carl Gerold.
- 1843 *Hals- und Ohrenheilkunde.* Wien: Carl Gerold.
- 1844 *Die Krankheiten des Ohres und deren Behandlung nach den neuesten und bewährtesten Erfahrungen der berühmtesten deutschen, englischen und französischen Ärzte, mit Benützung eines englischen Aufsatzes von T. Wharton Jones, systematisch dargestellt...* Wien: Carl Gerold.
- 1846 *Physikalische Diagnostik und deren Anwendung in der Medizin, Chirurgie, Oculistik, Otiatrik und Geburtshilfe. Anhang. Die mikroskopisch-chemisch-pathologische Untersuchung von Joh. Florian Heller.* Wien: Braumüller & Seidel.
- 1861 *Taschenencyclopaedie der praktischen Medicin enthaltend die Symptome ... aller Krankheiten mit Berücksichtigung der Wiener Schule.* Wien: Wilhelm Braumüller.

GAAL György

- 1803 *A régi és mostani legnevezetesebb időbéliek híres tetteiknek és életyöknek hiteles rajzolatjok, melyet Siller és Meiszner történetíróknak német munkájok szerint megmagyarázott.* Pest: Eggenberger József.
- 1803–1804 *A tudós palóc avagy Furkács Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor urához írt levelei.* Pest.

GAAL, Georg von

- 1822 *Märchen der Magyaren.* Wien: J. B. Wallishausser.
- 1830 *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen.* Wien: Volke.

GAÁL György

- 1857–1860 Kazinczy Gábor – Toldy Ferenc (kiad.): *Gaal György magyar népmesegyűjtéménye I–III.* Pesten: Pfeifer.
- 1999 Szemethy Imre – Banga Ferenc (rajz), Szilágyi Márton (utószó): *A' tudós palóc, avagy Furkács Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei I–II.* Budapest: ELTE Historia Litteraria Alapítvány – Képes Próza Tár. /Képes próza tár 6./

GABRIEL, Theresia

- 2001 Die Fürstlich Esterházyische Bibliothek. Zeugnis einer bewegten Vergangenheit. In Gürtler, Wolfgang – Winkler, Gerhard J. (red.): *Forscher – Gestalter – Vermittler: Festschrift für Gerald Schlag*. 119–130. Eisenstadt: Burgenländische Landesmuseum. / Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 101./
- 2005 Egy mozgalmas múlt tanúja, a herceg Esterházy könyvtár. In Czoma László (szerk.): *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra. Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai*. 76–90. Keszthely: Kastélymúzeum. / Kastélykonferenciák 3./

GÁCSER József

- 1905 *Gaal György élete és munkássága*. Sopron: Röttig Nyomda.

GALAVICS Géza

- 1999 *Magyarországi angolkertek*. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000 Zrínyi kultusz és képzőművészeti reprezentáció. In Damjanov, Jadranka (ured.): *Hrvatska, Mađarska, Europa. Horvátország, Magyarország, Európa*. 433–445. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj.

GARAS, Klára

- 1999 Die Geschichte der Gemäldegalerie Esterházy. In Mraz, Gerda–Galavics, Géza (hrsg.): *Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy*. 101–174. Wien – Köln – Weimar: Böhlau. /Esterházy-Studien 2./

GONDA, Zsuzsa

- 1999 Die graphische Sammlung der Fürsten Nikolaus Esterházy. In Mraz, Gerda–Galavics, Géza (hrsg.): *Von Bildern und anderen Schätzen. Die Sammlungen der Fürsten Esterházy*. 175–220. Wien – Köln – Weimar: Böhlau. /Esterházy-Studien 2./

HAJNAL István

- 1927 *A Kossuth-emigráció Törökországban I*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. /Fontes historiae Hungaricae aevi recentiores. Magyarország újkori történetének forrásai. Iratok az 1848–49-i emigráció történetéhez/

HAUSNER Gábor

- 1994 Bubics Zsigmond. In Péter László (főszerk.): *Új Magyar Irodalmi Lexikon I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HORVÁTH János,

- 1955 *Kisfaludy Károly és iróbarátai*, Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.

KAPRONCZAY Károly

- 2004 Tóth Magda (közrem.), Biernaczky Szilárd (kieg., szerk.): *Magyar orvoséletrajzi lexikon*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. /Orvostudományi, orvostörténeti kiadványok/
- 2007 Az 1848–1849. évi szabadságharc volt honvédorvosainak sorsa török földön. In *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvédorvosai* http://mek.oszk.hu/05100/05112/pdf/Kapronczay_orvosok_torokfoldon.pdf (utolsó letöltés: 2015. április 10).

KISFALUDY, Alexander

- 1820 Gaal, Georg (übers.): *Tátika. Eine ungarische Sage aus des Herrn Alexander von Kisfaludy. Regék a Magyar Elő-Időből oder Sagen aus der ungarischen Vorzeit.* Wien: J. B. Wallishausser.

KISFALUDY Károly

- 1983 Kerényi Ferenc (sajtó alá rend.): *Kisfaludy Károly válogatott művei.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. /Magyar Remekírók/
 1820 *Iréne. Szomorújáték öt felvonásban.* Pest: Müller.
 1820 Gaal, Georg von (übers.): *Theater der Magyaren.* Brünn: Traszler.

KOMÁROMY Béla

- 1936 Gaál György levelei Kisfaludy Károlyhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények.* XLVI. 2. 220–233., XLVI. 3. 332–347., XLVI. 4. 456–468.

KOSTYÁL István

- 1963 Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962.* 280–290. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.

MELLER Simon

- 1915 *Az Esterházy képtár története.* Budapest: Országos Magyar Szépművészeti Múzeum.

NAGY Ilona

- 2000 Adalékok Gaál György kéziratgyűjteményének sorsához. In Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* 66–75. Budapest: ELTE BTI.

ORTVAY Tivadar

- 1908 *Bubics Zsigmond tiszt. tag emlékezete. Olvastatott az M. Tud. Akadémia 1908. évi december 21-én tartott ülésén.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. /A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékezés XIV. kötet, 1. szám/

PEREGRINY János

- 1909 *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai I., A Nemzeti Múzeum sorozatai I. füzet: a) A Pyrker-képtár. b) A József Magyar-képtár. c) A Széchényi Általános-képtár.* Budapest: Athenaeum.

RÓZSA György

- 1977 *A Történelmi Képcsarnok legszebb festményei.* Budapest: Magyar Helikon – Corvina.

SZABÓ Dezső

- 1928 *A herceg Festetics-család története.* Budapest: Franklin.

SZILÁGYI András

- 2000 Esterházy Miklós (1765–1833), a művészetpártoló. *Limes.* XIII. 4. 75–80.
 2009 Esterházy Miklós herceg (1765–1833), a műértő és műpártoló. In Maczák Ibolya (szerk.): *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban.” Tanulmányok az Esterházy családról.* 88–105. Budapest: WZ Könyvek.

SZINNYEI József

- 1980 *Magyar írók élete és munkái III. Fa–Gwóth.* Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

SZÖGI László

- 2013 *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848. Ungarländische Studenten an wienerischen Universitäten und Akademien 1789–1848.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 20./

TOLDY Ferenc

- 1855 *Athaeneum.* Magyar írók csarnoka. Gaál György. *Magyar Sajtó.* 115. szombat, november 17.
- 1985 Lőkös István (vál., szöveggond., bev. tanulm., jegyz.): *Irodalmi arcképek.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. /Magyar ritkaságok/

UJVÁRY Zoltán

- 2001 *Kis folklor történet IV. Gaál György 1783–1855, Majláth János 1786–1855, Mednyánszky Alajos 1784–1844, Szvorényi József 1816–1892.* Debrecen: Kapitális. /Néprajz egyetemi hallgatóknak 23./

VITÁL Anna

- 2014 A szabadságharc orvosai. *Új Szó Online*, <http://vasarnap.ujso.com/vasarnap/kultura/2014/03/14/a-szabadsagharc-orvosai> (utolsó letöltés: 2015. április 10).

VOIGT Vilmos

- 1978 Gaál György. Bevezetés népmese gyűjteményéhez. In Dömötör Tekla – Katona Imre – Voigt Vilmos: *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840–1900).* Budapest: Tankönyvkiadó.
- 1989 A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza. In Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit – Seidler, Wolfram (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Bécs, 1986. szeptember 1–5. – elhangzott előadások I.* 98–102. Budapest – Wien: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság.
- 1997 Gaál György. In Csoma Zsigmond – Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára.* 205–216. Szombathely: Vas Megye Önkormányzata.
- 2014 Georg von Gaal: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1830). A kézirat oszlopok koncordancialistája. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 3. 341–361. Budapest: reciti.

ZÉTÉNY Győző

- 1948 *A magyar szabadságharc honvédorvosai.* Budapest: Egyetemi Nyomda.

ZOLTÁN József

- 1975 Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán. Az 1959-ben készült tanulmány első kiadása. In Gátiné Pásztor Mária (szerk., előszó): Gaál György: *A' tudós palótz avagy Furkás Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához irtt levelei. Az 1803–1804-ben megjelent mű hasonmás kiadása.* Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

ZVARA Edina

- 2014 Esterházy Miklós (1765–1833) herceg, a magyar művelődés támogatója. *Magyar Könyvszemle.* CXXX. 3. 377–378.

Zvara Edina PhD

egyetemi adjunktus

Munkahely: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék

E-mail: zedina@hung.u-szeged.hu

Mobil: 30/856-1035

Edina Zvara

György Gaál: librarian, scholar and collector of folktales. A revised biography

György Gaál (1783–1855) was an illustrious author of Hungarian and Austrian literature in Vienna and in Hungary, a scholar and an acknowledged connoisseur. At the beginning of his professional career he translated German literary pieces into Hungarian and published unanimously *A tudós palótz* (1803–1804), which became very popular in Hungary. As a student of the University of Pest he became interested in Hungarian tales and folk customs and he published *Märchen der Magyaren* in 1822 in Vienna. Because of this collection of tales he can be regarded as the first conscious folklorist in Hungary. His dictionary in six languages is a unique collection of proverbs. Gaál spent most of his life in the service of Count Miklós Esterházy II in Kismarton (Eisenstadt), Eszterháza, Pottendorf and Vienna, at first as a land steward of the estates, then as a librarian and finally as head of the library and gallery of Esterházy family. He made a number of literary acquaintances, such as Károly and Sándor Kisfaludy, whose works he translated into German, and together with János Mailáth and Alajos Mednyánszky he was engaged in the study of tales and legends in Vienna. Demeter Görög, a central figure of the Hungarian Society of Arts and Letters in Vienna, was a second father to him, and a part of his library was purchased by Esterházy family with the help of György Gaál. Two paintings of Gaál are known: one of them is in the library of the Esterházy castle in Eisenstadt, while the other one can be found in the Historical Gallery of the Hungarian National Museum, painted by the notable Austrian painter, Ferdinand Georg Waldmüller.

A dudari kutatásról (Ortutay Gyula kiadatlan előadása 1937-ből)

BEVEZETÉS

A londoni Institute of Sociology megbízásából a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma nemzetközi falukutató tábort szervezett 1937. szeptember 7. és 17. között Dudaron brit és német résztvevőkkel.¹ Az Institute of Sociology és a vele szervezetileg szorosan összefonódó londoni Le Play House az 1920-évektől kezdve rendszeresen kivonult a dudarihoz hasonló külföldi kutatóutakra a kontinens legkülönbözőbb, elsősorban rurális településeire, beleértve Kelet-Európát is. 1921 és 1952-között összesen 80-nál is több helyen jártak. Kutatásaikban egy-egy település átfogó felmérésére törekedtek, melyben egyszerre voltak jelen a szociológia, szociálpolitika, néprajz és a geográfia szempontjai. Beszámolóikban írtak a falu politikai, közösségi és vallási életéről, közigazgatásáról, a településen működő szervezetekről és egyesületekről, interjúk készítették a helyi iparosokkal, kereskedőkkel és kocsmárosokkal, valamint részletesen bemutatják néhány tipikus parasztcsalád életkörülményeit. Emellett szándékukban állt a falu természeti adottságainak feltérképezése is. A külföldi vendégek csoportját Dudaron Alexander Farquharson, az Institute of Sociology titkára vezette, de a kutatóút megszervezését felesége, Dorothea Farquharson végezte.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumára ebben a munkában kutatás előkészítésének feladata hárult. A kollégium elnöke az ekkor külföldön tartózkodó Buday György volt, így a tényleges szervezőmunka a közösség tehetséges és ambiciózus tagjára, Tomori Violára, a Szegedi Egyetem Pedagógiai-Lélektani Tanszékének gyakoronokára maradt, akinek nem sokkal korábban készült el és jelent meg disszertációja a magyar parasztság lélektanáról.²

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának legfontosabb szellemi hozzájárulása a dudari kutatáshoz – Veress Sándor népdalgyűjtése mellett – angol nyelvű előadások elkészítése volt. Ezek célja a korabeli magyar paraszti társadalom bemutatása volt, és erre az egyes szakterületek elismert szaktekinvélyeit kérték fel.³ Ezeket az előadásokat a napi interjúk végeztével a délutáni tea mellett felolvasták és megvitatták a helyi református lelkész, Acsay József lakásán. Az előadások gépiratát előzetesen sokszorosították, majd a Buday György által készített művészi kivitelezésű mappában a vendégek rendelkezésére bocsátották. A dudari mappa egy példányát az előadások

¹ A dudari falukutató eseménytörténetét Buday György levelezése és korabeli sajtóbeszámolóik alapján részletesen megírta Lengyel András (Lengyel 1985).

² Tomori 1935.

³ A következő előadások hangzottak el: Reitzer Béla: *Szerkezeti változások a magyar paraszttársadalomban*, Kerék Mihály: *A magyar agrárreform problémái*, Tomori Viola: *A magyar parasztság lélektana*, Viski Károly: *A magyar parasztság néprajza*, Bartók Béla: *Magyar paraszttársadalom és Ortutay Gyula: Magyar folklór*. Bartók szövegét Veress Sándor olvasta fel.

angol szövegével megőrizte Tomori Viola, és ennek köszönhetően azok magyar fordításban két ízben is napvilágot láttak. Először 1986-ban,⁴ majd kétnyelvű kiadásban 1997-ben.⁵ Ezek a kötetek azonban – bár tudtak róla – nem tartalmazták Ortutay Gyula előadását, azon egyszerű oknál fogva, hogy annak szövege Tomori Viola mappájában nem őrződött meg, más forrás pedig akkor nem állt rendelkezésre.⁶

A brit vendégek által végzett munka eredményei sokáig egy angliai levéltár mélyén lappangtak az ismeretlenség homályában, mígnem 2012-ben sikerült a nyomukra bukkanni.⁷ A tekintélyes mennyiségű anyagban megőrződtek a Dudaron tartott előadások gépiratai, köztük pedig van Ortutay tanulmánya is.⁸

Ortutay kapcsolódása a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumához közismert.⁹ Itt most csak a dudari előadás keletkezésére vonatkozó adalékokat foglaljuk össze röviden.

Bár Ortutay 1935-től Budapesten élt, Buday Györggyel továbbra is szoros munkakapcsolatban volt. 1937-ben is jelent meg közös kötetük, a *Bátorligeti mesék*, Buday színes fametszeteivel.¹⁰ Ugyanebben az évben Ortutay Budayt szeretete volna felkérni, hogy a kiadás előtt álló *Patria* hanglemezsorozat címkéit készítse el. Erről való levelezésük során Dudar ügye is szóba kerül. 1937. augusztus 8-án Ortutay ezt írja Buday Györgynek: „Az a dudari terv is jó dolog lesz, és jelentőségét még le sem mérhetjük. Tőlem telhetően én is mindent meg fogok csinálni”.¹¹ Majd két hét múlva augusztus 22-én mindezt megerősíti: „Természetes, hogy a dudari dologban mindent megteszek én is, amit csak tudok, de bizony nem hiszem, hogy leúntazhatom: szabadságom sincs már, s őszintén: nekem is minden időm a könyvemre kell: most kezdem írni s kb. 260–300 oldal terjedelmű lesz s igen nagy problémákkal keserít, veszélyes írás lesz, de éppen azért izgat. A tanulmányt mindenesetre megírom s ha lehet pár napra le is útatok, most többet nem tehetek; viszont minden egyebet annál buzgóbban s tán sikerült is már egynémely dologban Violka segítségére lennem.”¹²

⁴ Lengyel – Simon 1986.

⁵ Trencsényi 1997.

⁶ Az 1997-es kötet ezt a hiányosságot úgy igyekezett áthidalni, hogy Ortutaynak egy másik – 1937-ben megjelent – írásából, a *Parasztágunk élete* című könyv egyik fejezetéből illesztettek be egy, a szellemi néprajzzal foglalkozó részletet.

⁷ Az adatgyűjtést 2013-ban a Campus Hungary ösztöndíja tette lehetővé. A szerző a kézirat megírásakor a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiumának támogatásában részesült. Az angolok általában nem törekedtek saját kutatásaik eredményeinek publikálására, viszont azokat gondosan archiválták. A dudari kutatás teljes dokumentációjának kiadásra való előkészítése folyamatban van, megjelenése 2016-ra várható.

⁸ Julius Ortutay: *Hungarian Folklore*. Foundations of British Sociology Archive, Keele University Library LP/4/1/3/7/10/3 i.

⁹ Lásd például Lengyel 2010.

¹⁰ Ortutay 1937a.

¹¹ Ortutay Gyula levele Buday Györgyhöz, Budapest, 1937. aug. 8. Móra Ferenc Múzeum Irodalmi Gyűjteménye, Szeged MFM 2005.204.110.

¹² Ortutay Gyula levelezőlapja Buday Györgyhöz, Budapest, 1937. aug. 22. Móra Ferenc Múzeum Irodalmi Gyűjteménye, Szeged MFM 2005.204.112. Violka = Tomori Viola. Az idézetben megőriztük Ortutay eredeti írásmódját.

Ortutay Dudarra végül nem jutott el, de a felolvasásra szánt tanulmány elkészült.¹³ Sőt, Ortutay részt vett azon a vacsorán is, amelyet a külföldi vendégek tiszteletére rendeztek a Gellért Szállóban a dudari kutatás előestéjén, szeptember 6-án, amint ezt a fennmaradt, mindezidáig publikálatlan fotó is tanúsítja.

1. kép. A dudari falukutatás résztvevői tiszteletére adott fogadás a budapesti Gellért szállóban, 1937. szeptember 6.¹⁴

A kép érdekessége, hogy azon Ortutay a kor neves német antropológusa, Richard Thurnwald és felesége, továbbá a londoni Institute of Sociology prominens személyiségei, Alexander és Dorothea Farquharson, valamint nem mellesleg Mannheim Károly és felesége, illetve Veress Sándor zeneszerző társaságában látható.

Ortutay rendkívül tartalmas, széles körű műveltségét híven tükröző előadása különösen érdekes abból a szempontból, hogy mit tart fontosnak és érdemesnek arra, hogy a külföldi hallgatóság számára bemutasson. Egyszerre foglalja össze a magyar etnográfia történetének főbb csomópontjait és helyezi el a hazai néprajztudomány fontosabb kérdéseit nemzetközi kontextusba, utalásai között hangsúlyosan szerepeltette angolszász és német vonatkozásokat is.¹⁵ Ugyanakkor sorra veszi a magyarság szellemi néprajzának összes fontos területét és természetesen kitér saját mesekutatásainak

¹³ Van olyan forrás, amelyik úgy tudja, hogy „Erdei Ferenc és Ortutay Gyula útközben (Bakonycsenyén) elakadtak, végül nem tudtak részt venni a tábor munkájában” (Boross – Márkusné 2000: 190).

¹⁴ Nova Scotia Museum, Windsor, Canada, History Collection, Shand Family Photography Collection 1983.221.32. Az asztal innenső oldalán jobbról balra: Dorothea és Alexander Farquharson, Láng Júlia (Mannheim Károly felesége) és Mannheim Károly. A szemközti oldalon az asztal jobb szélén Hilde és Richard Thurnwald. Ortutay szemközt a két álló pincér között ül. Tőle kettővel balra Veress Sándor.

¹⁵ Jellemző az is, hogy Goethe *Faustjából* németül idéz, a ponyvatörténetekre a *Grub Street stories* kifejezést használja.

friss eredményeire is.¹⁶ Az előadás végén pedig nem mulasztja el azt sem, hogy elhatárolódjék a nacionalista áramlatoktól, és a kor tudományos diskurzusában is helyet követelő obskurus faji alapú értelmezésektől.

Ortutay gondolatmenete sok helyütt támaszkodik az addig megjelent tudományos publikációira.¹⁷ Ennél fogva dudari előadását a fiatal tudós korai pályaszakasza figyelemre méltó dokumentumának, egyfajta összefoglalásának is tekinthetjük.¹⁸

ORTUTAY GYULA: A MAGYAR FOLKLÓR (1937)

Bármikor és bármilyen nézőpontból vizsgáljuk is a magyar nép szellemi életének kérdését, mindig oda jutunk, hogy először annak etnikai szerkezetével kell foglalkoznunk, azzal a problémával, amelyet a politikusaink - és néha még a tudósaink is - hajlamosak úgy jellemezni, mint Kelet és Nyugat szembeállítását. És valóban, az erre való állandó hivatkozás, karöltve az összes nemzeti és európai problémánkkal többet jelent pusztán költői vagy politikai jelszavaknál vagy a megoldhatatlan alóli kibúvást szolgáló kényelmes formuláknál. A mi létezésünkről Nyugat-Európa is mindig csak alulértékelést magukban hordozó szempontok alapján vett tudomást és elsősorban az egzotikus és keleties jegyekre figyeltek fel. Ezek a sajátosságok keltették fel Európa érdeklődését és nyerték el tetszését. Mi magunk viszont vég nélkül azon igyekeztünk és azzal küszködtünk reménytelenül és méltatlankodva, hogy bebizonyítsuk, mi is jó európaiak vagyunk. Vagy pedig haraggal és megvetéssel hátat fordítottunk Európának, amiért az nem képes megérteni bennünket. Ebben a rövid ismeretterjesztő előadásban nem szándékozom leírni ennek a magyar attitűdnek a történelmi hátterét, de meg kellett említenem legalább, hogy lássuk, a magyar parasztság folklórjáról beszélve állandóan szembetaláljuk magunkat ezzel a kérdéssel.

A következő példa jó kiindulópontot jelenthet a mondandónkhoz. Néhány nappal ezelőtt, szeptember 8-án ünnepeltük Szűz Mária születésének napját. Parasztságunk számára ez a nap nem csupán egy a katolikus ünnepek közül, de azért is nagy jelentőségű, mert olyan vonatkozásai is vannak, amelyek egyáltalán nem keresztény eredetűek. Először is, ennek a napnak a fontossága a kereszténység előtti időkből származik – ez az őszi első napja. Rengeteg rituális tilalommal van körülvéve: a nők nem dolgozhatnak ezen a napon, fűzfaágat, szénát és almát visznek a templomba, hogy megszenteljék. Ezeket arra használják majd, hogy a teheneket megóvják mindenféle

¹⁶ Név nélkül Fedics Mihály alakját is felidézi Ortutay.

¹⁷ Legtöbbet a *Nyíri és rétközi parasztesék* bevezető tanulmányából merít (Ortutay 1935), de felhasználja 1937-ben megjelent könyveit is (Ortutay 1937b és 1937c).

¹⁸ Megjegyzés a szöveg fordításával kapcsolatban. A szöveg két változatban maradt fenn: Ortutay eredeti angol nyelvű gépelt szövege mellett az angolok elkészítették egy kiadásra szánt, jobban tagolt, nyelvilag stilizált változatot is. A stilizálás azonban helyenként tartalmi módosulásokkal is járt, ezért a fordításnál Ortutay eredeti szövegét vettem figyelembe, átvettem viszont az angolok központosításra vonatkozó módosításait. Ortutay gyakran felváltva, helyenként szinonimaként használja a *peasant*, *primitive* és *boorish* jelzőket. Az angolok a *boorish*-t a stilizálást során következetesen *primitive*-re javították. Ezt a változtatást átvettem.

betegségtől és rontástól. Ez a példa világosan mutatja, hogy a parasztok pogány (vagy inkább nem-keresztény) hiedelmei keresztény elemekkel keverednek. Ugyanezt látjuk Szűz Mária tisztelete esetében, ahol ősi mitikus hiedelmek olvadnak bele a keresztény egyház tanításába. Magyar tudósok ki is mutattak hasonlóságokat északi rokonaink (különösen a mordvinok) mitológiájában bizonyos istennők tisztelete és a magyar parasztság Mária-imádata között. Ez bizonyítékkal szolgál arra, hogy a magyar parasztság gondolatvilágában gyakorlatilag minden esetben kettősséget találunk, és még olyankor is megtaláljuk a primitív és pogány elemeket, amikor az európai eredet vitathatatlan. Másrészről azonban az is igaz, hogy ezeket a különös primitív vonásokat legtöbbször elfedi Európa magas kultúrája. Ez a dualizmus a magyar néprajz alapproblémája, és bár nem fogadhatjuk el Hans Naumann szélsőségesen leegyszerűsítő elméletét, az kétségtelen, hogy parasztságunk kultúrájának szerkezetét egyszerre kell vizsgálnunk Európa magas kultúrájának nézőpontjából és az ősi primitív hagyományok felől.

A magyar néprajzi kutatás kezdetben magától értetődően az ősi elemek vizsgálata felé fordult. Ez a közelítésmód teljes összhangban volt az európai tudományosság akkoriban divatos romantikus szemléletmódjával. (Ezzel kapcsolatban hadd utaljunk Rousseau tanításaira, Percy püspök gyűjtéssel kapcsolatos erőfeszítéseire, Herder elméletére, és a Grimm-testvérek kutatásaira). Az első jelentős magyar néprajzosok, követve a nyugat-európai példát, megpróbálták rekonstruálni a magyarok ősvallását a maga teljességében, ugyanúgy ahogyan ez az észak-germán népek esetében megtörtént, beleértve az istenségeket, a mitológia és az ősi epika teljes rendszerét. Ehhez a munkához, különösen abban az időszakban, a rendelkezésre álló anyag semmilyen támaszt nem nyújtott. Ezeknek az első folkloristáknak a bizonytalan feltételezései és igencsak naiv komparatív próbálkozásai természetesen kudarcra voltak ítélve, ők maguk pedig a fikcióban leltek menedéket. Ennek az időszaknak a legfontosabb figurája Ipolyi Arnold volt, aki saját figyelemre méltó gyűjteményét kiegészítette Grimmék romantikus elméletével, és azt próbálta bizonyítani a rendelkezésre álló gyér adatokból, hogy a magyarok ősvallása a primitív monoteizmus egyik legtökéletesebb példája. Nem kell mondanunk, hogy az egész konstrukció alapjaiban téves volt. Ezt a kritikátlan romantikus időszakot a hiperkritikus iskola reakciója követte, amely többek között azt is kétségbe vonta, hogy a rendelkezésre álló adatokból lehet-e egyáltalán bármilyen következtetést levonni, legyen szó akár a magyarok ősvallásáról, akár népi epikánkról. Óvatosságuk valóban kijózanító hatással volt tudósainkra, de a kutatók nem gondolhatták azt, hogy ezzel a meglehetősen terméketlen hozzáállással a témát le lehetne zárni.

Mit tud mondani a magyar folklorisztika erről a témáról? A velünk nyelvrokonságban álló népek történeti kutatásából és néprajzi vizsgálatából annyi mindenestire kiderül, hogy a magyarok ősvallása kétségtelenül a sámánizmus volt, annak az észak-európai népek körében létező típusa. Ezt a következtetést nem csak történeti feltételezések és etnológiai analógiák támasztják alá, hanem napjaink magyar folklórja is. Egy-két példát szeretnék előhozni, amelyek szemléltetik annak az anyagnak a töredékes jellegét, amiből néprajzosainknak rekonstruálniuk kellett az elképzelt múltat, és azt is, hogy parasztságunk milyen makacsul ragaszkodik azokhoz a régi hagyományokhoz, amelyek már elveszítették eredeti jelentésüket. Például a vasorrú bábát, aki varázseréjével gyakran jelenik meg a meséinkben, azonosítani lehet (amint ezt Solymossy

Sándor megmutatta) azzal a férfi-alakkal, vagy igencsak ősi szellemmel, amely nagy tiszteletnek örvend a sámánizmusban. A kereszténység hatására történt meg az, hogy ez a pogány szellem átalakult egy gonosz tekintetű asszonnyá, aki oly sok bonyodalmat okoz a mesehősöknek. Természetesen sorolhatnám tovább azokat a részleteket, amelyek alapján tudós elődeinknél sokkal megalapozottabban beszélhetünk a magyarok ősi sámánista vallásáról. A sámánizmus és a sámánok varázsdobjának emléke megőrződött például az egyik jövendöléshez használt eszközünkben: egy rendkívül érdekes vizsgálat szerint a magyar pásztorok és vadőrök varázshotja is a sámánista kozmogónia egy töredékét képviseli, de mára már annak eredeti jelentése nélkül. Népi szólásainkban is rejlenek itt-ott olyan elemek, amelyek a sámánista kozmológiára emlékeztetnek. Solymossy Sándor szerint az öreg pásztor alakja a magyar karácsonyi népi játékokban, a betlehemesekben, a kereszténység előtti idők leheletét őrzi, ebből a tényből eredeztethető, ahogyan tréfára veszi a dolgot és ahogyan hitetlenkedik ezen vallásos játék során. Nem fogok most belebocsátkozni ezeknek a gyakran igencsak hipotetikus következtetéseknek az elemzésébe, pusztán azt szeretném megmutatni, milyen irányban halad a magyarok ősvallásának kutatása.

Most pedig, amikor röviden leírom a magyar parasztság vallási diszpozícióját, megismételném, amit a magyar paraszti kultúra dualizmusa kapcsán már elmondtam. Ez a kettősség azonban nem egy különös magyar sajátosság. Ugyanúgy jellemző minden paraszti kultúrára mindaddig, amíg azok megmaradnak primitívnek, vagyis amíg a parasztok a paraszti életrend határain túlra el nem érnek, és a tudatuk el nem jut addig a pontig, amikor elhagyják a primitívebb attitűdjeiket. A magyar parasztság körében általában – a római katolikusoknál, a protestánsoknál és a görögkeletiekéknél egyaránt – a tételes vallások törvényei és liturgiái átitatódtak pogány hiedelmekkel és babonákkal, különösképpen paraszti sajátosságokkal és hagyományokkal. Csakugyan, a római katolikus egyház esetében (és szórványosan a protestánsoknál is) még a tételes vallás liturgikus cselekedeteit is átszövik nemcsak ezek a paraszti babonák és idioszinkrézis, de a laikus népi liturgia nyomai is, és ezt a tényt az egyház hallgatólagosan elfogadja. Például a szegedi alsóvárosi búcsúban a reggeli gyónást és áldozást a parasztok imája követi, amely a parasztság primitív liturgiájából alakult ki. Ezután újra körmenet és rögtönzött imák jönnek, a közösségi áhítat extázisának ígézetében.

A vallásos szemlélet paraszti dualizmusa azonban megfigyelhető minden területen. A gyermek Jézus és Szűz Mária figurája meséinkben teljes mértékben a népmesék pogány légkörében kel életre, hogy úgy mondjam a tipikus mesebeli hatalmak, a gonosz és jó varázslók fegyvereivel. Az egyik mesében például, amit a közelmúltban gyűjtöttem Szabolcs megyében, megjelenik Krisztus, és olyan eszközöket használ a ravasz és éles eszű ördög legyőzésére, amelyek kizárólag a paraszti babonákban léteznek. Katolikus ünnepeink, a szentek tisztelete, a családi élet, a munka gyakorlata teli vannak a paraszti hiedelmek elemeivel, ezt azonban ebben az összefüggésben nem tudjuk részletesen kifejteni. Semmi sem illusztrálja jobban a paraszti közösség hiedelemvilágának erejét, mint az, amit egy faluba látogatva találtam, nevezetesen a varázsló vagy „gyógyító ember” alakja, akinek varázssereje széles körben elismert, és amely képességében ő maga is hisz. Például a vidék termékenységét a saját varázslatainak tulajdonítja. Több mint 10 évig volt Amerikában üzletember, jól beszél angolul, egy racionális kultúra árnyékában

élte az életét és kereskedett. Ám amikor visszatért szülőfalujába, ez a kultúra eltűnt az életéből, anélkül, hogy annak bármilyen különösebb nyoma megmaradt volna. Ugyanakkor a fiatalabb generációban változás megy végbe ezen a területen is, a parasztság közösségi rendjének felbomlása természetesen megtette a magáét. A világháború óta a paraszti kultúra mindegyre gyorsabb átalakulásának vagyunk a tanúi.

Bár e változásnak a gazdasági, anyagi és társadalmi gyökerei a 18. századig nyúlnak vissza, ennek a kultúrának a szétesése csak egy-két évtizede vált teljesen nyilvánvalóvá. Ez a fajta kulturális felbomlás rendszerint azzal jár, hogy a parasztság elveszíti korábbi közösségi szokásformáit, és még nem váltja fel semmilyen más szabályrendszerrel, amelyik képes lenne erősen összetartani ezt a társadalmat, így ez következőképpen az atomjaira hullik. Ez olyan körülmény, amely érezteti hatását a parasztság kulturális attitűdjeiben is. Ugyanúgy, ahogyan a régebbi és még primitívebb világkép semmivé lesz, és a népmesék világa is eltűnik, ez a sajátosan paraszti vallásosság is szertefoszlik. A parasztlak szemléletmódja mind racionálisabb lesz, és ez sokkal racionálisabb gondolkodásmódhoz vezet, habár a dolgok természete szerint ez utóbbi még nem teljesen nyilvánvaló.

Amikor a magyar folklór alkotásait, a meséket, balladákat, népdalokat vizsgáljuk, újra csak olyasmint találunk, amire a nyugat-európai kutató a saját háza táján sehol, semmilyen körülmények között sem akadhatna rá. Ezek napjainkban már Magyarországon sem gyakoriak. Manapság nálunk is nehéz elszigeteltségben élő mesemondókat, történetmesélőket találni, és népzenénk régies ritmusai is eltűnnek. Míg azonban régi stílusú népzenénket az új stílus váltotta fel és egyre nagyobb teret nyer – erről a fejleményről talán hallunk majd egy másik előadásban –, addig a népmesék kihalását semmi sem állítja meg, mivel ez a folyamat szervesen összekapcsolódik a paraszti kultúra egészének átalakulásával. A népdalok életét nem különösebben befolyásolja az életszemlélet racionalizálódása, ugyanakkor ez a racionalista beállítódás komoly fenyegetést jelent a népmesékre, különösen akkor, ha a mese lealacsonyítóan emlékeztet a múltra, amelyet maguk mögött hagytak, és amelyet a parasztlak teljes öntudatra ébredve immár szégyellnek. Ha megvizsgáljuk az összegyűjtött magyar népmeséket, érdekes adatokat találunk bennük a magyarok Európában elfoglalt különös helyzetéről. Meséink bizonyos motívumai szorosan kapcsolódnak az uráli-altáji mondákhoz és eltérnek a Nyugat-Európában talált meséktől. Solymossy szerint, aki a legtöbbet tette azért, hogy ezekre a vonásokra fény derüljön, a kacsalábon (vagy éppen más madár lábán) forgó kastély motívuma például a sámánista világkép maradványa. Ezzel szemben Honti János arra mutatott rá, hogy a mágikus erő forgatta kastély motívuma Nyugat-Európában már a középkorban megtalálható, és ugyancsak megjelenik a kelta epikában is. Azonban egy elemzés könnyen kimutathatná, hogy a forgó kastély motívuma a nyugat-európai változatban általában pusztán úgy jelenik meg, mint ami forog, de sohasem valamilyen madár lábán, miközben a mi meséinknek, amelyek őrzik a sámánizmus emlékeit, éppen az a jellegzetességük, hogy itt a kastély valamilyen madár lábán forog. Sorolhatnánk más példákat is. A kancatejben való fürdés például az uráli-altáji ló kultusz maradványaként található meg meséinkben, és azok a megfigyelések, amelyek a primitív világképpel vannak kapcsolatban, szintén az uráli-altáji mitológia világához vezetnek vissza. Azonban, ha a magyar mesék három tipikus csoportját vizs-

gáljuk – az állatmeséket, az úgynevezett „igaz” meséket és a csalimeséket –, világosan látjuk, hogy a magyar meseanyag minden nehézség nélkül beilleszthető az európai mesék rendszerébe. Ha meséinket az Aarne-Thompson rendszer szerint csoportosítjuk, amelyet a finn földrajz-történeti iskola két jeles személyisége állított fel, nem állhatjuk meg, hogy öntudatlanul is ne gondoljuk Goethe *Faustjának* nevezetes soraira:

„Hier dacht’ ich lauter Unbekannte, Und finde leider Nahverwandte, Es ist ein altes Buch zu blättern: Von Harz bis Hellas immer Vettern!”¹⁹

És valóban, mindenütt a mieinkkel kapcsolatban álló meséket találunk, akár visszafelé tekintünk, akár egyszerűen csak körülnézünk a szomszédjaink között. Az emberiség történetének legrégebbi feljegyzéseiben – melyek emberi mivoltunk „tudatalatti” szférájáról szólnak – visszaköszönnek állatmeséink és eredetmondáink, és sok esetben fontos szerepet játszanak a mesék mágikus hiedelmei. Meséink valójában a mesetörténet minden korszakából őriznek emlékeket – például az átváltozás motívumát, amely megtalálható már az egyiptomi gyermek-múmiák mellé helyezett mesékben is. Akár csak az összes többi nép meséi, a magyar mesevilág is része annak a hatalmas és szerteágazó szövevénynek, melynek eredetéről még semmit sem sikerült bizonyosan megállapítani. Arab, perzsa és kelta mesék elemei, a középkori kereszténység hitvilága, a reneszánsz novella és irodalmi anekdoták keverednek kaleidoszkóp-szerű összevisszaságban. Nem szükséges sok időt vesztegetni arra, hogy rámutassunk, meséink rokonait megtaláljuk a környező népek között. A filológusok dolga, hogy megállapítsák, epikus hagyományainkból mi az, ami a saját leleményünk, és mi az, amit másoktól vettünk át. Szemben a korábbi nacionalista elfogultságokkal mindkét oldalon magától értetődően ki kell mondania, hogy a hatások kölcsönösek. Ha volna időnk, akkor természetesen további rejtett összefüggéseket is feltárhatnánk, rámutathatnánk a nyugat-európai vagy keleti epika egynémely gyönyörű történetének sporadikus nyomaira, amelyek szétszórtan tovább élnek a magyar babonákban és hiedelmekben. Megmutathatnák például, hogy az egyik leghíresebb, Child pompás gyűjteményében megjelenő ballada, a *Nyugtalan sír* motívuma visszatér a temetéssel kapcsolatos magyarországi babonákban. Mindezek a tények pusztán azt bizonyítják, mennyire egységes volt annak a korszaknak a szellemi közkinccse. Sajnos nem tudunk eleget ahhoz, hogy kiderítsük, vajon ezek a hasonlóságok kielégítően megmagyarázhatók-e a földrajzi migrációval, vagy az *Elementargedanke*²⁰ (az elemi azonos gondolkodásformák) pszichológiai fogalmával, netán az azonos szituációk szociológiai alakító elvével.

Érdeklődésre tarthat számot néhány gondolat a mesemondásról, különös tekintettel a meséknek a parasztság életében betöltött szerepére. Ha szociológiailag vizsgáljuk a kérdést, akkor először is azt kell leszögeznünk, hogy a mesemondás a szegényebb parasztok szórakozását szolgálja. Egy nagygazda számára rangon aluli lenne, hogy mesét mondjon, ugyanakkor esténként ő is meghallgatja a meséket, de aktívan nem vesz részt azok megőrzésében és továbbadásában – a kivételeket bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk. Ez

¹⁹ Ortutay az eredeti szövegben is németül, kisebb pontatlanságokkal idéz. A szakasz Kálnoky László fordításában: „Idegenekre számítottam, / s köröttem, jaj, csupa rokon van; / régi könyvet lapozva, látom / a Harztól Hellaszig családom!” (Goethe 1974: 270).

²⁰ Az eredetiben is németül.

utóbbi tevékenység szegényebb parasztokhoz – általában öreg koldusokhoz, zsellérekhez, parasztasszonyokhoz – fűződik. A hagyományokat éltetik munka közben, melynek ütemét és folyamatát nem zavarja a mesehallgatás. Ezt látjuk például a dohányvágás és kukoricafosztás közben, vagy a fonóban. A mesemondók természetesen a szájhagyomány útján terjedő meséket adják elő a saját szabad változatukban. Ugyanakkor gyakran találkoztam olyan mesélővel, aki bár nem tud olvasni, képes új történeteket kitalálni az alapján, amit könyvekből olvastak fel neki, anélkül, hogy ez szolgálj utánzás lenne. Megint mások egyszerűen továbbadják azokat a meséket, amiket olvasnak, és sekélyes ponyvatörténetek²¹ is előfordulnak. Kétségtelen, hogy minél kevésbé érintette meg a mesélőt a mi magas kultúránk, annál érdekesebben és színesebben tud mesélni. Vannak olyan mesemondók, akikről csak bizonyos fajta, például pornográf jellegű meséket várnak el a faluban, ezek a mesék szórakoztatják őket. Az efféle „specialisták”, ha szabad ezt a szót használnom, azonban ritkák, egy jó mesemondó általában széles repertoárral rendelkezik. Jómagam épp mostanában találkoztam egy idős, 80 éves mesemondóval, akinek olyan sok érdekes története van, hogy köteteket lehetne velük megtölteni. De az egészen biztos, hogy ilyen mesemondót manapság már alig ismerünk, és azt látjuk, hogy a fiatalabb generációk egyáltalán nem vesznek részt a mesék megőrzésében – legalábbis nagyon ritkán veszem észre ennek bármilyen jelét. Arra kell tehát számítanunk, hogy néhány éven belül Magyarországon sem lehet majd élő mesét hallani, ugyanúgy, ahogyan egyetlen olyan országban sem, ahol a parasztság elveszíti hagyományos kultúráját.

A magyar folklór másik nagyon értékes részét képezik népballadáink. Azok a tudósok, akik elsősorban az esztétikai értékük miatt végeztek kutatásokat, valóban teljesen megalapozottan állítják, hogy formai tökély szempontjából Közép-Európából a magyar népballadák számítanak az angol és skót balladák riválisainak. Fennköltségük, a forma drámai karaktere és plasztikus kifejezőerejük mélyen megérint mindenkit – milyen kár, hogy ezeket a szépségeket nagyon nehéz fordításban visszaadni. Nem kell mondanunk, hogy népballadáink – lévén egy európai típus leágazásai, nem olyan nagyon régiek (mindössze a 12. vagy 13. századig nyúlnak vissza) – még közelebbi rokonságot mutatnak az európai népi epikával, mint parasztmeséink. Népballadáink eredetét a 15. századig tudjuk minden kétséget kizáróan nyomon követni. Természetesen itt is lehetséges régebbi hagyományokra utalni – bármily furcsa is ezt mondani a balladastílusnak egy viszonylag nem túl régi szakaszáról szólva. Betyárballadáink ugyanis tartalmaznak halvány utalásokat az első személyben elmondott ugor hősi énekek epikus formájára, ami a finn-ugor közösség időszakát hozza képbe. Ezúttal nem szándékozom ennek a ténynek az etnológiai jelentőségével foglalkozni, csak azt jegyezném meg, hogy balladáink gyakran tartalmaznak olyan ősi hagyományokat, amelyek teljesen különböznek a nyugat-európai típusokétól. Például az a motívum Kádár Kata balladájában, hogy a keszkenő vörösre változik, amikor a szerelmesek sorsa rosszra fordul, megtalálható már az egyiptológus Maspero meséiben is. Az emberáldozat motívuma Kőműves Kelemenné balladájában visszavisz minket az összehasonlítható etnológia nagyon távoli szféráiba. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a balladának csak közép- és délkelet-európai változatai ismeretesek.

²¹ Ortutay angolul a „Grub Street Stories” kifejezést használja.

Ha osztályoznánk a balladáinkat, különböző típusokat kellene megkülönböztetnünk. Először is vannak például történeti jellegű epikus balladáink, amelyek a magyarok és a törökök közötti harcok időszakából eredeztethetők. Stílusuk monumentálisabb és hidegebb, a történeti énekek levegőjét árasztják. Ehhez a csoporthoz tartoznak azok a balladáink is, amelyeknek bár nem történelmi a témájuk, mégis bizonyosan több évszázados hagyományokat tartalmaznak. Nagyon színesek, szomorúak és keservesek, a stílusból adódó epikus folyamatot drámai elemek törik meg. Ebbe a csoportba tartoznak a legszebb népballadáink. A legújabb balladastílus bizonyos mértékben átalakult a ponyvátörténetek hatására: szerelmesek hűtlenségéről, vagy éppen betyárokról szólnak, stílusuk oldottabb, a történetvezetés egyszerűbb és gördülékenyebb. Míg ezeknek a balladáknak a szerkezete közeli rokonságot mutat népdalaink más csoportjaival, addig régebbi népballadáink felépítésüket tekintve is külön csoportot képeznek. Balladáinkkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az észak- és nyugat-európai balladák leggyakoribb, refrénes formája csak elvétve fordul elő Magyarországon, és ugyancsak nagyon kevés táncballadánk van. A korábban divó, de sajnálatos módon elhibázott gyűjtési módszerek miatt nagyon sok különlegesen szép magyar balladának csak a szövege maradt meg, mivel a gyűjtők a dallamokat nem rögzítették. Pedig nem kétséges, hogy ezek a balladák számtalan ősi dallammal gazdagítottak volna bennünket. Ezt Kodály és Bartók ballada-gyűjtésének zenei anyaga is alátámasztja. Következésképpen azt kell mondanunk, hogy a magyar népballadák kincsestárának legszebb darabjait Erdélyben, a székelyek között gyűjtötték, habár amint a kutatásokból kiderül, ugyanezek a balladák jelen voltak az Alföldön és a Dunántúlon, sőt még a Felvidéken is. Mégis, ha magyar népballadáról van szó, akkor mindenekelőtt a székely balladák jutnak eszünkbe. Mellékesen említeném, hogy román folkloristák 1863-ban megkérdőjelezték a székely balladák eredetiségét (ez volt az ún. „Vadrózsa-per”), azt állítván, hogy azok román eredetűek. Az összehasonlító folklórkutatás mára természetesen cáfolta ezeket a nacionalista félreértelmezéseket és torzításokat. Bár kétségtelenül vannak közös motívumai a magyar és román balladáknak, ezekben osztozunk sok más néppel is. Ezeknek a témáknak az eredete a sötétség homályába vész, és valószínűleg teljesen fölösleges az eredet kérdését bolygatni ebből a nézőpontból.

Végül néhány szót szólnunk kell népdalainkról, bár egy ilyen rövid összefoglalóban eleve nem foglalkozhatunk a magyar folklór minden ágával. Nem lenne érdemes népdalainkat a tárgyuk szerint csoportosítani. A népzene kérdésével kapcsolatban ismét csak sok mindenről lesz szó a későbbiekben,²² érintve a népköltészet formaproblémáit, mivel egy népdal esetében a dallam és a szöveg teljesen elválaszthatatlan egymástól. Még akkor is, ha nincsenek állandó kapcsolatban, akkor is, ha egy dallam más szövegekhez is hozzáilleszhető, és akkor is, ha egy szöveghez található más megfelelő dallamokat – mindig az a fontos, hogy nincsen szöveg dallam nélkül. Mindez a népzenéről szóló előadás tárgyát képezi. Ehelyett arra szeretnék itt röviden rámutatni, hogy a magyar népköltészetben még él a közösség alkotóereje. Ebben az összefüggésben nem szándékozom foglalkozni egyén és közösség viszonyának kérdésével a paraszti kultúrában. Ahhoz természetesen nem férhet kétség, hogy végtére is az egyén az, aki

²² Ortutay itt nyilván a népzenéről szóló dudari előadásra, Veress Sándor felolvasására utal.

megalkotja a dallamot és a szöveget, hiszen végső soron minden alkotótevékenység egyéni kezdeményezést és leleményességet igényel. Azonban Magyarország paraszti kultúrájában (és valójában, ahogyan ezt a brit tudós, Cecil Sharp vizsgálatai kimutatták, minden paraszti kultúrában) még soha semmilyen egyéni ötlet vagy javaslat nem volt képes népdallá, vagy általánosan elfogadott közkinccsé válni a népi kultúrában, ha nem alkalmazkodott a stílus közös konvencióihoz. Természetesen ezek a stílusbeli konvenciók állandóan változhatnak, mivel egyéni kezdeményezések folyamatosan változtatják és átformálják. Azonban ezek a konvenciók mindig is iránymutató és alakító erők voltak, és ha valamit nem szentesítettek, akkor az nagyon gyorsan eltűnt, mint funkció és hatás nélküli változat. A magyar népdalnak több fejlődési szakasza van, a történelem során számtalan új elemet befogadott, mégis ez a személyekhez nem köthető, generációról generációra szájhagyomány útján továbbadott népdalkincs egységes, és a különböző stílusperiódusok önmagukban is kerek egészet alkotnak. Ily módon népdalainkban még mindig meg tudjuk figyelni a népi alkotófolyamatot irányító törvényszerűségeket: népdalok még manapság is keletkeznek. A népi kultúrának ez a csoportja marad fenn leginkább, ez képes a legjobban ellenállni rendszerek változásainak és minden társadalmi átalakulásnak.

A fentiekben rövid áttekintést adtam a magyar folklór legfontosabb területeiről. Természetesen sok mindentről nem volt szó, pusztán terjedelmi okokból, és nem azért, mintha nem lenne hozzá elegendő anyag. Tárgyalhattuk volna drámai néphagyományainkat, amelyekben szintén érdekesen keverednek az ősi tradíciók és néprajzi szokások az európai hatásokkal. Beszélhettünk volna a magyar parasztok és a magyar nemesek táncairól, amelyek sok tekintetben szintén őrzik az ősi táncformák nyomait. Említhettük volna gyermekjátékainkat is, amelyek szintén számos töredékes elemet tartalmaznak az ősi magyar hagyományokból. Ha minderre kitértünk volna, messze túllépjük terjedelmi korlátainkat. Nem mentem bele a magyar parasztság jellemének és szerkezetének tárgyalásába sem, mivel ezek a jellemrajzok általában önkényesek és a bennük megjelenő eszmék igencsak homályosak. Mutatósak lehetnek ugyan, de nem sokat mondanak. Nem tudok mit kezdeni a félrevivő faji alapú értelmezésekkel sem. Ha van rá igény, akkor semmi akadályja annak, hogy a pszichológiai tárgyú előadások során ezekről is szó essen.

(Fordította: Lencsés Gyula)

Irodalom

BOROSS István – MÁRKUSNÉ Vörös Hajnalka

2000 *Dudar*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht.

GOETHE, Johann Wolfgang

1974 *Faust*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

LENGYEL András

1985 *A szegedi fiatalok dudari falutanulmányozása*. Szeged: Szegedi Móra Ferenc Múzeum.

2010 Ortutay és a Szegedi Fiatalok. *Szeged. A Város folyóirata*. 22. 6. 14–17.

LENGYEL András – SIMON János (szerk.)

1986 *Dudar 1937*. Budapest: Országos Közművelődés Központ.

ORTUTAY Gyula

1935 *Nyíri és rétközi parasztmesék*. Gyoma: Kner Izidor.

1937a *Bátorligeti mesék*. Budapest: Hungaria.

1937b *Magyar népismeret*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.

1937c *Parasztságunk élete*. Budapest: Officina.

TOMORI Viola

1935 *A parasztság személetének alakulása*. Szeged: Szegedi Fíatatok Művészeti Kollégiuma.

TRENCSENYI Imre (szerk.)

1997 *Dudar 1937. Változó falu a Dunántúlon. A változások kutatói Magyarországon*. Budapest: Magyar Népfőiskolai Társaság.

Lencsés Gyula

Munkahely: Egyetemi adjunktus, SZTE BTK Szociológia Tanszék, Szeged

E-mail: lencses@socio.u-szeged.hu

Tel.: 30-9631-471

Gyula Lencsés

An unpublished lecture by Gyula Ortutay in Dudar in 1937

Among the recently discovered archival documents of a sociological-ethnographic fieldwork that was organised by the association of the Art College of Youth in Szeged and conducted in 1937 in the village of Dudar in north-west Hungary, a so far unknown-of manuscript by Gyula Ortutay has been found recently. It is the text of his lecture he had had delivered in English in Dudar at an international workshop. The article provides a Hungarian translation of this lecture and presents the circumstances of the compilation of Ortutay's manuscript. From Ortutay's paper it becomes clear that he had a wide intellectual horizon and also what he found worthy to present for an international professional audience. Ortutay highlights the major junctions of the history of Hungarian ethnography and folkloristics and sets the fundamental problems of Hungarian research into an international context. At the same time he summarises his own most important academic achievements. In the so far unpublished photo Ortutay can be seen in the company of professor Richard Thurnwald, Karl Mannheim and other fellows from the Institute of Sociology of London.

Tervek és koncepciók: a Néprajzi Múzeum új épülete

Napjainkban a szűken vett szakmai körökön kívül is zajlik az eszmecsere a múzeumok változó szerepvállalásáról. Egyre elfogadottabbá válik az a megítélés, hogy az intézmény nyilvánosságot kiszolgáló funkciója szempontjából, a társadalom tudásának élő forrása, ezért a kortárs jelenségekre is nyitottan kell reagálnia. Ehhez a jellemzőhöz kapcsolódik a problémaérzékenység, melynek a múzeumok tevékenységét alapvetően befolyásoló tényezővé kell válnia. Evidenciaként hangsúlyozzák – hazai és külföldi szakmai fórumokon, hogy a múzeumi küldetést folyamatosan szükséges a társadalmi, gazdasági és tudásbeli keretekhez igazítani, érzékenyen figyelve annak jelzéseire.¹

A múzeumi feladatok egymásra épülő rendszerekként működnek szerencsés esetben. A múzeum szó hazánkban és külföldön is a hitelesség és a komolyság garanciája az intézmények küldetésében. A múzeumnak a megbízhatóság tehát az imázsához tartozik, ezáltal szerepvállalásait fokozott figyelem kíséri. A korszerű tudásrendszerek permanens újrendeződésének és társadalmi-politikai világgépekbe történő beágyazódásának alapvető eszközei a múzeumi kiállítások.² Az intézmények küldetését támogató egyediség és a különlegesség ma, a virtuális világok korában a múzeumok valódiságában van: a valós környezet, valódi emberekkel való találkozás és együttlét, valódi beszélgetések biztonságos találkozási helyeként működik.³ A klasszikus értelmező keretrendszerek felbomlását követően, a korábbi nagy narratívák már nem adnak hiteles válaszokat. A múzeumok 21. századi tevékenységének legfontosabb mérőföldkövei: a magas színvonalú szakmai alapokra épülő hitelesség és autentikusság, valamint kérdésfelvetéseink aktualitása.⁴ A problémaérzékenység és az aktualitásokra reagálni képes, magas színvonalú, következetes szakmai tevékenység kell, hogy érvényesüljön az intézményi stratégia meghatározó elvei között is.⁵ A múzeumi tudományos kutatások feltételeivel kapcsolatban általánosan megállapítható, hogy egyre kevesebb a szférában a köztámogatás és egyre magasabbak a látogatói igények. Ez új tevékenységekre sarkallja a múzeumokat; bevételnövelés, látogatói attrakciók, fejlesztések és az egyediség kihangsúlyozása terén. Ez a folyamat egyértelműen akadályozza a múzeumok hiteles tudományos műhelyként való szerepvállalását. A hagyományos módszerek napjainkban már kiegészülnek másokkal, s az így megismert eredményeket az életmód dokumentált változásaival kapcsolatban konfrontálni kell a többi társadalomtudomány megállapításaival.⁶

A budapesti Néprajzi Múzeum egyszerre nemzeti és egyetemes, történeti és jelenkori irányultságú intézmény. A Néprajzi Múzeum több, mint 250 ezer műtárgyat

¹ Vö. például Rentzhog 2007.

² Korff 2003: 10.

³ Kemecsi 2010: 171.

⁴ Kemecsi 2010: 102.

⁵ Kemecsi 2013a: 126–127.

⁶ Vö. Nagyné 2014: 119–219.

gondoz, ennek egynegyedét teszi ki a nemzetközi anyag. Itt működik a szaktudomány legnagyobb archívuma, amely több millió oldal archivális anyagot, több mint 400 ezer képi dokumentumot, továbbá hangarchívumot, filmtárat tartalmaz. A Néprajzi Múzeum könyvtára európai rangú szakkönyvtár. A Múzeum nemzeti jellegű hagyományos néprajzi anyaga nemzetközileg kiemelkedő, kerámia-, valamint textil- és viseletgyűjteménye a kontinens legnagyobb ilyen jellegű kollekcói. S miközben mindezen adatok által is érzékelhető az intézmény tevékenységének társadalmi és tudományos jelentősége, az is ismeretes, hogy soha nem működött olyan épületben melyet eredendően a szükséges funkciók figyelembe vételével, sajátos igényeihez igazodva építettek volna. Jelen tanulmányban nincs lehetőség részletes intézménytörténeti összefoglalásra, de ezek korábban már elkészültek és elérhetőek az érdeklődők számára.⁷

A jelenleg a budapesti Kossuth téren a Parlamenttel szemben működő intézmény elhelyezésére vonatkozóan a Városliget fejlesztésével kapcsolatban kidolgozott aktuális koncepció és ennek megvalósítását támogató és szabályozó kormányhatározatok döntő jelentőségűek.⁸ A kiemelt jelentőségű kulturális és turisztikai projekt egyik meghatározó elemeként szerepel a Néprajzi Múzeum számára szükséges új elhelyezés feltételeinek megteremtése a Városligetben. A költözés előkészítése már több, mint három éve zajlik, a szakmai koncepció kidolgozásával párhuzamosan. Sikeresen megvalósult az elhelyezési tervpályázat, mely rögzítette a Múzeum tervezett helyszínét,⁹ és a tanulmány írásakor már eredményesen zárult a Múzeum épületére kiírt nemzetközi építészeti pályázat elbírálása is.¹⁰ Az új, városligetbe kerülő Néprajzi Múzeum épületére vonatkozó tervével a francia Vallet de Martinis DIID Architectes lett a nyertes. Ezzel párhuzamosan szintén előrehaladt állapotban van az intézmény raktári és restaurálási funkcióinak korszerű megoldást biztosító, a Szabolcs utcába tervezett komplexum tervezése is.¹¹ Az alábbi írásban összefoglalom a formálódó új Néprajzi Múzeum terveinek egyes elemeit az építészeti megvalósításra vonatkozó elképzelésekkel összhangban.

Az új Néprajzi Múzeum koncepciójának kidolgozásához az egyik első és alapvető jelentőségű feladatunk volt az intézményi küldetésnyilatkozat megfogalmazása. A gyér hazai példák ismeretében, kitekintéssel a nemzetközi tapasztalatokra kiérlelt küldetésnyilatkozatot fogalmazott meg, majd fogadott el a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársainak közössége:

A Néprajzi Múzeum Európa egyik legkorábbi néprajzi múzeumaként 1872 óta gyűjti, archiválja, óvja, kutatja és közvetíti a magyarországi, az európai és az Európán kívüli közösségek hagyományos és modern kulturális emlékeit. Tárgyak, képek, szövegek, hangok és gondolatok gyűjteménye, amely a világ megismerésének gazdag és sokrétű forrása. A Néprajzi Múzeum társadalmi múzeumként a múltbeli és a jelenkori tárgykultúra, valamint a társadalmi jelenségek kutatásának és bemutatásának reflexív helyszíne. A néprajztudomány, az európai etnológia, a kulturális antropológia első

⁷ Fejős 2000.; Granasztói – Sedlmayer – Vámos-Lovay 2012.

⁸ <http://www.szepmuveszeti.hu/dokumentumtar> (letöltés: 2014. október 14.)

⁹ http://www.szepmuveszeti.hu/data/cikk/877/cikk_877/ZaroJkv1OsszefoglaloVeglegesFTP.pdf (letöltés: 2014. október 14.)

¹⁰ Jelinek 2015.; Kovács 2015.

¹¹ Sasvári – Vasáros 2014.

számú magyarországi intézménye, múzeumtudományi műhelye. Gyűjteményének és tudáskészletének köszönhetően a Múzeum más tudományok és a művészet számára is kiindulópontot jelent a kulturális emlékezet, a kulturális sokszínűség és a változó identitások megértéséhez, elfogadásához és tiszteletéhez. A tudás, az élmény és a tapasztalat összhangjával lehetőséget teremt a közösségi és egyéni értelmezések, viszonyulások megfogalmazására.¹²

Az új múzeum feladata, hogy összekapcsolja az élő kultúrát, a jelen gyakorlatát, a kulturális örökséggel – az emberi tapasztalás számos területén.¹³ A korábbi egyértékű igazság múzeuma helyett a gyűjtemények sokszólamúsága, az alternatívák és problémafelvetések fóruma a korszerű múzeum. A kortárs kulturális kontextus és a találkozási hely jelleg az egyik legfőbb üzenete a jelenlegi múzeum építészetnek is.¹⁴ Ezeket az elveket képviseli a Néprajzi Múzeumhoz született győztes építészeti terv is – összhangban az intézmény által megfogalmazott elvárásokkal.

Az új Néprajzi Múzeum a gazdag és sokrétű gyűjteményi adottságot kívánja hasznosítani a mai nemzetközi múzeumi tendenciákkal összhangban álló szemléletmód érvényesítésével és a legkorszerűbb muzeográfiai technikák alkalmazásával. Az új intézmény kiemelkedően épít a közönséggel való együttműködés, a nyitottság és a társadalmi felelősség, a fenntarthatóság elveire. Ezeket a jellemzőket képviselik a műszaki tervezés során megfogalmazott területi igények – messzemenően építve a jelenlegi állapotból származó tapasztalatokra. Az új Múzeum semmi esetre sem jelenti a meglévő intézmény változatlan áttelepítését, hanem minden szempontból az intézmény újragondolását igényli. Az új Néprajzi Múzeumnak meg kell haladnia a jelenlegi kötöttségeket, korlátozottságokat, a pillanatnyi működési adottságokból adódó rossz kompromisszumokat.

A Néprajzi Múzeum új épületének tervezéséhez kapcsolódó korszerű koncepciót érdemben alakítják a vonatkozó nemzetközi áramlatok és ismeretek.¹⁵ Múzeum és épülete, illetve múzeum és építészet kapcsolatával összefüggésben korábban elsősorban nemzetközi előtanulmányokról beszélhetünk. Több nemzetközi építészeti szakmai folyóiratnak is megjelent tematikus, múzeumépítészettel foglalkozó különszáma az elmúlt két évtizedben.¹⁶ Az utóbbi években megélnékölt társadalmi érdeklődés által ösztönzött hazai múzeumi kutatások ezt a témát is érintették, de messze nem merítették ki.¹⁷ Jelzésértékű, hogy a hazai építész felsőoktatásban a korábbi tankönyvhöz képest már színvonalas önálló fejezetet érdemelt a terület a korszerű összefoglalásban.¹⁸

¹² <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu=17> (letöltés: 2014. október 14.)

¹³ Castells 2012: 37–38.

¹⁴ György 2003: 20, 122.

¹⁵ Nyilvánvaló, hogy jelen alkalom nem alkalmas részletes nemzetközi kitekintés bemutatására, de a legfontosabb szempontok tömör jelzése véleményem szerint érdemben segíti az általunk kidolgozott koncepció értelmezését.

¹⁶ Például Museum Architecture, Museum International, 1997/4. 4–41. Museum Boom, Architecture, 1997/12.

¹⁷ Ébli 2005.; György 2003, 2007.; Wesselényi-Garay 2009.; Sinkó 1994: 19–27.; Marosi 1995: 918–921. Vattimo 1998: 34–36.; Fejős 2003: 7–16.; Museum XXI. A világ és Magyarország múzeum-építésze. In: Octogon, 2001/1. 12–64.

¹⁸ Cságoly 2004. Köszönet Buzás Miklósnak, aki felhívta figyelmemet a munkára.

A múzeumépítészeti tematika jelen volt már évtizedekkel korábban¹⁹ a szféra tudományos érdeklődésében, de nyilvánvalóan érzékelhető, hogy jelenleg lényegesen hangsúlyosabban és elevebben zajlik a párbeszéd ezekről a kérdésekről.²⁰ Elengedhetetlen, hogy a nemzetközi szakirodalom és a konkrét intézmények, szereplők, ágensek, fogalmak ismeretében és következetes alkalmazásával fogalmazzuk meg a Néprajzi Múzeumra vonatkozóan aktuális kérdéseinket, válaszainkat.²¹

A képzőművészet és az etnográfia közös múzeumi térbe illesztése, új városi környezetben való elhelyezése szempontjából inspiráló példát jelent a Néprajzi Múzeum számára a jelenleg is alakuló berlini Humboldtforum (Németország). A múzeumi reformok kapcsán tágabb kulturális koncepció létrejöttét, és ennek köszönhetően erősebb társadalmi beágyazódást eredményező folyamatok szempontjából pozitív előkép a Göteborgi Világkultúra Múzeuma (Svédország), amely négy nemzetközi, főként tengerentúli anyaggal rendelkező múzeum konzorciumba tömörülésének eredményeként jött létre. Az etnográfiai múzeum új városi kontextusban, kulturális együttes részeként való megjelenésére, működésére, egyszersmind az őrzött tárgyanyag hazai és nemzetközi megosztásának szempontjából is a Néprajzi Múzeum figyelemreméltó párhuzamát kínálja a Szlovén Etnográfiai Múzeum (Ljubljana, Szlovénia). A Néprajzi Múzeuméhoz hasonló, komplex gyűjteményre építő, kiváló időszaki tárlatokat valósít meg a bázeli Museum der Kulturen (Svájc) az utóbbi évtizedben.

A múzeum a 20. századra nyilvánvalóan indoktrinációs eszközzé vált. Az állam, mint fenntartó számára a közgyűjteményi intézmény a modern állam programértékesítésének kitüntetett csatornája lett.²² Speciális jelenkori múzeumi épülettel kapcsolatos probléma a Parthenon-fríz (Elgin márványok²³) és az athéni új Akropolisz Múzeum témája. Hasonlóan érzékeny kérdésekre reflektálva kimondottan éles vitákkal kísérve nyílt meg 2006-ban Párizsban a Musée du quai Branly – már névválasztásával is jelezve az összetett problematikát. Az európai civilizációkat bemutató múzeum gyűjteményét a korábbi Musée National des Arts d’Afrique et d’Océanie (MAAO) és a Musée de l’Homme összeolvasztásával alakították ki.²⁴ A restitúciós folyamatok, a nemzetközi diplomáciai és kulturális interakció kitüntetett területe a nemzetközi múzeumi szféra. Érzékletes francia példa a Musée des Civilisations de l’Europe et de la Méditerranée (MuCEM) Marseillebe költözése, új épületének megépítése.²⁵ A múzeumi üzenet és küldetés újradefiniálása, a korábbi válságba került múzeumok a Musée de l’Homme és a Musée National des Arts et Traditions Populaires (MNATP) gyűjteményeinek részleges összevonása adta kiindulást az európai etnográfiai múzeum létrehozásához.²⁶ A fenti folyamatok összefüggnek azzal, hogy a múzeumok kommunikációs protokollá válhatnak a különféle identitások között közvetítve a tudományt, a tudást,

¹⁹ Például Pernecky 1991: 68–89.

²⁰ Kemecsi 2010: 167.

²¹ Ilyen jellegű rövid összefoglalás például Szablyár 2010.

²² Vö. Ébli 2005: 49.

²³ King 2006.

²⁴ Amato 2006: 46–65. hivatkozva György 2007: 250.

²⁵ Az intézmény átalakulásáról Szabó 2009.

²⁶ Kemecsi 2010:168–169.

összekapcsolva az eltérő időbeliségeket. Összeköthetik az identitás, a tér és a társadalom globális és lokális dimenzióit.²⁷

Az építészet a nyugati múzeumok sikerének látványos – bár esetenként igen elentmondásos eleme is egyben. Victoria Newhouse bőven illusztrált könyvében számba veszi a sikeresnek ítélt, illetve az elhibázott múzeumépítészeti megoldásokat egyaránt.²⁸ Számos alapos tanulmány tárgyalja a jelen múzeumépítészeti történeti gyökereit, előzményeit is.²⁹ Egyértelmű, hogy minden olyan aktuális helyzetértékelés – mégoly vázlatos szinten is –, amely a modern és aktuális múzeumépítészet problematikájával kapcsolatos, ki kell, hogy térjen a németországi tapasztalatok bemutatására.³⁰ A berlini példa a 21. századi városszerkezet és a múzeumi épület egymásra hatásának is kiváló esete, az urbanisztikai kontextus értelmezési kérdése. Hasonlóan tanulságos a jelenleg zajló oroszországi múzeumépítészeti folyamatok megismerése.³¹ A gazdasági háttérrel biztosító, nyilvánvalóan közvetlen állami befolyással kibontakozó rekonstrukciós projektek pénzügyi keretei pontosan nem ismeretesek. A potenciális megújulás viszont világszínvonalú eredményeket feltételez, ismerve az adottságokat. Az Ermitázs megújulásának szinte emblemikus eleme az egykori Főhadiszállás épülettömbjének utóbbi években megvalósuló programja.³²

A múzeumok gyűjteményei és épületei rendszeresen átértelmezik egymást. A múzeumi világnak egyértelműen szerencsés a versenyhelyzet, azaz, hogy nincs egyeduralgó építészeti irányzat a szférában. Az viszont nyilvánvaló, hogy a korábbi „szekularizált templomok” mára a kulturális turizmus célpontjaivá alakultak – nem kis részben éppen az építészeti megújulás eredményeként. A gyűjtemények sokszólamúságának helyszíne, az alternatívák és problémafelvetések fóruma a korszerű múzeum. A kortárs kulturális kontextus és a találkozási hely jelleg az egyik legfőbb üzenete a jelenlegi múzeum építészetnek – múzeumi üzenetnek.³³

A múzeumi épületek működtetésének, fenntartásának problematikája kevésbé hangsúlyos az elemzésekben. Pedig az építési projekteknél a működés költségeit minden esetben nehezebb fedezni. Hiszen az intenzív múzeumi terjeszkedés eredményeként építészeti csodák születnek állami vagy magán források felhasználásával, de a mindennapi működés költségeinek fedezete már jóval kevésbé vonzó a forrásgazdák számára. Nem azonos a presztízse a megépítés és a működtetés aktusának sem. A megépült múzeumi épületek számláit egyértelműen hatékonyabban segíti fedezni a kiskereskedelmi bevétel, mint a megnőtt kiállítási terület.³⁴ A kiállítás/attrakció lehet az a hívó jel, ami a fogyasztásra ítélt/készített látogatót az intézménybe csalogatja. Szintén háttérbe szorul a múzeumi sztár épületek eseteinek elemzésében a múzeumok funk-

²⁷ Castells 2012: 41–42.

²⁸ Newhouse 1998.

²⁹ Például Coolidge 1989., Davis 1990.; Montaner 1995. további szakirodalommal magyar nyelven Cságoly 2004.

³⁰ Karlholm 2004. Idézi György 2009: 36.

³¹ Vö. György 2009.

³² Ébli 2005: 247.

³³ György 2003: 20, 122.; Szablyár 2010: 81.

³⁴ Vö. Ébli 2005: 124.

cionális rendjének értékelése. Pedig az építészeti szakirodalomban közönségoldalnak és intézményi oldalnak nevezett működési oldalak egészséges viszonya az egyik titka a hosszútávon is sikeres múzeumépületnek. Az előcsarnoki, közönségszolgálati és kiállítási zónák mellett, az intézményi oldalon találhatóak az igazgatási, a kutatási, a restaurálási, raktár- és épület fenntartási zónák. A jelenleg sikeres múzeum-működtetési irányokban a múzeumi boltok, a vendéglátás funkcionális terei alapvető jelentőségűekké váltak.³⁵ A múzeumi funkciók alapfeladatainak ellátását teszik lehetővé a különböző méretű előadótermek, szakköri vagy klubhelyiségek.³⁶

A fentiekben tömören jelzett elvek és trendek mentén indult és zajlik jelenleg is a Néprajzi Múzeum új épületéhez kapcsolódó koncepcionális tervezés. A korábbi tervek, előzetes felmérések alapján a Néprajzi Múzeumnak az összes területi igénye közel 29 ezer négyzetméter. A jelenlegi elfogadott nemzetközi múzeumépítészeti standardok általában 40 százalékot számítanak a műtárgyak elhelyezésére, raktározására, 40-et kiállítások és közönségszolgálati terek elhelyezésére, a maradék 20 százalék a munkaszobák, a kiszolgáló és épületüzemeltetési funkciók ellátására szolgál. Ez az alapmegoszlás az új kettős elhelyezést előíró, külön raktárkomplexumban (Szabolcs utca) és külön múzeumépületben (Városliget) gondolkozó építészeti koncepciónak megfelelően némiképp módosult, hiszen bizonyos infrastrukturális feltételeket nyilvánvalóan nem megduplázva, de mindkét épületben biztosítani szükséges.³⁷

A Múzeum hiteles hátterét jelentő gyűjtemények elhelyezése kiemelt jelentőségű. A raktárak átcsoportosítása a költözéssel párhuzamosan zajlik majd: a jelenlegi, a tárgyak gyűjtési helyét – földrajzi vonatkozását alapul vevő raktárfelosztás helyett indokolt a méret és anyagszerinti részleges átrendezés. A világszínvonalú új tárolási rendszerek tervezése az ideális helykihasználást, a biztonsági előírásokat és a tárgyak állagvédelmi szempontjait maximálisan szem előtt tartva történik. Meghatározó az intézmény jövőképe szempontjából a prognosztizált folyamatos gyűjteménygyarapodás figyelembe vétele az új raktár tervezésénél.³⁸

A Néprajzi Múzeum jelenlegi raktári struktúrája vegyes képet mutat. Egyes egységei az évszázados klasszifikáció, illetve formációs folyamatok hatására létrejött gyűjtemények szerinti, míg más elemeit már az állományvédelemnek jobban teret adó anyag szerinti raktározás jellemzi. Nyilvánvaló, hogy a létrejövő korszerű, 21. századi igényekhez igazodó intézmény célszerűen a különböző anyagok szerinti raktári rendszerrel működhet. A számítógépes nyilvántartás lehetőségei nem teszik szükségesszerűvé a különböző anyagú, de muzeológiai/lokális/tematikai/ összefüggés miatti közvetlen fizikai összetartozást, raktározást. Így tehát az állagvédelmi szempontból ideális körülmények között raktározott digitalizált műtárgyak muzeológiai feltárása biztonságosan kivitelezhető.

A múzeumoknak megvan a maga egyedi, sajátos profilja: a történeti tárgyakkal való találkozás semmivel össze nem hasonlítható lehetősége. Ezt a „tárgy-kompetenciát” tudja kihasználni, hogy a mai ember történeti és kulturális tudásának gyara-

³⁵ Kemecci 2010: 171.

³⁶ Vö. Cságoly 2004: 287–290.

³⁷ Kemecci 2013b: 2.

³⁸ Sasvári – Vasáros 2014: 34–45.

pításából kivége a részét. Az elkövetkezendő időkben munkánk középpontjában a Néprajzi Múzeumban is ezen szakmai-tartalmi tudások közvetítése áll majd, a maguk sokrétűségében és összetettségében. Az nyilvánvaló, hogy minden szaktudomány számára időről időre szükséges a feladatok új meghatározása, a szemlélet és a módszerek megújítása. Az európai néprajztudomány megőrzésre érdemes erénye kell, hogy maradjon a diakron szemlélet (a jelent is gyorsan múlttá váló idősíknak tekintő történeti közelítés). Miközben szorgalmazzuk a módszeres jelenkutatás megerősítését, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az is része a történelmi folyamatnak, s rövid időn belül múlttá válik. Az elemzés, az értelmezés során továbbra is meghatározó marad a diakron szemléletmód, a levéltárak, így a múzeumi Archívum is hosszú évtizedekig még kimeríthetetlen forrásanyagot kínálnak az etnográfusnak.³⁹

A jelenben zajló gyűjtések igazolják azt a nemzetközi példákon is alapuló igényt, hogy folytatni kell a tárgytípológiára épülő tárgytörténeti kutatásokat, a gyűjteményeket feltáró gyűjteményi katalógusok kiadását. Ezen feladatok szervezésekor és kivitelezésekor az eddiginél is szorosabb együttműködésre kell törekedni a régészet, a művészet- és a művelődéstörténet, a technikatörténet s a többi tárgytörténetben érintett szak tudományos műhelyeivel. A Néprajzi Múzeum élenjár a hazai intézmények között a gyűjteményfeltáró publikációk és projektek megvalósításában. A megújulás, az új lendületű fejlesztés keretében az új kérdésselvetések érvényesítéséhez a gyűjteményt nemcsak összetételében, de az egyes darabok jelentéstartományaira is figyelve felül kell vizsgálni és ki kell egészíteni. Ez a tevékenység egyértelműen a működőképes nyilvántartásra épül.

A múzeumban alkalmazott, 2015 tavaszától akkreditált formában működő Monari rendszer megbízható és korszerű bázist biztosít a gyűjtemények nyilvántartása és a feldolgozó – feltáró tevékenység számára is. Ezen túl olyan fejlesztési kompetenciákkal rendelkezik a Monari, melyek segítségével a költözés komplex informatikai menedzselése, kiállítási megoldások egyaránt megvalósíthatók.

A jelenlegi intézményi gyarapodást erőteljesen befolyásolják a hiányzó raktári kapacitások. Amennyiben ezen a téren érdemi javulás következik be, az intézmény szerzeményezése új lendületet kap. A gyarapítási tervet, a kiemelkedő nagyobb tárggyűttek megvásárlását jelenleg kizárólag az esetleges pályázati forrásokra lehet építeni. Az ajándékozás lett a múzeumi gyarapodás utóbbi években domináns iránya és lehetősége. Bár ezzel a megoldással csökken a tervezhetőség, mégis –különösen például a 20. század második felének viseletei, öltözetdarabjai ennek révén –, nagy számban kerülhetnek be a múzeumba tárgyak. Várhatóan ez a lehetőség fokozottan jelentkezik majd az új intézményben, hiszen a kortárs tárgyak gyűjteményezési szerepe nyilvánvalóan hangsúlyosabbá válik a jövőben. Az archivális gyűjtemények, különösen a kéziratgyűjtemény, szintén ajándékozásokkal (sok esetben hagyatékokkal) gyarapodnak jelenleg és minden bizonnyal a jövőben is. Terveink szerint érdemi lehetőség nyílik a célirányos, terepen való tárggyűjtésre is. A gyűjteményekkel kapcsolatos közvetlen feladatok elvégzése miatt a raktárakban is szükség van munkaszobákra, függetlenül a városligeti épületben működő irodáktól.⁴⁰

³⁹ Paládi-Kovács 2005: 5.

⁴⁰ Kemecsi 2013a: 32.

A múzeumi gyűjteményeket alakító formációs folyamatok elemzése, illetve a gyűjtemények értelmezésének metodikája az utóbbi években új lendületet nyert. Annak ellenére igaz ez, hogy felismerhető egy nemzetközi „trend”, amely a múzeum és a saját gyűjtemény közötti viszonyrendszert radikálisan vitatja, feltételezve akár gyűjtemény nélküli múzeumok létjogosultságát is. Felmerült már az a lehetséges megoldás is (még csak külföldön!), hogy napjainkban egy múzeum lemond az állandó és az időszakos kiállítások „hagyományos” alkalmazásáról, s ezek helyett megbíz egy sztárépítész egy épület megteremtésével. Egy olyan, akár kiállítás nélküli jellegzetes épületével, amelyben divatos étterem működik, tárlatok és gyűjtemények helyett.⁴¹ Ez tehát egy olyan folyamat víziója, melynek során a műtárgyak őrzésére létrehozott épületektől eljutunk a műtárgyként értékelhető épületekig.

Az utóbbi évek nyilvánvaló fordulópontot jelentettek a vonatkozó érvényes múzeumi paradigma megvalósításában. A múzeumi munka új formájaként bontakozott ki a WEB2. A „*New collecting – új gyűjteményezés*” elve szerint a múzeum nem tárgyakat gyűjt, hanem interakciókat, a múzeum a kulturális örökségi közösségben egyenrangú félként vesz részt, a múzeum platformként szolgál az egyének és csoportok számára saját örökségük gyűjtéséhez.⁴²

Az új gyűjtés a közösséggel, mint társkurátorral való együttműködést is jelenti. Az új örökség diskurzus támogatja az együttalkotást és a megosztott kurátori gyakorlatot. Ezen folyamatok kiteljesedésével a kortárs muzeológiában a figyelem középpontjában már nem a gyűjtés, hanem a gyűjteményfejlesztés áll. A múzeumok története a gyűjtés intézményesülésének története. Évszázados folyamatként változott a gyűjtési rendszerhez való hozzáállás: a gyűjtemények használati értékének megítélésében, kapcsolódva az intézményi küldetéshez. A 21. században új múzeumi modell terjed. A korszerű folyamatok és eljárások kulcsszavai a részvétel és az együttalkotás.⁴³ A gyűjtemények alapvető jelentőségük a múzeumok számára. Sir David Wilson, a British Múzeum egykori igazgatója így összegzi meghatározó véleményét: „*Az a múzeum, amelyik nem gyűjt, halott múzeum.*”⁴⁴

A kultúrpolitikai döntések eredményeként megindult költözés előkészítési folyamat nyilvánvalóan lehetőséget kínál a Néprajzi Múzeum számára strukturális változásokra is. Az új Néprajzi Múzeum a létező gazdag és sokrétű gyűjteményi adottságot kívánja hasznosítani a mai nemzetközi múzeumi tendenciákkal összhangban álló szemléletmód érvényesítésével és a legkorszerűbb muzeográfiai technikák alkalmazásával. Az új intézmény kiemelkedően épít a közönséggel való együttműködés, a nyitottság és a társadalmi felelősség, a fenntarthatóság elveire. Ezeket a jellemzőket képviselik a műszaki tervezés során megfogalmazott területi igények – messzemenően építve a jelenlegi állapotból származó tapasztalatokra. Az új Múzeum semmi esetre sem jelenti a meglévő intézmény változatlan áttelepítését, hanem minden szempontból az intézmény újragondolását igényli. Az új Néprajzi Múzeumnak meg kell haladnia a jelenlegi

⁴¹ Kemecci 2010: 169.

⁴² Meijer – van Mensch 2012: 123–126.

⁴³ Meijer – van Mensch 2012: 97.

⁴⁴ Keene 1999: 25.

kötöttségeket, korlátozottságokat, a pillanatnyi működési adottságokból adódó rossz kompromisszumokat. A gyűjteményekre messzemenően építő tervezési folyamatnak szerves részét képezi az intézmény gyűjteményi stratégiájának pontosítása és rögzítése.

A Néprajzi Múzeum különlegesen komplex jellegű gyűjteményei, hasonlóan összetett és specializált állományvédelmi tevékenységet igényelnek. A tervezett új helyszínen a különböző anyagok eltérő tulajdonságai indokolják a különálló, specializált restaurátor műhelyek kialakítását: fém restaurátor műhelyt, fa restaurátor műhelyt külön a poros munkák végzéséhez alkalmas térrel, illetve pormentes munkákhoz kialakított munkaszobával. A rendkívül gazdag gyűjteménnyel kapcsolatban működő jól felszerelt kerámia restaurátor műhelyre lesz szükség. A kidolgozott tervekben szerepel a speciális felszereltségű bőr restaurátor műhely, melyben biztosított a bőrfestés helye is. Az archívum hatalmas anyagát is kezelő papír restaurátor műhelyt több munkaállomással terveztük, ahol a nagyméretű ipari mosogató, az ioncserélő berendezés, az elszívó berendezés, a vágóasztal, illetve a prések, vágógép, szárítóállványok, segédanyag tároló polc egyaránt működik. Az európai összehasonlításban is kimagasló értékű és méretű textil gyűjteménnyel kapcsolatban a komplex feladatrendhez igazodva munkaszobák és festő helyiség, mosóhelyiség egyaránt szükséges. A formálódó modern gyűjteményi tevékenység eredményeként a Múzeumba kerülő kortárs tárgyak (például műanyag) kezelésére alkalmas műhely is szükségesé válik.⁴⁵

A Szabolcs utcai raktár és restaurátorkomplexumban elengedhetetlen a korszerű múzeumi működés háttereként átmeneti raktárak működtetése a restaurátor műhelyekhez és a raktárakhoz kapcsolódóan. Elmaradhatatlan a fertőtlenítő helyiség a preventív beavatkozásokat biztosító korszerű berendezés, vegyszerszekrény, tároló polcok, gázosító sátor felállításához elegendő tér. Telítő kád a nagyméretű fa tárgyak konzerválásához, amely a néprajzi gyűjtemények szerzeményezési körülményei miatt különösen indokolt. Szükséges az időszakos tárlatok, a vándorkiállítások, a kölcsönzések színvonalas kiszolgálása miatt külön csomagoló anyagraktár, valamint csomagoló tér biztosítása is.

Az új raktárkomplexumban a funkciók elkülönítése miatt a jelenlegi kiszolgáló terek érdemi növelésére nyílik lehetőség. Így szükséges a restaurálásra váró tárgyak tárolására alkalmas hely, az anyagvizsgálat végzésére, dokumentálásra alkalmas hely, a segédanyagok tárolására alkalmas tér és a vegyszer raktár, illetve a mosóhelyiség. Továbbá szükséges az un. manipulációs terek biztosítása a tárgyválogatás (pl. kiállítás-hoz, kölcsönzéshez) során előkészített tárgyak összegyűjtésére, elhelyezésére és egyéb gyűjteményezési feladatok biztosítására.

A két legfontosabb és rendkívül összetett szakmai feladat, amelyre alkalmassá kell tenni az új központot: a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek korszerű, biztonságos raktározása – az ehhez kapcsolódó gyűjteményezési, nyilvántartási feladatokkal –, illetve az egyedülállóan összetett műtárgyjellemzőkkel összhangban működő hatékony állományvédelmi tevékenység, közkeletű és általánosító megnevezésével a restaurálás. A néprajzi gyűjtemények speciális raktározási és restaurálási jellemzőkkel bírnak. Az új központnak ezen szempontok maradéktalan figyelembe vételére kell fokozottan ügyelnie, a Néprajzi Múzeummal kapcsolatban. Az új komplexum üzemeltetése, fönnttartha-

⁴⁵ Kemecsi 2013a: 32.

tósága, az ökológiai, energetikai szempontok és az őrzésbiztonság maximális biztosítása egy 21. századi beruházás esetében alapvető jelentőségűek. A műtárgykörnyezeti feltételek is összhangba hozhatók a szükséges pára és hőmérsékleti szinteket biztosító építészeti megoldásokkal, s ez építészeti kihívásként is értékelhető.⁴⁶ A Szabolcs utcai komplexum kivitelezése független a városligeti múzeum Liget építkezésétől és várhatóan korábban, már 2017-ben elkészül. Ezzel összhangban készül a Néprajzi Múzeum törökbálinti gyűjteményi raktárainak költözési programja is.

A városligetbe tervezett új Néprajzi Múzeum építészeti megjelenése és tere két tartalmi és módszertani pillérre épül: az egyik a Múzeum gyűjteménye, a másik az intézmény tudományos és társadalmi küldetése. A Néprajzi Múzeum, mint társadalmi múzeum elsősorban a társadalom mozgásaival, a mindennapi élettel foglalkozik, és ezeket a – múltra és jelenre egyaránt vonatkozó – tapasztalatokat és tudásokat illeszti be a múzeum prezentációs gépezetébe, a társadalmi elkötelezettség hangsúlyozásával. Az épület így nem tükrözheti azokat a korai múzeum-metaforákat, amelyek a kultúrát, mint zárt, hierarchizált és szegregált világot képelték el, mutatták be. Az új Néprajzi Múzeum olyan agora, amelyben a nyilvános és a privát, az átadáson és átvételen alapuló globális, illetve a helyi értéken, a speciálisan, az individuálisan alapuló egyedi egyaránt helyet talál magának. Egy ilyen, korszerű koncepcióra épített új intézmény a nyitottság és az átláthatóság építészeti eszközeivel ejti rabul és vonja terébe a látogatót. Az ideális épület olyan beszédmódot és formanyelvet választ, amelyben kiemelt szerepet kap a változó és mozgó világ, mégis képes biztos pontokat, a megértést segítő gondolkodásmódot nyújtani – egy erre kialakított, építészeti megformált térben.⁴⁷

A 21.000 négyzetméteres városligeti épület lehetőséget kínál a Néprajzi Múzeum számára korábban nem megoldott bemutatási megoldások, látogatóbarát funkciók kialakítására. Az új múzeumban a közösségi térrel összekapcsolt látvány- és tanulmányi raktáraknak fontos szerep jut, hiszen a Néprajzi Múzeum tulajdonában nemzetközi viszonylatban is különleges értékű és érvényű gyűjtemények vannak. A létrehozását állományvédelmi szempontok, valamint a hozzáférési szint látványos javulása is indokolja. Ez a funkció a jelenlegi intézményben hiányzik. Az állandó kiállítás részeként működő Látványraktár azt érzékelteti, hogy a gyűjtemény milyen széleskörű értelmezési keretekben interpretálható, s hogyan kapcsolható azokhoz a kulturális mezőkhöz (életmód, használat, díszítés, stílus, hétköznapi és ünnep stb.), amelyekkel a Néprajzi Múzeum foglalkozik. A látványraktári megoldásokat közönségforgalmi terekhez – például lépcsőház, fogadótér, közlekedők, közösségi terek – tervezzük kapcsolni. A tárgyak hozzáférhetőségét egyrészt a látvány, másrészt pedig a róluk megjeleníthető részletes digitális tartalmak biztosítják.

A jövőbeni múzeum épületének kialakításában lényeges, hogy ne egyetlen állandó kiállításra építve, hanem változtatható, mobil terekben gondolkozzanak a tervezők, melyet a múzeumi feladat kell, hogy meghatározzon. A különösen értékes gyűjteményi anyag nagyobb mértékű láttatása fontos szempont az új épület koncepciójában, mely

⁴⁶ Kemecsi 2013a: 32.

⁴⁷ Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014. (kézirat)

a kiállítási terek növelését teszi kívánatossá. A Néprajzi Múzeum a múzeumi negyedben kiállításain túl az élő kultúra bemutatásával jelentékenyen bővíteni tudja majd a negyed kulturális kínálatát. A Múzeum nemzetközi irányultsága révén központja lehet az olyan Magyarországra látogató külföldi előadók fellépéseinek, akik a világ mai kulturális sokféleségét közvetítik a magyar közönséghez. Ezért a Múzeumban ki kell alakítani egy magas technikai színvonalon megépülő előadó- vagy koncerttermet, ami az intézmény egyik fő vonzereje lehet.

A Múzeum tudományos központi szerepét az új könyvtár, továbbá infrastruktúralisan a kutatást, konferenciákat kiszolgáló helyiségek biztosítják. A Néprajzi Múzeum korszerű működésének szerves részét képezi a teljes körű, nyitott, közvetett hozzáférés is. Ez hangsúlyosan jellemző a múzeumi boltban elérhető kiadványok, műtárgymásolatok, termékek körére. A látogatói tevékenységek között kiemelt jelentőséggel szerepelnek a múzeumpedagógiai foglalkozások, oktatás, ismeretszerzés alkalmai. A látogatói tevékenység szempontjából a kényelmi és fogyasztási szolgáltatások alapvetők. Speciális látogatói kört képviselnek a Néprajzi Múzeumban a kutatók. A Néprajzi Múzeum a néprajztudomány központi intézménye, gyűjteményeit (műtárgy és dokumentum) és Könyvtárát a kutatók rendszeresen használják. Az Etnológiai Archívum a népi kultúra legnagyobb hazai archívuma, gyűjteményeit (Fotó, Kézirat, Rajz, Nyomat, Festmény, Hang, Fim), különböző katalógusait kutatási engedéllyel bárki kutathatja. A kutatóhelyiségekben a gyűjtemények állományaihoz a hozzáférés közvetlen, gyors a könyvtári használathoz hasonlítható.⁴⁸

A Néprajzi Múzeum eltökélt szándéka, hogy a legfiatalabb látogatók számára maradandó, kifejezetten az ő érdeklődési körüknek szóló programot biztosítson, a megfelelően inspiratív környezetben. Ennek kereteit egy létesítendő „Gyermekmúzeum” biztosíthatja. A Magyarországon precedens nélküli intézmény belsőépítészetének és programjának megvalósításához inspiráló példákat jelent a Please Touch Museum (Philadelphia, USA), amely 2013-ban elnyerte a The Children’s Museum Award díjat, azaz a legjobb gyermekmúzeumnak járó szakmai díjat, a Kindermuseum (Bécs, Ausztria), a Tropenmuseum junior (Amszterdam, Hollandia), valamint a Joods Historisch Kindermuseum (Amszterdam, Hollandia). A gyermekmúzeum egyfajta természetes és a gyerekek számára azonnal érthető közeg, ahol már az első lépésben működik a beleélés, a továbbgondolás, a kreatív alkotás – ami a felnőtt kiállításokkal dolgozó múzeumpedagógiában csak alapos előkészületek és ismeretszerzési szakasz után lehetséges. Tartalmilag a kultúra és a gyerekkultúra néprajzi megközelítése áll a középpontban, de azt a múlt és a jelen viszonylatában, hazai és nemzetközi témák felvonultatásával, a gyerekkiallításokban mindig egyfajta viszonyrendszert szemléltetve és az összehasonlítást, a párhuzamok és eltérések felmutatását, kibontását inspirálva tervezzük megvalósítani. A hazai gyerekkultúra egy-egy szeletének bemutatása nemcsak a hazaiaknak, hanem a külföldi látogatóknak is hasznos, eligazítást jelentő, informatív. A Gyermekmúzeum a szórakozás és a játék mellett az ismeretszerzés, tapasztalás, sőt a kreativitás, művészi önkifejezés változatos helyszíne is lesz majd.⁴⁹

⁴⁸ Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014: 8–12.

⁴⁹ Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014: 17–18.

A korszerű, látogatóbarát terek és az épület változatos funkciói valódi társadalmi intézményi küldetésében segítik az új Néprajzi Múzeumot. A látogatólétszám várható és remélt növekedése mellett a társadalmi kapcsolati háló sűrűségét – ezzel párhuzamosan a társadalmi beágyazódást segíti elő a fejlesztés az intézmény számára. A Néprajzi Múzeum adottságainál fogva nem lokális, hanem társadalmi jellemzőkkel és kontextussal rendelkezik – a magyarországi néprajzi muzeológia terepén egyedülként. Ennek megfelelően a tervezett fejlesztés az újrapozicionálásban meghatározó jelentőségű.

A Múzeum legerősebb identitása történeti öröksége: a gyűjteménye; feladata pedig ennek az örökségnek a továbbvitele, ami már önmagában is lehetőséget teremt arra, hogy saját tárgyát – a kultúrát és a társadalmat, annak hétköznapi és populáris jelenségeit – átfogóan, nemzetközi kitekintésben tárgyalja. Ezt korszerű, jelenre nyitott, közérthető és kritikai módon képes közönsége számára láthatóvá, érthetővé, élvezhetővé és élményszerűvé tenni, diskurzív viszonyt alakítva ki közönségével épp úgy, mint a térben vele együtt működő más intézményekkel. Az új Néprajzi Múzeum tehát egy komplex gondolat épületbe fordított interpretációja: amely a kultúrát többes számban (kultúrák), egymással dinamikus párbeszédben képes megmutatni. A jelenleg tervezési fázisban lévő új épület lehetőséget teremt a Múzeumnak arra, hogy a hagyományos osztályozási kategóriákon túllépve, átfogó állandó-félállandó-időszaki kiállításon mutassa be az emberiség kulturális sokszínűségét, egymás mellé állítsa a hagyományos társadalmak tárgyi kultúráját és napjaink szokásvilágát és tárgyi kontextusát. A múzeum műtárgy-együttese nem csupán magyar nemzeti kincs, de nemzetközi szempontból is kiemelkedő érték. Az új épület terveinél elvárás a műtárgyak biztonságának és a kiállítás, raktározás és kezelés optimalizált körülményeinek maximális figyelembe vétele.⁵⁰

A Néprajzi Múzeum 19. századi princípiumok alapján létrehozott, hagyományaira büszkén tekintő, de a 21. század kihívásainak megfelelő, napjaink társadalmát tanulmányozó és megismertető intézmény. Megvalósuló új épülete szándékaink szerint nem archaizál: egyértelműen saját korának felel meg, és tükrözi az intézmény előremutató, progresszív gondolkodásmódját. Ugyanakkor az épület külső megjelenése és belső kialakítása egyaránt utal a Múzeum gyűjtőkörére és vezérelveire, az ezekből fakadó következtetéseket napjaink nyelvén és eszközeivel, átgondolt, de közérthető módon megfogalmazva, a kortárs építészet nyelvezetét használva.

Az új térben megnyíló új Néprajzi Múzeum számára a történeti örökség továbbvitele az egyik fontos szerep, ami kiegészül az új kutatási és kiállítási témák és nézőpontok megfogalmazásával. A történeti kontextusban való gondolkodás kiteljesedik napjaink globális folyamatainak megértésével és bemutatásával. Ezáltal az új Néprajzi Múzeum az eddigi eredményekre építve, azokat továbbgondolva új múzeumtípussal bővíti a magyar múzeumi intézményrendszert, amelyben a néprajzi muzeológia kezdeményező és érzékeny kontaktzónává és interkulturális központtá válik.⁵¹

⁵⁰ Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014: 12, 16.

⁵¹ Kemecsi 2013b: 8.

Irodalom

- AMATO, Sarah
2006 Quai branly museum. Representing France after empire. In: *Race and Class*, 47. 4. 46–65.
- CASTELLS, Manuel
2012 Múzeumok az információs korszakban In: Palkó Gábor (szerk.): *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*. 30–43. Budapest: Petöfi Irodalmi Múzeum – Ráció Kiadó.
- COOLIDGE, John
1989 *Patrons and Architects. Designing Art Museums in the Twentieth Century*. Fort Worth, Texas: Amon Carter Museum.
- CSÁGOLY Ferenc
2004 Kulturális épületek 3. Múzeumok. In: Cságoly Ferenc (szerk.): *Középületek*. 224–291. Budapest: Terc Kft.
- DOUGLAS, Davis
1990 *The Museum Transformed*. New York: Abbeville Press.
- ÉBLI Gábor
2005 *Az antropologizált múzeum*. Budapest: Typotex Kiadó.
- FEJŐS Zoltán
2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezéséhez. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. 9–49. Budapest: Néprajzi Múzeum.
2003 *Tárgyfordítások: néprajzi múzeumi tanulmányok*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- GRANASZTÓI Péter – SEDLMAYER Krisztina – VÁMOS-LOVAY Zsuzsanna
2012 *Átváltozások Palotából Múzeum Képtár 3*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- GYÖRGY Péter
2003 *Az eltörölt hely – a Múzeum*. Budapest: Magvető.
2007 *A hely szelleme*. Budapest: Magvető.
2009 *A Kalinyingrád-paradigma. Múzeumföldrajz*. Budapest: Magvető.
- KARLHOLM, Dan
2004 *Art of Illusion: the Representation of Art history in Nineteenth-Century Germany and Beyond*. Bern, Oxford: Peter Lang.
- JELINEK Balázs
2015 Liget Budapest: Az első nemzetközi múzeumépítészeti tervpályázat. *Múzeumcafé. A múzeumok magazinja* 2015/2. 9. évf. 45. sz. 52–54.
- KEENE, Susanne
1999 *A műtárgyvédelem és a restaurálás szervezése a múzeumokban*. Budapest: Nemzeti Múzeum.
- KEMECSI Lajos
2010 Múzeum és épülete – Kihívások és válaszok a modern múzeumépítészetben. *Ház és Ember* 22. 167–180.
2013a Milyen szakmai feladatok ellátására kell alkalmassá tenni a tervezett országos restaurálási és raktározási központot? *Múzeumcafé. A múzeumok magazinja* 2013/5. 7. évf. 37. sz. 32.

KING, Dorothy

2006 *The Elgin Marbles. The Story of the Parthenon and Archaeology's greatest controversy.* London: Hutchinson.

KORFF, Gottfried

2003 Das Ethnographische Museum: Schule des Befremdens? In: Réka Kiss – Attila Paládi-Kovács (eds.): *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium.* Plenary Papers of the 7. SIEF Conference Budapest, Institute of Ethnology, 133–151.

KOVÁCS Dániel

2015 Lebegő tető, két kocka, modernista sarokház. *Múzeumcafé. A múzeumok magazinja* 2015/2. 9. évf. 45. sz. 58–72.

MAROSI Ernő

1995 Múzeum és kulturális örökség. (MTA-ülés összefoglalása.) *Magyar Tudomány* 8. 918–921.

MEIJER, Léontine – MENSCH, Peter van

2012 A szaktudományos felügyeletől az együttalkotásig. In: Palkó Gábor (szerk.): *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig.* 97–126. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció Kiadó.

MONTANER, Josep

1995 *Museums for the New Century.* Barcelona: Gustavo Gili.

Sz.n. Museum Architecture, *Museum International*, 1997/4. 4–41

Sz.n. Museum Boom, *Architecture*, 1997/12.

Sz.n. Museum XXI. A világ és Magyarország múzeumépítészete. *Octogon*, 2001/1. 12–64.

NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna

2014 *Tájegység születik. Szabadtéri kiállítások rendezésének kérdései az Észak-magyarországi falu tájegység esettanulmánya alapján.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum DVD.

NEWHOUSE, Victoria

1998 *Towards a New Museum.* New York: The Monacelli Press.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2005 *Merre tart az Európai néprajztudomány?* Székközlők a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PERNECZKY Géza

1991 Hogyan építsünk múzeumot? *Mozgó Világ*, 8. 68–89

RENTZHOG, Sten

2007 *Open Air Museums: The History and Future of a Visionary Idea.* Jamtli

SASVÁRI Áron – VASÁROS Zsolt (szerk.)

2014 *Liget Budapest. OMRRK Országos Múzeumi Restaurálási és Raktározási Központ.* Budapest: Narmer Építészeti Stúdió – Városliget ZRT.

SINKÓ Katalin

1994 A társadalmi nyilvánosság értékalkotó szerepe a múzeumokban és a kereskedelemben. *Enigma*, 1. 19–27.

SZABLYÁR Eszter

2010 Múzeum az üvegpiramison túl - sztárépítészek modernizálják a 21. századi igényeknek megfelelően a klasszikus kiállítótereket. *Múzeumcafé* 2009/2010. 76–85.

SZABÓ Zsuzsanna

2009 Elmozdított múzeum – a francia néprajzi múzeum átalakulása. *Tabula* 12 (1) 183–192.

VATTIMO, Gianni

1998 A múzeum a posztmodern korban. *Magyar Lettre Internationale*, 29. nyár, 34–36.

WESSELÉNYI-GARAY Andor

2009 Az új hely – Múzeumláz az ezredfordulón. *Artmagazin* 1. 35–41.

Kéziratok:

KEMECSI Lajos

2013b. Az új Néprajzi Múzeum alapkonceptiójának főbb elemei 2013. 15 o.

Néprajzi Múzeum Tervezési Program. 44 o.

2014

Dr. habil. Kemecsi Lajos

Néprajzi Múzeum főigazgatója

E-mail: kemecsi.lajos@neprajz.hu

Medvesaljai nyelvátlasz nyelvészi – nem nyelvészi felhasználásra

Cs. Nagy Lajos: Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza. Luminosus, n.o. Kiadó, Nagykapos, 2011. 750 térképlap, együttesen 798 p.

A nyelvi jelenségeknek látványos, többdimenziós vizsgálatát lehetővé tevő módszer: a nyelvátlasz (nyelvjárás atlasz = térképlapra vetített nyelvi jelenségek gyűjteménye). A nyelvtérképek a nyelvi összefüggéseknek olyan (többdimenziós) kimutatására, feltárására is képesek, amelyekre a történeti, strukturális vagy akár kognitív elemzések nem alkalmasak. A nyelvátlaszok egyúttal a rokon tudományok (például néprajztudomány) számára is további kutatási, ellenőrzési lehetőséget kínálnak. És a modern informatika még továbbiakat. De erről később.

A *Magyar Nyelvjárások Atlaszának* megjelenése (1968–1977) után sem állt meg az ún. „atlaszmunka”,¹ azaz a nyelvjárások nyelvföldrajzának, lexikai-morfológiai feltárásának térképes közlése. A következő évtizedekben több regionális nyelvátlasz született a kevésbé feltárt tájegységek dokumentálására, a „fehér foltok” eltüntetésére. Például a mai Magyarország területén a *Somogy-zalai nyelvátlasz*,² *Sárvíz menti* (másként Mezőföld, Sárróna) *nyelvátlasz*,³ ám a közép-európai rendszerváltások pozitív eredményeként egyre több a határokon túl: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*,⁴ *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*,⁵ s *Szilágysági nyelvátlasz*,⁶ s témánk szempontjából is ki kell emelni a korábbi Csehszlovákia, 1992-től Szlovákia területén élő magyarok nyelvének nyelvföldrajzi feltárásait (mert erre addig kevésbé vetült figyelem): 2004-ben Sándor Annától *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlaszát*,⁷ melynek tapasztalatait felhasználta és beépítette 2011-ben megjelent munkájába Cs. Nagy Lajos.⁸ Cs. Nagy Lajost elsősorban nyitrai vendégtanári kiküldetése (1991–1996) indította el a Medvesalja nyelvkincsének a feltárására. Később OTKA-támogatásoknak köszönhetően folytathatta a munkát, melybe feleségén, kutatótársán, Császi Ildikón kívül további 18 egyetemi hallgató, kutató kapcsolódott be. A grandiózus (798 oldalas) munkát a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának támogatásával a nagykaposi Luminosus, n.o. Kiadó jelentette meg 2011-ben. Cs. Nagy Lajos elkötelezett nyelvjáráskutató: 1975-től részt vett az Új magyar tájszótár munkálataiban, PhD-fokozatát 2001-ben ugyancsak Medvesalja nyelvjárásáról írta, ez könyv alakban is megjelent.⁹

¹ MNyA.

² SZNyA.

³ SNyA.

⁴ MCsNyA.

⁵ RMNyA.

⁶ SzNyA.

⁷ NyA.

⁸ MedvA.

⁹ Cs. Nagy 2003.

Témaválasztása, Medvesalja nyelvjárási feltárása sok szempontból fontos. Fentebb már említettem, hogy a korábbi Csehszlovákia (ma Szlovákia) területéről viszonylag kevés nyelvjárási munka született. Ráadásul a szlovákiai magyarság lélekszáma csökken, s fokozottan áll ez a Medvesaljára is. Cs. Nagy Lajos adatai: Medvesalja magyar lakossága 1980-ban 5500 volt, 2001-ben már 1129 fővel, 20,53%-kal lett kevesebb. S az lélekszám csökkenésével a magyar nyelvi adatok (kincsek) is csökkennek, kihalnak. Ezzel szemben a szlovák népesség 1991-2001 között 105 fővel, csaknem 40%-kal gyarapodott. Cs. Nagy Lajos programja ez is volt: „A kincsek begyűjtésénél azonban nem állhatunk meg, hozzáférhető kell tenni őket, hogy a következő nemzedékek is megismerhessék a medvesaljai emberek színes, árnyalt nyelvhasználatát, kultúráját, szemléletmódját, s rajta keresztül gazdag lelki világát.” (3) Ez utóbbi feladatra éppen a nyelvi gyűjtések, a nyelvatlasz nyomán vállalkozhatnak társadalomkutatók, köztük néprajzkutatók is. Különösen azért, mert eléggé általános vélemény, hogy az eddigi nyelvatlaszokat a nem dialektológusok még talán nem fedezték fel eléggé. Végül azért is fontos a MedvA., mert a MNyA. ebből a kistérségből egyetlen gyűjtőpontot sem vett fel, vagyis mondhatjuk, hogy ez a táj mindeddig a nyelvi atlaszok világában „fehér folt” volt.

A Medvesalja tájnév a 18. századtól létezik. Medvesalja az egykori Nógrád és Gömör megye területén, a Zagyva forrásvidékén fekszik, a Gortva-patak völgyében fekszik, periférikus környezetben Salgótarján és Fülek között. Lakossága római katolikus vallású, népi kultúrája, palóc nyelvjárása hagyományörző, sőt archaikus. Lakosai főleg mezőgazdasági munkából igyekeznek megélni, de egyre többen járnak Fülekre és Rimaszombatba dolgozni, s a fiatalok (mint a legtöbb hátrányos vidéki körzetben) amint tehetik, elhagyják falujukat. A Medvesalja 12 települést foglal magába, a nyelvatlasz teljességre törekedett, hiszen mind a 12 településről teljes adatmennyiséggel szolgál. A 12 település: Sőreg, Ajnácskő, Csevice, Gömöralmágy, Dobfenek, Gömörpéterfala, Óbást, Egyházasbást, Bakóháza, Vecseklő, Medveshidegkút, Tajti (az eligazító Előszóban természetesen a mai szlovák nevek is fel vannak sorolva).

A területválasztás után a következő fontos feladat a vizsgálandó nyelvjárási jelenségek meghatározása. Valamennyi regionális atlaszmunka számára az MNyA. a kiindulópont, a kutató ezt egészítette ki a teljes palóc kérdőívvel.¹⁰ Az első, kísérleti gyűjtéseket, ellenőrzéseket az időközben megjelent *Nyitra-vidéki nyelvatlasz* (NyA.) és a Medvesaljáról született táplálkozás, építészeti, népszokásleíró néprajzi munkák alapján kiegészítette, s az így keletkezett 1305 kérdésből álló kérdőívet kérdezték ki 2007–2008-ban. A MedvA. ebből 750 címszó szókincanyagát mutatja be főként lexikai (675 – 90%), kisebb részt morfológiai (69 – 9,2%), fonetikai (6 – 0,8%) térképlapon. Az aránytalanság azonban feloldódik azzal, hogy a lexikai térképlapok ugyanúgy tartalmaznak alak- és ejtészváltozatokat, vagyis az anyag komplex (lexikai-morfológiai-fonetikai) nyelvjárási képet ad. A szerző előszavában a 49. térképlap: *polyva* (a *ku-koricáé*) címszó példáján mutatja be ezt a komplexitást, s mivel ez a magyarázat a nyelvatlasz nyelvészi-nem nyelvészi használatára szolgál, bővebben idézem: „A kutatópontok melletti különböző színű körök a fogalom egy-egy megnevezését mutatják, melyekről a térkép jobb alsó sarkában lévő legenda tájékoztat. Lexikológiaiilag a *pely-*

¹⁰ Balogh – Pelle 1972.

va és alakváltozatai együttesen a fővariánsok. A települések felében fordulnak elő. A *pehely* 4 településen járatos. A többi megnevezés önállóan vagy más(ok) társaságában nevezi(k) meg a fogalmat. A nyelvhasználó a fogalom jegyei közül azt választja ki, mely a számára a legjellemzőbb, s azt emeli a név szintjére a mentális szótárában. A *szemetyi* és a *gaza* az értéktelenségre utal, a *pora* a vizualitásból indul ki. A *mohetka* a két nyelv (magyar és a szlovák) kölcsönhatását mutatja, tehát a nyelvek érintkezésére irányítja a figyelmünket. Alaktanilag érdekes megfigyelni, hogy birtokos személyjeles változók is szerepelnek a megnevezések között: *pelhe*, *gaza*, *peylvája*. A szerkezetileg egyszerű szavak mellett szóösszetételt (*kukoricapelyva*) is találunk az adatok között. Hangtani tekintetben az *ly* jelenléte mellett figyelemre méltó az *-e* birtokos személyjel *-i* realizációja: *pelhi*, *szemetyi*.⁹ Tehát egy lexikai térkép a lexikai adatok mellett alaktani és hangtani adatokat is tartalmaz. S hogy milyen további elemzésre adhat támpontokat, arra szolgáljon néhány kiegészítő ötletem. A szerző említi a magyar-szlovák kölcsönhatást, vagyis a térképlapokból összeállítható egy interkulturális szótár is. A szerző említi, hogy a szótári szóként szolgáló alanyeset (*peylva*) helyén toldalékot formák, birtokos személyjeles változók (*peylvája*, *pelhe*, *gaza*) is szerepelnek. Ez esetleg fakadhatna a kérdésből is, de itt nem erről lehet szó. A 49. kérdés: „Mikor a kukoricát szeletelik, olyan finom apróság száll el belőle. Mi ennek a neve?” Meglátásom szerint sajátos nyelvhasználati, antropológiai nyelvészeti jelenség, hogy a nyelvhasználók bizonyos fogalmakat „valamihez tartozóként” határoznak meg, tehát *peylva*, *pehely* helyett azt mondják *peylvája*, *pelhe/pelhi*, sőt, hogy tovább „tallózzunk” a térképlapon: *szemetyi* (*szemete*, és nincs *szemet/szémét* forma), *pihe*, *gaza*. A (leíratlan) jelenség ismerős más területekről is: *hón* ~ *honnya*, *hónya*,¹¹ a köznyelvben pedig kizárólag a birtokjeles alak létezik: *hóna*, pl. *hóna alatt*, sokan értetlenkedve kérdezik, mi az a *hón?*), *taraj* ~ *tarája*, *tarja*¹² – a köznyelvben kizárólag: *tarja*), *taréj* ~ *taraja*.¹³

A lexikológiai túlsúly ott tűnik föl, ahol nincs semmi különbség sem lexikában, sem alaktanban, sem hangtanban. Ilyen például a 677. térképlap: *gyík*. Az összes gyűjtőponton az adat: *gyík*, *gyík*, *gyík*. Igaz, a teljes egyezés is adat, de a nyelvi térkép bön-gészője elsősorban változatokat vár, kulturális-nyelvi határokat (izoglosszákat) akar meghúzni, nem pedig a teljes egyhangúságot. A 715. térképlapon kezdődnek a hét napjai. Nem meglepő, de a hét napjai a gyűjtőterületen: *hétfő* – *kedd* – *szerda* – *csütörtök* – *péntek* – *szombat* – *vasárnap*. Egyes esetekben van némi fonetikai változat, de pl. a *kedd* esetében csak annyi, hogy két helyen rövidül a két *d* és az *e* kissé magasabb nyelvállású. A *szerda* és a *szombat* mindenütt változatlan, a *csütörtök* (egy zárt e-s változata van csak: *csetertek*). A 736. térképlapról kiderül, hogy egyes helyeken él még az ún. „családi helyhatározórag): *Ferenchez* helyett *Ferencnyi*. A 739. és a 740. térképlap mai nyelvhelyességi üzenetet is hordoz. Medvesalján pontosan megkülönböztetik a számnévi jelzőként használt két alakot az állítmányként vagy egyéb mondatrészként használt kettő alaktól,¹⁴ tehát: 739. Egy csoportban hatan beszélgetnek férfiak, aszszonyok. Azt mondom: *ott beszélget négy férfi meg...* A válasz mindenütt *két*. 740.

¹¹ ÚMTSz. 2/990.

¹² ÚMTSz. 5/298.

¹³ ÚMTSz. 5. 298.

¹⁴ NymKsz. 294.

A kocsiba rendszerint hány ló van befogva? A válasz mindenütt: *kettő* (természetesen hangtani változatokkal). A köznyelvben, a média nyelvhasználatában ez a kettő már teljesen összekeveredett, s gyakori nyelvhelyességi problémaként vetődik fel. Azt is mondhatjuk rá: nyelvi változás. De Medvesalján, még megkülönböztetik a kettőt. A lexikológiai anyag túltreprézáltsága egyébként különösen a nyelvatlaszt felhasználó rokontudományok, például a néprajztudomány számára jelenhet segítséget.

Még valamit az atlasz felépítéséről: a térképek sorrendje követi az MNyA. gyakorlatát, a kérdőív tematikus felépítését. Mindegyik térképen alapos fonetikai lejegyzésekkel szerepelnek az adatok (ezeket a nem nyelvészek nem minden esetben értékelik és használják, de ez nem baj), 32 színes térképlap az egyes adattípusokat külön kiemeli. Az *Előszóból* megtudjuk, hogy a térképek szerkesztése, az adatok kiemelése az ELTE geolingvisztikai kutatócsoportjában Vékás Domokos és Vargha Fruzsina Sára által kifejlesztett Bihalbocs szoftverrel készült, mely lehetővé teszi, hogy a kutatók saját gépükön a saját igényeiknek megfelelően újabb és újabb térképlapokat hozhassanak létre – sőt az egész fejlesztésnek az a lényege, hogy a különböző nyelvjárási térképek összehasonlíthatóvá váljanak. Vagyis az informatikai háttérnek köszönhetően a medvesaljai nyelvatlasz integrálhatóvá válik a magyar és az európai nyelvjárási adatállományokba. A kötetben való tájékozódást segíti a betűrendes címszójegyzék az *abált szalonnától a zsírosbödönig*, megtalálható benne a térképek sorrendjét követő címszójegyzék az *árpától a harmincig*, és különösen hasznos a lexikai változatok terjedelmes mutatója, mert lehet, hogy valaki a *bütykő*-re kíváncsi, és nem jut eszébe, hogy a *bütyök*-nél keresse, vagy még inkább elütő nyelvi formák: *bőregér* > *denevér*; *csöröge* > *forgácsfánk*, *féreg* > *kukac*, *megfakad* > *kifakad*, *öklődik* > *hány*, *nálunk* > *hozzánk* stb.

Ahogy az ismertetés elején említettem, a nyelvatlaszok lehetőséget nyújtanak a további elemzésekre, többdimenziós megközelítésekre, s az informatikai fejlesztések révén az adatok összekapcsolódó elemzésére is.¹⁵ És a továbblépés: elkezdődtek és javában folynak az új magyar nyelvatlasz munkálatai is,¹⁶ melynek fő célja az elmúlt fél évszázadban lezajlott változásoknak a feltárása, s ennek nyomán még alaposabb területi-társadalmi nyelvi elemzések segítése (pl. nyelvjárási jelenségek mérése = dialektometria; átmeneti nyelvjárási zónák; regionális köznyelvi jelenségek több szempontú vizsgálata = szociodialektológia stb.). Ezekhez a munkákhoz elengedhetetlenül fontosak a további regionális gyűjtések, sőt nyelvatlaszok is.

Irodalom

BALOGH Lajos – PELLE Béláné

1972 *Kérdőív a palóc nyelvjárási sajátságok felkutatásához*. Palóc kutatás. Eger: Módszertani közlemények XIII.

¹⁵ Néhány példa: Juhász 2004., Bodó–Vargha 2007., vagy P. Lakatos szerk., 2012.

¹⁶ A programadó tanulmány: Kiss 2006.

BODÓ Csanád – VARGHA Fruzsina Sára

- 2007 *Jelenségértékek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából*. CD-ROM. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.

JUHÁSZ Dezső

- 2004 Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. 164–74. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

KISS Jenő

- 2006 Egy új magyar nemzeti nyelvátlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102. 129—142.
P. Lakatos Ilona szerk.
2012 *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó,

MCsNyA.

- 1991 Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila (szerk.): *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. kötet. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193.

MNyA.

- 1968–1977 Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza*. I–VI. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NyA.

- 2004 Sándor Anna: *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony: Kalligram.

CS. NAGY Lajos

- 2003 *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján*. Komárom—Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó.

NymKsz.

- 2005 *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Szerk.: Grétsy László és Kemény Gábor. Második, bővített kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

RMNyA.

- 1995–2004 Murádin László gyűjt. – Juhász Dezső (szerk.): *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* I–IX. kötet. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

SNyA.

- 2004 Sajtos József: *Sárvíz menti nyelvátlasz*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 220.

SZNyA.

- 2005 Király Lajos: *Somogy-zalai nyelvátlasz*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223.

SzNyA.

- 2000 Márton Gyula—Hegedűs Attila: *Szilágysági nyelvátlasz*. Budapest–Piliscsaba: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Balázs Géza

tanszékvezető egyetemi tanár

munkahely: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.

E-mail: balazs.geza@btk.elte.hu

Fejezetek egy magyar környezettörténethez

Horváth Gergely Krisztián (szerk.) *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest: Balassi, 2014. 725 p.

2013. október 8-13. között hazánk fővárosában rendezték meg a Budapest Water Summit című összejövetelt Áder János köztársasági elnök védnökségével. A víz világfórumának előtanácskozásaként 2013. május 15-16-án a Környezettudományi Elnöki Bizottság és az MTA tudományos osztályai együttes tudományos ülést tartottak, amelyet Multidiszciplináris Vízkonferenciának neveztek el. A tudományos megközelítések sokoldalúságának fontosságát emelte ki a magyar közmédia is, amikor a rádióba mindhárom nagy tudományterületről (élettudomány, természettudomány, bölcsészettudomány) meghívott egy-egy kutatót (ökológust, geográfust és néprajzkutatót), hogy vázolják a tanácskozáson felmerülő problémák némelyikét. A nagy tudományterületek egyenlősége sajnos a tanácskozás előadásainak diszciplináris hovatartozásában már kevésbé tükröződött: a nyilvánossá tett rezümék összeállítására szerint a fizikát 1, a földtudományokat 8, az energetikát 2, az agrártudományokat, vízgazdálkodást 6, a vízkémiát (ide tartozott a víztisztítás, vízminőség kérdése is) 5, az ökológiát 5, a zoológiát 2, a botanikát 2, a kisebb természettudományi területeket (hidrodinamika, klimatológia, balneológia) 1-1 előadás képviselte. A bölcsész- és társadalomtudományi szekcióban azonban mindössze 2 jogi, és 3 néprajzi előadás szerepelt (Bartha Elek és e sorok írója mellett Andrásfalvy Bertalan tartozott ide, ám nagy ívű történeti néprajzi vázlatát történelem címén osztották be). A valóságban négy néprajzi előadást hallhatott a közönség, mert Juhász Katalin munkája – talán kissé blikkfangosra sikerült címe miatt (Szennyezéssel a tisztaságért) – a vízminőséggel foglalkozó rezümék közt szerepelt: valószínűleg a szerkesztő az alcímet (A higiéniai célú vízhasználat néprajzi kutatásának tanulságai) nem olvasta el. Az előzetes programban meghirdettek ugyan egy történelmi előadást is, ám a jelenlevők Glatz Ferenc: *Vízgazdálkodás és társadalom a Duna-völgyben, a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig* című felolvasását nem hallhatták és ilyen című rezümét sem hoztak nyilvánosságra. Összességében tehát az mondhatjuk, hogy az MTA 11 osztályából a III. Matematikai Tudományok, valamint a II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya egyáltalán nem, míg a IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályáról csak a jogtudomány képviseltette magát. A Horváth Gergely Krisztián által szerkesztett kötet épp ezt a hiányt tölti ki, mert szerzőgárdáját a történettudományok és a közgazdaságtan képviselői alkotják.

A Budapest Water Summit honlapjának bevezetője is hangsúlyozza, hogy bár a Föld felszínének 70 %-át víz borítja, a földi vízkészlet mindössze 2%-a az édesvíz. Ráadásul ennek a mennyiségnek is 98,5 %-a fagyott állapotban, a pólusok környékén, illetve a magashegyekben található. A Horváth Gergely Krisztián szerkesztette kötetben a legtöbb tanulmány a folyókkal, illetve a légkör víztartalmával (a csapadékkal) foglalkozik, ez utóbbi azonban a nem jég formában tárolt édesvíznek csupán 2,7 %-át

alkotja, a folyók pedig alig 0,15%-át. Ezek tehát a Föld teljes vízkészletének elenyésző hányadát adják. Számunkra mégis ezek a legfontosabbak.

A kötet előszavában a szerkesztő felidézi az előzményeket, amelyek e munka elkészültéhez vezettek. A kutatás Vári András történész azon megállapításával indult, hogy bármily furcsa: az a nyilvánvaló tény, hogy a víztől való függés befolyásolja a társadalmakat, nem inspirált alapos és részletekbe menő kutatást. Ezt kívánta Vári András elindítani, amelyben ő egy négyes problematikát vázolt föl: 1. a vízkárok és helyreállítás átrendezi a tulajdonviszonyokat, 2. átalakítja a társadalmi rendet, 3. a vízhasználat rendszereken átvélően befolyásolja a társadalom működését. Negyedikként egy olyan komplex vizsgálatot vetett fel, amely a vízhasználat és szabályozás kérdését hasonlítaná össze a rendi és a modernizálódó nemzetállami társadalmakban közép-európai kitekintéssel.

Vári András vezetésével 2011-ben OTKA kutatás indult (K 84276, *Vízszabályozás és társadalom a 16–20. századi Magyarországon*), amely a kutatásvezető tragikusan korai halála ellenére sem ért véget. Sőt, a résztvevő kutatók száma a kezdeti háromról nőtt, az időtávlat bővült a középkor és a dualizmus be- illetve újra bevonásával, és a munkát a közgazdaságtannal foglalkozó Hétfő Kutatóintézet fogadta be. Bár először csak forráskiadványban gondolkoztak, később egy tanulmánykötet vált a céljá és ehhez más tudományterületek (néprajz, régészet) kutatóit, illetve máshol dolgozó történészeket is megnyertek. A tanulmányok konferencia-előadássá (2014. január 31.) az előadások együttese tanulmánykötetté érett, amelyek az előszó szerint négy általánosítható szempontpár köré rendeződnek: tulajdon és uralom, hatalom és elsajátítás, normák és értékek, konfliktus és kooperáció. A Vári András emlékének szentelt kötet végül 15 történeti (és néprajzi, régészeti) dolgozattal áll, amelyeket megelőz négy közgazdász (Mike Gábor, Szepesi Tamás, Ungvári Gábor és Kaderják Anita) nemzetközi kitekintésű tanulmánya (*Víz, ami összeköt. A történetírás és a közgazdaságtan együttműködésének lehetőségeiről*), amely tömör áttekintés az intézményi közgazdaságtan szempontrendszeréről és majdnem minden tanulmányt értelmez is. Ahogy a könyv előszavában Horváth Gergely Krisztián fogalmaz: „Kötetünk – szándékunk szerint – ezen a ponton új távlatokat tár fel. A szemünk láttára kibontakozó ökológiai és energiaválság a közgazdászok érdeklődését is ráirányítja a történeti ökológiai, társadalomtörténeti kutatások által felhalmozott tudásra. Ezek segítségével modellezhető, hogy a történeti időben létezett közösségek miként gazdálkodtak a rendelkezésre álló természeti erőforrásokkal, különösképpen a vízzel. A vizsgált jelenségek értelmezése során ugyanakkor a történeti kutatások is kamatoztathatják a közgazdaságtan kínálta elméleti eszköztárat.

Kötetünkkel szeretnénk hozzájárulni a két tudományterület, tágabb értelemben pedig a történeti és társadalomtudományok közötti, lassan egy évszázada szorgalmazott, ám az utóbbi évtizedek gyakorlatában megszakadni látszó, Magyarországon pedig az igazi áttörést soha el nem érő együttműködés intézményesüléséhez.”

A tanulmánykötet szerzőgárdáját 19 fő alkotja, történészek és a négy közgazdász mellett egy régész, egy művelődéstörténész, egy néprajzos-geográfus és több levéltáros. A tudományos fokozatok tekintetében is széles a skála, két nagydoktor, nyolc PhD mellett doktorjelöltek, MA-val rendelkezők, sőt egyetemi hallgatók is részt vettek a munkában. A kötet mégis egységes képet ad, az esetleg még alacsonyabb tudományos státusz nem jelentett kevésbé jeles munkát. A kötet szerzőgárdája azt a megfigyelést is

alátámasztja, hogy a bölcsészszakok elnöiesedése egyedül a történészekre nem jellemző: a 16 férfi mellett csak három nő szerepel a munkatársak között.

Bár a tanulmánykötet országos kitekintést ígér, valójában Dunántúl központú, s annak is az északnyugati területéről szól négy dolgozat. A Borsodi-medence, Miskolc, a Tisza, Szeged és a Székelyföld megjelenítése árnyalja csak a képet. A kiváló és gondos földrajzi mutatóban a négy északnyugat-dunántúli megye mindegyike kétszer-ötször annyit szerepel, mint az északkelet-alföldi megyék Zempléntől Máramarosig együttesen. A néprajzos számára kissé sajnálatos tudományunk beemeléseinek visszafogott volta is: a mi szakmánk képviselőire hangsúlyosan csak a szegedi tanulmány (Bálint Sándor, Györffy, Juhász Antal, Cs. Sebestyén Károly, Szilágyi Miklós, Takács Lajos), illetve a középkori malmokkal foglalkozó tanulmány (Hoffmann Tamás és Selmeczi-Kovács Attila munkái, Bátky Zsigmond, Juhász Antal és Kisbán Eszter kézikönyv fejezetei /Magyarság néprajza, Magyar néprajz III., Magyar Néprajzi Lexikon) támaszkodik, bár egyes szerzők (Timaffy László, Juhász Katalin, Imreh István stb.) azért megemlíttetnek. Ugyanakkor az is sajátos, hogy Andrásfalvy Bertalan (a néprajzos Máté Gábor tanulmányán kívül) csak jelentéktelen említésben, illetve *A magyar vízszabályozás története* című alapmű (szerk. Ihrig Dénes) csak egy dolgozatban szerepel.

A kötetben a tanulmányok aránylag szigorú időrendben követik egymást: a nagyjából hasonló kort elemzőek esetében pedig – hogy úgy mondjuk –, a cselekmény kezdete az irányadó. Kézenfekvő tehát, hogy a közgazdasági tanulmányt Szalontai Csaba nagy időtávra kitekintő, régészeti leletekre alapozó dolgozata követi: *Két víz között, Hatalmi és stratégiai központváltás Szeged környékének településtörténetében*. Ebből nemcsak a régész „kínjait” tudhatjuk meg (melyre a recenziens a hasonló problémákkal – nevezetesen a leletek hiányával – küzdő geológiában végzett tanulmányai miatt különös rokonszenvvel tekint), hanem a társadalmi és a földrajzi viszonyok kapcsolatrendszerének komplexitásával is szembesülhetünk. A magas partú, szövevényes Matyér jól védhető rejtékébe húzódó település központja csak akkor került át az alacsony és vízjárta Tisza partvidékre, amikor a kedvező társadalmi hatás (nevezetesen a Maroson zajló sószállításban rejlő lehetőségek kihasználása) legyőzi a kedvezőtlen természeti környezet okozta nehézségeket.

Vajda Tamás: *Földesúri jogok és kötelességek a középkori vízimalmok körül* című, 11–15. századi okleveles adatok alapján készült dolgozatát az egyes társadalmi csoportok és a malmok kapcsolata alapján tagolja fejezetekre: az udvarnokok, torlók, jobbágyok, hospesek, soltészek, kenézek közül egyre több tett szert az idők folyamán malomtartási jogra. Vajda hosszú elemzése végén megállapítja, hogy a vizsgált időszakban sem maradt el Magyarország Nyugat-Európától, mindenütt azonos jog- és kötelességrendszerrel működtek a malmok.

Gálffy László: *Dunai társadalmak. Változások a városi folyamatokban Bécs és Buda között* című dolgozata végpontjául ugyancsak a 15. századot állítja be, ám kezdőpontja a 13. század. Azt vizsgálja, hogyan „hódítják meg” a Duna menti városok a folyópartokat, amelyek számukra egyszerre jelentenek előnyt a gazdasági haszon képében, ugyanakkor a folyó áradásai, vízszintingadozásai miatt veszélyforrást és akadályt is. A recenziens nagyon jónak találja a vizsgált területre alkalmazott *folyamter* kifejezést: ez nem földrajzi fogalom, hanem az a tér, ahol a folyóval rendszerszerű kapcsolat-

ban állók (hajósok, molnárok, vámszedők, fürdősök stb.) tevékenykednek. A szerző az együttélési módokat vizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy a fent említett időszakban a városok folyó felé terjeszkedése óvatos maradt, bizonyos függetlenséget még a vízbeszerzésben is igyekeztek biztosítani (Bécs, Buda). Ennek ellenére számos város (Pozsony, Esztergom, Visegrád, Buda) élénk part menti életet élt.

Dominkovits Péter: *Folyóvizek és a XVII. századi vármegyei közigazgatás, bíráskodás* című dolgozata a vármegyék és a folyóvizek 16. századtól bővülő, de alig ismert kapcsolatát vizsgálja Északnyugat-Dunántúlon (Győr, Moson, Sopron, Vas vármegyék). A tanulmányt a fejezetek a megyei, közösségi feladatok alapján tagolják: árvízvédelem, határvédelem, jégmentesítés, szabályozás, tisztítás, malomhasználat (ez utóbbi különösen sok jelentős környezet- és érdeksérelemmel járt), hídépítés, vámszedés, halászat, árkolás, elzárás. Dominkovits munkájának alapja a rengeteg fennmaradt peres iratanyag, illetve a vármegyei közmunkák jegyzőkönyve (árvíz és katonai védelem). Konklúzióként leszögezi: az árvízelhárítás és a katonai védelem a felek közt nagyfokú együttműködést igényelt.

Bagi Zoltán tanulmánya, *A folyóvíz, a csapadék és az áradások, mint a hadakozást befolyásoló tényezők a tizenöt éves háború időszakában* ugyan országos kitekintésű, de mégis inkább a Dunántúlra koncentrál, hiszen a hadjáratok jelentősebb része ott zajlott. Ez időszak a „kis jégkorszak” egyik hidegsúcsa volt, amelyet sok csapadék, hidegebb idő és sűrűsödő, mocsarasodó vízhálózat jellemezett. A szerző azt igyekszik kideríteni, hogyan befolyásolta mindez a török elleni hadjáratokat. A bécsi katonai szakértők az egész Duna-Tisza-völgy elfoglalását tervezték Belgrádig, s a hadjáratok során nemcsak ismerték, de ki is használták Magyarország folyóinak stratégiai szerepét: vízen szállították az utánpótlást, hajóhadakkal támogatták a folyó menti erődítések ostromát, s külön figyeltek a vizek kerítette várak elfoglalásának nehézségeire. Az, hogy a hadjárat végül nem hozta meg a várt sikert, már nem e dolgozat témája.

Ugyancsak a hadak és a vizek útjának összekapcsolásával foglalkozik Vadas András: *Vízgazdálkodás és háborús védekezés. Csákány és a Vas megyei Rába-mente a kora újkorban* című dolgozata a Rába menti Csákány településen levő Batthyány-birtok forrásanyaga (levelezés, inventáriumok, urbáriumok stb.) alapján. Megállapítja, hogy a szégyenletes vasvári béke után a Rába, mint védvonal veszített jelentőségéből, de az árvízvédelem, a malmok felmérése, bizonyos gátak elbontása, sőt a folyó teljes hosszára kiterjedő vízgazdálkodási rendszer kialakításának tervezése miatt az érdeklődés központjában maradt: melynek Vadas szerint „legékeesebb példája” a Nádasdy Ferenc elrendelte és elvégeztette 1699-es Rába felmérés.

A kötet legszemélyesebb hangú tanulmányát Rác Lajos jegyzi (*A Duna jégjárása és a pest-budai hajóhíd*). Bevezetőjében körbejárja, mi vezette a témához: az, hogy az ő általános érdeklődési körébe tartozó klímaadatok kódolása közben feltűnt, milyen sok adatot talált a dunai hajóhidak, repülőhidak kiemeléséről. Ő a kis jégkorszak utóján, a pest-budai hajóhíd fennállása 83 évében (1767-1849) vizsgálódik, amelyet alapvetően a hideg telek és a jeges folyó jellemezett. Forrásként a budai Csillagda meteorológiai megfigyelései mellett a Réthly Antal által feldolgozott úgynevezett referáló újságokat használja. Kissé frivol, és itt nem igazán helytálló (George Orwelltől vett) szóhasználattal megkülönböztet külső telet, amikor a hidak szolgálaton kívül vannak

és belső telet, amikor befagy a folyó. Adatai roppant érdekesek: a vizsgált 83 év alatt 8 télen több mint 60 napon át borította jégpáncél a folyót. 1830 különösen hideg telén 99 napig fagyott be a víz, s ezalatt 20 mázsás szekerek is átkelhetek rajta. A jeges ár veszélye és a megnövekedett forgalom végül kikényszerítette, hogy megépítsék az első kőhidat (vagyis a Lánchidat...).

A kötet szerkesztője, Horváth Gergely Krisztián: *Határhelyzetben. Rendi érdekérvényesítés, közcélok és magánérdekek a Lajta-szabályozás tükrében a XIX. sz. első felében* címmel közölt tanulmányt, amely arra a kérdésre keres választ, miért szerepel olyan sokáig napirenden a Lajta szabályozása (18–20. sz.), miért nem lehetett korábban megoldani, holott Moson vármegye aktív szerepet játszott benne, és kezelhető számú, tőkeerős érdekelt érdekeit kellett (volna) egyeztetni. A szerző válasza a dolgozat címében rejlik. Mire kiderült a határhelyzetben levő Moson megyében, hogy egyedül nem boldogulna (1830-as évek), már a Duna és Tisza völgyének szabályozása szerepelt az állam napirendjén, és ebből a szemszögből a Lajta jelentéktelen folyócska volt. Csak Trianon után, amikor kiderült, hogy a csonka országnak a Lajta az egyetlen szabályozatlan folyója, jutott rá állami figyelem, s ráadásul rövidebb szakaszon kellett a védelmet megoldani.

Ha a Lajtára nem is jutott a dualizmus korában állami figyelem, a Rábára már igen. Simonkay Márton: *Csorbuló önrendelkezés vagy állami siker? Érdekek és vélemények a Rába-szabályozás kapcsán (1886-1893)* című dolgozata épp ezt a problematikát járja körbe. A 19. század végének egyik alapkérdése volt a mezőgazdasági területek extenzív növekedése, amely az árvíz alól való mentesítést követelte meg. Mentesség, de milyen áron? Simonkay megállapítása szerint a Rába szabályozás műszaki sikernek tekinthető, amelyet egy eltökélt csoport (Baross Gábor vezetésével) akár a többség ellenében hajtott végre és időtálló védműveket hagyott hátra. Bár a munkák fő támogatója az állam és a nagybirtok volt, Simonkay szerint a fő hasznot a kisbirtok aratta le a szó szoros értelmében is: felvirágozott a Bécs környékét ellátó árutermelés.

A kötet következő tanulmánya nagy térbeli ugrással a Kárpát-medence keleti végeire viszi az olvasót. Balaton Petra: *Vízrendezés és társadalmi felzárkózás Székelyföldön a dualizmus korában* című dolgozata első mondata szerint a talajjavítást, mint tájalakító és modernizációs tényezőt vizsgálja, ám hamar kiderül, valójában ebben a keretben helyezi el a vízrendezést. A Székelyföldön az Alföldre jellemző nagy volumenű munkák (árvízvédelem, hajóutak, öntözőcsatornák készítése stb.) már csak földrajzi okok miatt sem történhetett, itt az állami támogatás a vízmosásmegkötésben, az ivó- és itatóvíz hálózatának kiépítésében valósult meg. Balaton Petra megállapítása szerint szoros kapcsolat mutatható ki a gazdasági fejlettség és a talajjavítás mértéke közt. Szélesebb társadalmi összefogással csak néhol (például Homoród mente, Alcsík) rendezték az ügyeket, egyébként alapvetően az állam, illetve a helyi közösségek végezték a munka dandárját. A szerző konklúziója olyan általános érvényű, hogy érdemes szó szerint idézni: „(a problémák megoldása igényli) a társadalmi és politikai erők (...) tartós együttműködését oly módon, hogy az adott politikai keretben a személyes, regionális és országos érdekek kölcsönösen, egymásra tekintettel és egymást segítve jussanak érvényre.”

Nem nagy folyók, de rendszeresen áradó patakok kezelését vizsgálja Bodovics Éva Judit: *Vízhasználat és árvízi kultúra Miskolcon a 19. sz. második felében* című tanulmánya. A Szinva és a Pece árvizei rendszeresnek mondhatók, de a 19. században csak

kétszer okoztak igazi katasztrófát. A szerző fölteszi a kérdést, vajon igaz Herman Ottó jóslata, hogy a kis árvizek jelzik a problémát, csak idő kérdése, mikor következik be a katasztrófa? Vagy a nem cselekvés valójában árvízkezelési kultúra? Ugyanis a városban minden az árvízzel összefüggő intézkedés utólagos, a kárelhárításra törekvő volt, a megelőzésre nem fordítottak figyelmet. Talán nem is volt rá szükség? Ez lenne a sokat dicsért alkalmazkodás? Több költséggel járna a megelőzés, mint amennyi kárt okoz a rendszeres árvíz? Ám a város és a csapadékmennyiség növekedése miatt az árvizek gyakoribbak, és pusztítóbbak lettek, az új városvezetés számára 1878 után az elővigyázatosság (a vizek őrzése) és hosszú távú beruházások kerültek előtérbe: zúgók, zsilipek építése, mederalakítás stb. Érdemes lett volna csapadék adatokat is mellékelni, mert nem elképzelhetetlen, hogy a pusztító gyors áradásokban az erdőirtás, a városvezetés szemléletváltásában pedig a Tisza-völgy nagy árvizei is szerepet játszottak.

A kötet egyetlen néprajzos (és geográfus) szerzője Máté Gábor, aki kedves vizsgálati területén, a Völgységi-patak felső folyásvidékén tanulmányozza a vízhasználat átalakulását az államosítás és a téeszésítés következtében. Nem érdektelen módon a történészek számára röviden összefoglalja a néprajzi módszertant (még ha a recenzens, egyes, általa hivatkozott szerzők nézeteivel nem is ért egyet, maga az összefoglaló korrekt munka). Adatokban gazdag dolgozata következtetésében kijelenti, az államosítás és téeszésítés egy „önkormányzó” rendszerbe lépett be és számos létező módszert, formát okafogyottá, fölöslegessé tett, ám azokat a problémákat, amelyekhez ezek adekvát módszereknek bizonyultak, nem oldotta meg. Eltűntette például a gyümölcsös-kaszálókat, amelyek korábban a nedves területeket használhatóvá tették, de nem tett helyükre semmit, és említhetjük azt is, hogy a létező malomárkok, pangó vizek funkcionális felhasználását sem oldották meg. Kiemelendőnek tartom, hogy nemcsak leír és bemutat, de a konklúziók során a néprajzi tanulságok alapján a vízhasználat átalakításához konkrét javaslatokat is megfogalmaz: 1,5 oldalon 8 pontban sorolja föl ezeket a közösségi patakisztítástól a pisztráng visszatelepítéséig.

Az egyetlen ténylegesen országos adatbázison Ö. Kovács József: *Vízhasznosítás, tervgazdálkodás, közegészségügy és társadalom Magyarországon 1945-1965/1970* című tanulmánya alapul, amelyet a szerző szerint a vízhasznosítás társadalmi vonatkozásairól szóló irodalom, illetve az erre vonatkozó ismeretek hiánya inspirált. Különösen fájó a hiány a közelmúltra tekintve, ahol maguk a társadalomtörténeti elemzések is hiányoznak. A szerző összegzésében kiemeli, hogy bármilyen jelenséget elemez, mindenütt az állam domináns szerepére és beavatkozására bukkan. Az állami szerepvállalás kettős és ellentmondásos eredményre vezet: egyfelől jelenvaló mindenütt a pazarlás, másfelől viszont a mégis megvalósult beruházások növelték az emberek jó érzését, elégedettségét. Mindezzel együtt azonban máig ható probléma is járt, mert az emberek társadalmi felelősségérzetét az állami dominancia minimalizálta („úgysem tehetek semmit”).

Ugyancsak a releváns tudományos információk hiányát hangsúlyozza Pál Viktor: *Extenzív gazdasági növekedés és a környezet védelme Magyarországon 1945-1980 között*, amely a címe ellenére csak a Borsodi-medence nehéziparára koncentrál. Az állami iparosítás környezeti problémái tekintetében szerinte anekdotikus információk hatásvadász fordulatokkal váltakoznak az utóbbi 20 év számos publikációjában. Tanulmánya végén mai szemünknek kissé meglepő konklúzióra jut: 1950–60-as években

Nyugat- és Kelet-Európa környezethez való viszonya hasonlóságokat mutat. Ebben az időszakban kifejezetten gondos állami szerepvállalást állapít meg: például az 1960-as vízminőség-védelmi kormányrendelet a nehézipar szennyezéseinek csökkentését irányozza elő. Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy mindez nem a tervgazdaságot, hanem a még a régi rendszerből átszármazott szakemberek munkáját dicséri. A nehégyipart kiépülése után az évtized végén még újabb rendelettel sikerül a rendszerbe beilleszteni és kötelezni a hatékony környezetvédelmi berendezések alkalmazására, ám az 1980-as években a szocializmus gazdasági csődjével párhuzamosan a környezetvédelem is leszálló ágra kerül.

A kötet hatalmas idő- és térbeli ívet húzva a honfoglalás előtti időszakról szinte napjainkig mutat be esettanulmányokat, amelyek ugyan egységes művé természetesen nem állnak, nem állhatnak össze, de számos fogódzót nyújtanak ahhoz, hogy majd valamikor valaki (talán a fiatal szerzők egyike?) megalkothassa Magyarország környezettörténetének szintézisét.

Borsos Balazs

Munkahely: Tudományos tanácsadó, MTA BTK Neprajztudományi Intezet

E-mail: borsos.balazs@btk.mta.hu

KÖNYVISMERTETÉSEK

Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, 2015. 237 p. /Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 167./

Kósa László

Szathmári István elsőként tárja föl a lehető teljesség igényével a nagy múltú Magyar Nyelvtudományi Társaság történetét. Napjainkig tartó kitekintéssel több, mint egy évszázad eseménysorát tekinti át. A részletekben gazdag munka, aprólékos forráskutatáson alapul.

Története során a Magyar Néprajzi Társaság a szaktudományi egyesületek közül a Magyar Nyelvtudományi Társasággal tartott mind személyi, mind intézményi vonatkozásban leggyakoribb kapcsolatot. Nem kell múlt időben gondolkodnunk, hiszen a megállapítás a jelenre is érvényes. Monográfiájában Szathmári István a partner társaságok sorában másodikként nevezi meg a Magyar Néprajzi Társaságot, amelyet a sorban – a magyar nyelv ápolása közös feladata okán – csak a Magyar Irodalomtörténeti Társaság előz meg.

Mint a Magyar Néprajzi Társaság első száz évét bemutató munka szerzője késztetést érzek, hogy ezt a könyvismertetést a két társaság történetének összehasonlítása jegyében készítsem el. Mégsem teszem, mert óhatatlanul egyoldalúra sikeredhetne Szathmári István művének bemutatása. Ahol azonban az összevetésből fontosabb vagy jellemzőbb tudománytörténeti tanulságok adódnak, igyekszem azokra rámutatni. Ilyen például a nyelvészek szakmai társasággá szerveződésének – más humán és társadalomtudományi társaságok alakulását figyelembe véve – viszonylagosan késői volta. Vajon mi volt az oka a késedelemnek? Szerzőnk lényeges tényezőnek mondja, hogy nem akadt erőskezü szervező egyéniség. Ha arra gondolunk, hogy a kibontakozó hazai néprajz önálló diszciplínává válásának létfeltétele volt saját tudományos társaságot alakítani és önálló folyóiratot indítani, hasonló késztetésekkel a nyelvtudomány területén nem találkozunk. A magyar nyelv ügye, beleértve ápolását és kutatását, a felvilágosodás óta közügy volt, nemcsak a tudományé, nemcsak az értelmiségé, hanem jóval szélesebb köré. A nyelvtudományt a Társaság alakításakor hosszú ideje fontos tudományágazatként ismerték hazánkban, míg az újdonságként jelentkező néprajz a gazdag előzmények ellenére nem örvendhetett ilyen hírnévnek. Sőt, a magyar tudományos életben elismertetéséért kellett küzdenie. A néprajzi érdeklődés kevés komoly tudományos közleményre hivatkozhatott. Ugyanakkor könyvek, tanulmányok sora született a magyar nyelv eredetéről, tulajdonságairól, történetéről. Publikálási lehetőség bőven kínálkozott. Önálló folyóiratok is megjelentek, a Magyar Nyelvőr és a Nyelvtudományi Közlemények (mindkettő 1872-ben indult), 1855–1861 között Magyar Nyelvészet címmel Hunfalvy is adott ki folyóiratot. Végül, nem utolsósorban a magyar nyelv ügyét képviselte a Magyar Tudományos Akadémia, melynek alapításában döntő szerepe volt nyelvünk ápolásának, művelésének. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság még későbbi (1911) alakulását is magyarázza az Akadémia léte, továbbá a Kisfaludy és a Petőfi Társaságé. A nyelv- és az irodalomtudomány művelői sokáig nem érezték szükségét önálló szaktudományos egyesületük létrehozásának.

Szathmári István szerint korábbi sikertelen kezdeményezések után a Magyar Nyelvtudományi Társaság alakításában az döntött, hogy akadt egy kiváló szervező egyéniség, Szily Kálmán (1838–1924), aki a terveket meg is valósította. Mindjárt jegyezzük meg, hogy Szily műszaki alapvégzettségű természettudós volt. Idősebb korában kezdett a nyelvtudomány iránt érdeklődni. A legfontosabb azonban, hogy korának kiemelkedő tudomány- és felsőoktatás-szervezőjeként tevékenykedett. Mun-

kásságának eredményei máig hatnak. A nyelvtudomány pártolásának eredőit nemcsak abban találjuk meg, hogy a kor természettudósai többnyire rendelkeztek humán műveltséggel, és nem viszonyultak szűkkeblűen a társadalomtudományokhoz, hanem a magyar nyelv iránti figyelem tudományszakok fölöttiségében is.

Adódik a párhuzam a természettudománnyal ugyancsak foglalkozó Herman Ottóval, aki, mint tudjuk, a Néprajzi Társaság újjászervezésében és az etnográfia kibontakozásában meghatározó szerepet vitt. Ám nincs sok értelme hasonlóságot keresni a rendszeresen képzett egyetemi tanár, akadémikus (egy ideig főtitkár) Szily és a minden kiválósága mellett autodidakta polihisztor Herman között. A tudományszervezés merőben eltérő típusait testesítették meg. Különbön Herman más néprajzosokkal (Katona Lajos, Munkácsi Bernát, Sebestyén Gyula, Vikár Béla) aláírta az nyelvtudós egyesület alakítását meghirdető fölhívást, és ott találjuk az első tagok között is.

Szilynek nagyon sokat köszönhetett a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Tizennyolc évig ült elnöki székében. Ő „szerzett” Semsey Andortól, a kor legjelentősebb tudomány-mecénásától a Magyar Nyelv kiadását hosszabb időre biztosító jelentős összeget. Az alapítás, melyhez valóban komolyan hozzájárult nagyszerű szervező tehetsége, sikeresnek bizonyult.

Szathmári István könyve, mindenek előtt, intézménytörténet. Többször hangsúlyozza, hogy a Társaság története nem azonos a nyelvtudomány történetével, hanem annak önálló része. Nem vállalkozik a magyar nyelvtudomány mindenkori irányzatainak tárgyalására, csupán kisebb-nagyobb mértékben és a teljes számbavétel igénye nélkül utal rájuk. A Társaság működését az általa alapszemponthozként meghatározott „külső” és „belső” történetre figyelve követi. Külsőn a történelmi és társadalmi eseményeket érti, melyek előbb-utóbb befolyásolták a Társaság életét, a belsőt a tényleges szervezeti életként értelmezi.

Szerzőnk a külső eseményeket figyelembe véve alakította ki a száz éves történet három korszakát: 1904–1919, 1919–1949, 1949–2005. Sőt, a könyv második részében egy helyen már lényegében két korszakról beszél, az 1949-ig és az 1949 után máig tartóról. A 20. század második felét átfogó évtizedek tagolatlansága számunkra meggondolkodtató. Épp a mű alapján talán elképzelhető lenne ennek kissé finomabb tagolása is: 1955, amikor a társaság működése sok tekintetben a háború előtti formákban folytatódik tovább, és 1990 (körül), amikor megszűnik a tudományos társaságok államosítása. Ám a bemutatott történések, adatok és értelmezésük alapján bizonyosan jogosult Szathmári István periodizációja is.

A fent mondottak fényében nem kíván magyarázatot, hogy a könyv elsősorban és túlnyomóan a belső működésről szól. Nem gondolhatunk rá, hogy számos alfejezetét itt részleteiben bemutassuk. Nagyon vázlatosan közelítve elmondható, hogy az első korszakban a Társaság kialakítja szervezeti kereteit, tudományos és társadalmi tekintélyt szerez, ezáltal beilleszkedik a hazai tudományos világba. A második korszak a vesztes háború és következményei miatt mind szellemi, mind anyagi tekintetben visszaesést mutat, mégis Gombocz Zoltán páratlanul sokoldalú nyelvészeti érdeklődése fémjelzi.

A magyar nyelvész-társadalom és a Társaság az 1950-es évek elején olyan ellentétes előjelű szélsőségeket is túlélt, mint az ideológiai kényszerből vállalt „marxista” kaland és nem sokkal utána részvétel Molnár Erik magyar östörténeti elképzeléseinek cáfolatában. (Nem mellékes, hogy Molnár magas állami funkciókat viselt.) 1955 után hasonló esetek nem következnek be, a Társaság élete visszazökken a „régikérvágásba” (85.o.). Nyilvánvalóan nem ugyanarról a gyakorlatról van szó, mint a két háború között, hanem nyugodt, kiegyensúlyozott egyesületi működésről. Vezetői kétségtelenül mindenkor eredményesen érvényesítették a Társaság érdekeit a tudomány- és művelődéspolitikai előtt. Fontos tudnunk, hogy a könyv szerzője csaknem az egész harmadik korszaknak cselekvő

részese, közvetlen tanúja volt. Egy helyen megjegyzi, hogy 1955-től szinte minden felolvasó ülésen részt vett, 1970–1985 között a főtítkári posztot töltötte be, 2005 óta pedig alelnök.

Szathmári István könyvének kulcsfogalma a folytonosság, amit minden korszakban, minden vonatkozásban igyekszik kimutatni. Vitathatatlan, hogy az alapításkor megjelölt két fő célt, a kutatások támogatását és a „közérdek”-et (legfőként a nyelvtudomány eredményeinek széles körű ismertetését) a Társaság mindmáig törekedett, törekszik megvalósítani. Közben számos körülmény, feltétel, adottság, a tudományos érdeklődés (eszmék, irányzatok, elméletek, politika) és sok más vonatkozás – ezt szerzőnk sem tagadja – megváltozott. Például az első évtizedekben a nyelvtudomány hazai eseményei jórészt a Társasághoz kötődtek. Utóbb az intézményi differenciálódással (tanszékek, MTA intézet létre jötte) ez a szerep kör és feladat osztdott. A Társaság eredetileg a hazai nyelvtudomány egyedüli fórumaként jött létre, és ma is – a több pólusú tudományos világban – legszélesebb fórumként igyekszik működni. A két kor és a vállalt funkció természetesen nem azonos. A korábban csaknem legendás, a nyelvtudósokat és a nyelvészet iránt érdeklődőket összetartó szerepet sem adta föl, igyekszik annak megfelelni.

A harmadik korszak belső társasági életét szerzőnk a következő fontosabb alfejezetekbe csoportosítva tárgyalja: tisztikar, szakosztályok, vidéki csoportok, közgyűlési előadások, felolvasó ülések, jubileumi közgyűlések, emlékülések, vitaülések, vándorgyűlések, szimpóziumok, konferenciák, kongresszusok, folyóirat, kiadványok. Külön foglalkozik még többek között a kitüntetésekkel, a köszöntőkkel, a megemlékezésekkel, a tiszteleti tagsággal, külföldi kapcsolatokkal, a gazdálkodással és más egyesületi eseményekkel. Nem feledkezik el a Társasághoz kapcsolódó szakmai-baráti törzsszatról, a „Kruzsok”-ról sem. A hazai tudományos társaságokkal ápolott kapcsolatokra fentebb utaltunk. A Néprajzi Társasággal legkorábban a népnyelvi kutatások és a szóhasználat iránti érdeklődés kötötte össze a Nyelvtudományi Társaságot, utóbb közös rendezvényekkel, az önkéntes gyűjtőmozgalom együttes gondozásával és közös kiadványok támogatásával találkozunk az együttműködésben. Ismeretes, hogy a néprajztudomány oldaláról a nyelvtörténeti és nyelvjárástani eredmények iránt mutatkozott erősebb érdeklődés.

A Magyar Néprajzi Társaságra gondolva arra hívjuk föl a figyelmet, hogy annak rendezvények tekintetében általános összehasonlításban nem kell szégyenkeznie, de azt a hatalmas számot és azt a kiemelkedő aktivitást, amellyel a Nyelvtudományi Társaság krónikájában szembesülhetünk, meg sem közelíti. A kiadványok területén azonban joggal mondhatjuk, hogy a Néprajzi Társaság teljesítménye alakulhatott volna sokkalta jobban. A leginkább irigylendő példa, hogy „A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai” című sorozat 1905-ben indult és 2014-ben a 242. számánál tartott.

A kötetet irodalomjegyzék és a mellékletekben forrásközlések zárják. A Társaságnak a második világháborúban nagyobb részben elpusztult iratanyagát a Magyar Nyelvben megjelent közgyűlési jegyzőkönyvekből és főtítkári beszámolókból, elnöki visszatekintésekből igyekezett pótolni a szerző. Ugyancsak támaszkodhatott előmunkálatokra és tudománytörténeti tanulmányokra. Szathmári István közli a tisztségviselők, a Magyar Nyelv szerkesztői, a kitüntetettek névsorát is. Legyen szabad az elnököket itt felsorolnunk: Szily Kálmán, Szinnyi József, Zsirai Miklós, Kniezsa István, Bárczi Géza, Benkő Loránd, Kiss Jenő. Megtaláljuk a mellékletekben a közgyűlési előadások és a kiadványok listáját, valamint az alapszabályt is.

Fentebb jeleztük, hogy a könyv címe ugyan nem utal rá, de szerzőnk a Társaságnak az alapítás centenáriumát követő évtizedére „kitekint”. Ezen a néhány oldalon olvashatunk az ezredforduló körül a közgyűléseken és más alkalmakon már megfogalmazott problémákról és aggodalmakról. Benkő Loránd elnök hangsúlyozta, hogy a Társaság jövőképeben számolni kell az új elméleti irányokkal,

a hazai nyelvtudomány többközpontúságával, szemléleti és technikai változásokkal. A korábban a hagyományos egyesületi élet legfontosabb intézményének mondott felolvasó ülés válságba került, az előadásra jelentkezők és a hallgatóság száma szembetűnően csökkent. Ezt a jelenséget a Néprajzi Társaság vezetése és tagsága szintén tapasztalja. Alighanem a tudományos közélet formáinak széles körű átalakulása áll a háttérben. Szathmári István a baljós jelek mellett azonban fölhívja a figyelmet a bátorító jelekre, a magyar nyelv és a nyelvtudomány iráni érdeklődés elevenségére is.

Ismertetésünk végén a könyv szöveges részének utolsó bekezdését idézzük: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság százéves történetét befejezve és a második évszázad elejére is kitekintve azt kívánhatjuk és kívánjuk, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság úgy szolgálja a nyelvtudomány és a magyar nyelv ügyét, ahogyan azt korábban is tette.” (189.o.) Ez a kívánság kétségtelenül általános, de magában foglalja mind az elismerés, mind a kritika lehetőségét, sőt azok legváltozatosabb formáit is megengedi. Ismertetésünk bizvást csatlakozhat hozzá.

Anamaria Iosif Ross: The Anthropology of Alternative Medicine. London – New York, Berg. 2012. 185 p.

Vukov Anikó Veronika

Az első kötetével jelentkező antropológus szerző könyve illeszkedik azon munkák közé, melyek a kortárs alternatív gyógyászati módozatokat (az irodalmakban gyakran CAM-ként jelölt – *complementary and alternative medicine*) a kulturális antropológiai szempontok mellett markánsan jelenlévő szociálpolitikai, demográfiai, klinikai adatokat is szerepeltetnek (néhány példa a közelmúltból: Cant and Sharma 1999, Kelner and Velman 2000, Baer 2001, Keegan 2001, Ernst 2002, Whorton 2002, Lee-Treweek et al. 2005) .

A szerző négy fejezetben tekinti át az alternatív gyógyászat legfontosabb megközelítéseit. Mind-egyik fejezetre jellemző, hogy a kortárs terepmunkák megfigyelései dominálnak, de például Turner, Frazer, Durkheim, Douglas adatait is idézi. Gyakran veti össze megfigyeléseit szakorvosi társaságok közleményeivel, véleményével.

A bevezető *Alternative Medicine in the Twenty-First Century* (Alternatív gyógymódok a 21. században) című fejezetben amerikai (USA), brit és ausztrál adatokon keresztül mutatja be a hivatalos, kormányok által támogatott szakorvosi vélemények hegemonizációját és az ezek ellenére fennmaradó alternatívákat. Ez utóbbiak politikai mozgalmi csoportok tevékenységei során őrződtek meg. Ezzel összefüggésben említi sok esetben a praktikák osztályokhoz, etnikumokhoz való kötöttségét. Kiemeli, hogy az „alternatív” elnevezést óvatosan kell használni és mindig a vizsgált korszak viszonylatában, hiszen az egyik időszak vagy terület „hivatalos” módszere más térben és időben már alternatívnak minősül. Ennek értelmében a CAM gyűjtőelnevezéssel szemben a specifikusabban használható alternatív jelzőt alkalmazza könyvében. A továbbiakban érdekesen fejtegeti a téma kulcsfogalmait: a hivatalos, orvosi tevékenység a beteg ellátására a *curing* (kezelés), míg a *healing* (gyógyítás) pedig az alternatív módszerek jellemzője. Hasonló ellentétpárba állítja a *disease* és az *illness* elnevezéseket. Előbbi olyan elváltozásra, biológiai működési zavarra utal, amelyet hivatalos orvos állapít meg, utóbbi meghatározás pedig a beteg személy saját szemszögéből történik, olyan személyes-közösségi megállapítás a bajra, amely (még) nélkülözi a hivatalos megerősítést.

A továbbiakban összegző szándékkal felsorolja az antropológia megközelítési módjait a gyógyászati jelenségek felé az 1960-as évektől: biokulturális (ökológiai antropológia, genomika), interpretív (hermeneutika, kultúrák textuális vizsgálata), konfliktusok meghatározása (identitás,

eticitás, nacionalizmus), gender antropológiája (fogamzás, reprodukció, szülés), a test antropológiája – a „tudatos test”, a gyógyászat antropológiája (etnomedicinák, etnobotanika, entopszichológia), a gyógyászat antropológiájának kritikája (erő, hatalom kérdése, egyenlőtlenségek), népzene kutatás gyógyászati szempontja (zene és gyógyítás kulturális vizsgálata). Ezután az orvos-beteg viszony 4 típusát írja le: *engineering*: a beteg instruálja a gyógymódot, *priestly*: a beteg passzív, bizalommal teli, engedelmes, *contractual*: lefektetett alapon nyugvó közös megegyezés és eredmények, *collegial*: kölcsönös bizalom és az erő kifejtés is egyenlő. A *priestly* vagy paternalisztikus modellt jelöli meg a népi gyógyászatra leginkább jellemzőnek. Párhuzamot von a *bricolage* típusú vallásosság szerkezetével és az alternatív gyógymódokhoz való viszonyulás között.

A *Substance, Energy and Information Flows* (Hatóanyag, energia és információáramlás) fejezetben a táplálkozás, ételek, italok gyógyászati felhasználásait tekinti át a történelem során, majd az „energia” kapcsán saját, romániai terepmunkáját idézi fel, az akupunktúrát művelők és homeopata orvosok példáját. Lázár Imre által 2006-ban publikált táltos-szellemsebész jelenségről is beszámol.

A *Spirit, Consciousness and Trance* (Lélek, tudat és tranz) című fejezetben az emberi tudat különböző elnevezéseit (szanszkrit *atman*, görög *psziché*, latin *anima*) említi és a történelem során változó megközelítéseit mutatja be gyakorlatok, hiedelmek tükrében. A kortárs jelenségek közül itt a hallucinogén anyagok használatát és az ayurveda alapú gyógyászatot taglalja bővebben.

A *Body, Movement, and the Senses* (Test, mozgás és érzékek) című fejezet élére Thomas Csordas antropológus 1990-es tanulmányából vett idézetet választja álláspontjaként, miszerint „a test nem olyan objektum, amelyet a kultúra viszonylatában kell tanulmányoznunk, hanem a kultúra tárgyaként kell értelmeznünk, vagy más szavakkal, mint a kultúra létezésének alapját”. Esettanulmányként 1998-as romániai terepmunkáját és az interjút eleveníti fel egy reikit művelő házaspárral.

A kötet elején a szerző figyelmezteti az olvasót, hogy az egyes fejezetekben felmerülő altémák könnyen főtémákká növelhetők; az általa kijelölt fő kategóriák nem tekintendők kizárólagosnak; az alternatív gyógyászat megismerése és feltérképezése a fogalmakon „keresztül-kasul” zajlik. Első pillantásra ellentmondásos lehet az átfogó igényű cím és az ehhez mérten szűkösnek tűnő terjedelem. Ennek oka, hogy a kötet kétségtől kivül kézikönyv; ezt támasztja alá a szerző átfogó, eddigi történeti-antropológiai adatokat rendszerező, valamint részletes fogalommagyarázó szándéka (például a sámánizmus, illetve az alter ego meghatározások esetében), de leginkább a fejezetek végén olvasható „kérdések csoportos megbeszéléshez”, illetve a „kérdések esszéírásához” című javaslatok, valamint ajánlott olvasmányok és filmek jegyzéke árulkodik erről. Meglátásom szerint már az antropológiában némileg jártas olvasók számára is hasznos segédanyag lehet ez a mű, a kutatók számára pedig kategorizáló szempontjai adhatnak új rendszerezési lehetőségeket.

Золтан НАДЬ: Васюганские ханты. Изменение религиозной системы в XIX - XXI веках
Перевод с венгерского Дианы Пушкаш. / Отв. ред. Н. В. Лукина. Томск, Изд-во Томского государственного педагогического университета, 2011, 294 p.

Vargyas Gábor

Kevés magyar kutatónak adatik meg, hogy kutatásának eredményeit idegen nyelven, külföldi kiadónál jelentethesse meg, különösen abban az országban és azon a nyelven, ahol és amelyen kutatásait végezte. A megjelenés ténye ilyenkor közvetlen reakció az általa végzett tudományos kutatásokra, azok egyfajta minősítése: hisz ha – mondjuk – Oroszországban oroszul szibériai témájú magyar mű jelenik meg, az nyilvánvalóan túlmutat az egyszerű fordítás/megjelenés tényén és úgy értelmezhető,

mint az adott nyelvterület kutatóinak pozitív visszaigazolása. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ő véleményük, ajánlásuk, közreműködésük nélkül még egy egyébként nagy fontosságú műnek is aligha van esélye a megjelenésre: az orosz nyelven hozzáférhető nagy mennyiségű szakirodalom, a terep „közelsége”, a minimálisan is másfél évszázadra visszamenő kutatási tradíció, a nagyhatalmi pozíció stb. olyan tényezők, amelyek mellett idegen kutató számára csak akkor „terem fü”, ha az adott mű önmagán túlmutató jelentőséggel bír.

Nagy Zoltán, a Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense ilyen sikerrel dicsekedhet. Az ismertetendő mű, Nagy Zoltán *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál* című művének – amely a szerző 2004-ben megvédett PhD disszertációjának továbbfejlesztett változatáért 2007-ben, a Harmattan Kiadó „Kultúrák keresztútja” sorozatában (352 pp. + 10 db. fekete-fehér és 8 db. színes képtábla) látott napvilágot – átdolgozott, orosz nyelvi változata. Az átdolgozás ez esetben némi rövidítést jelent: a szerző és a sorozatszerkesztő (a magyar kutatók számára jól ismert Nagyvezda Vasziljevna Lukina, a Tomszki Állami Pedagógiai Egyetem professzora, az egyik leghíresebb orosz hanti-kutató) közös döntése következtében, többek között helyszűke miatt, elmaradtak a kötetből a függelékek („A Vaszjugan folyó völgyének ismert szent helyei”; „Kutatók a Vaszjugan folyó mentén”), amelyek az orosz kutatás számára talán kevésbé lényegesek voltak.

Tekintettel arra, hogy a kötetről – Dyekiss Virág tollából – magyar nyelvű ismertetés már napvilágot látott az Ethnographia hasábjain (2010/2), illetve hogy angolul (in Folklore. Vol. 42./2008:190-194.) és oroszul (in Томский журнал лингвистических и антропологических исследований. 2013: 126-128.) is készült róla recenzió, nem szükséges a művet részletekbe menően ismertetnem. Inkább arról az önmagán túlmutató jelentőségről szeretnék szólni, ami miatt Nagy Zoltán műve az orosz kutatás számára fontosnak bizonyul(hat)ot. Aligha tévedek, ha azt gondolom, hogy ez mindekelőtt szemléletmódjának köszönhető: annak, hogy szakítva a nyelv és a kultúra egységét hirdető, esszencialista felfogással egy olyan hanti csoportot vizsgált, amely mára elvesztette anyanyelvét és megszűnt nyelvi csoportként létezni; hogy a szovjet-orosz kutatásban megszokott, átfogó témák és széles térségek iránti érdeklődéssel szemben kutatásának fókuszába egyetlen kis térség, a Vaszjugan folyó mentének, sőt azon belül is alapvetően egyetlen falunak – Ozernojának – és közvetlen környékének a kultúráját és vallását helyezi; hogy a többnyire történeti-evolucionista és rekonstrukciós kérdésfelvetésekkel illetve szemléletmóddal szemben – mint azt a cím is jelzi – egész a *jelenig tartó vallási változásokra*, a változások dinamikájára koncentrált; hogy a vaszjugáni hanti vallásról nem fél kimondani, hogy mára az orosz (ortodox) kereszténység a „hagyományos” elemekhez hasonlóan fontos szerepet játszik benne; s végül – és talán legfőképpen – hogy a vallást nem önmagában, hanem a kultúra egészében, mindenekelőtt a társadalomszerkezettel párhuzamosan, annak függvényében vizsgálja, ami nemcsak az orosz, de az egész finn-ugrisztikai irodalomban is újdonság! És akkor még nem szóltam arról, hogy saját adatai nem az orosz kutatásban szokásos, néhány napos-hetes nyári „ankétokból”, hanem – a kulturális antropológiában bevett módon – állomásozó terepmunkából származnak, amelynek keretében több részletben, hat alkalommal, közel két évet töltött egyetlen helyen, egyetlen családnál, Pjotr Mihajlovics Milimovéknál (akinek felmenői közt egy Pápai Károly által is fényképezett híres sámán is található). Mint ahogy nem szóltam arról sem, hogy a terepkutató Nagy Zoltán viszonya is más, emberibb, barátabb, közelebb „adatközlőihez”, mint az az orosz kutatásban szokásos – olyan viszony, ami e művön, mint ahogy a szerző más írásain is, világosan átüt.

Azt, hogy mindezt nem az elfoglaltság mondatja velem, bizonyítja, hogy Nagy Zoltán könyvének magyar és idegen nyelvű recepciója – többek között – ugyanezeket a szempontokat hangsúlyozza. A

Lukina mellett az egyik legbefolyásosabb orosz hanti-kutatónak tekinthető Vladiszlav Mihajlovics Kulemzin például – nem meglepő módon, nem mindenben egyetértőleg – Nagy Zoltán művét azok közé az új típusú művek közé sorolja be, amelyek „manapság az etnográfia és a kultúrológiát foglalkoztatják”, azaz amelyeknek fókuszában „egyetlen ember, egyetlen család” áll.

Ugyanezt az emberközeli, személyesen meg- és átélt világot és viszonyt mutatta egyébként Nagy Zoltán egy oroszországi kiállítás-sorozata is, amelyről a könyvvel kapcsolatban szintén szólni kell. 2008. márciusában először Tomszkban, a Megyei Helytörténeti Múzeumban (Томский областной краеведческий музей) nyílt meg – orosz-magyar nemzetközi együttműködésben – az a vándorkiállítás, amely *Жизнь озерных людей: рассказ о хантыйской семье Милимовых и об этнологии* („Az Ozernojei emberek élete. Történet a hanti Milimov családról és az etnológusról”) címmel Nagy Zoltán terepmunkájának színhelyéről, Ozernoje faluról, azon túl pedig „egyetlen emberről, egyetlen családról”, illetve az őt házigazdájához, Pjotr Mihajlovics Milimovhoz fűző viszonyról szólt. A tárgyak és az archív fotók a tomszki múzeumból, a terepfotók és a „történet” pedig Nagy Zoltántól illetve a Milimov családtól származtak. A kiállítás és az abban kifejeződő szemléletmód szakmai újdonságát mutatja a tény, hogy a helyi múzeumban külön csapat alakult a kiállítás koncepciójának muzeológiai megvalósítására; hogy róla részletes elemzés, „kiállításkritika” született (Игнатенко, З. А.: Выставочный проект: Жизнь озерных людей: рассказ о хантыйской семье Милимовых и об этнологии. Идеология и концептуальные подходы. [Ignatyenko, Zoja A. : „Az Ozernojei emberek élete. Történet a hanti Milimov családról és az etnológusról” c. kiállítási projekt. Ideológia és konceptuális megközelítésmód. In Из истории изучения освоения Цевойной Азии. Томск, 2008: 99–105. pp]; s hogy a kiállítás 2008 márciusa és 2009 májusa között, vagyis egy éven keresztül további három színhelyen (Kolpasevo, Aszino, Podgornoje) is megnyílt, ahol egyaránt nagy szakmai és közönségsikert aratott.

A kiállítás és a könyv együttes sikere világosan mutatja, hogy új szemléletmódra, az eddigi eredmények meghaladására még a magyarnál konzervatívabb orosz kutatásban is van fogékonyság, s hogy egy következetesen végigvitt kutatási programmal, kutatói attitűddel külföldön is sikert lehet aratni.

Johann Georg Kohl: Utazás Ausztria országain keresztül. Magyarországi utazás. Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Vízkelety András. Budapest, Argumentum Kiadó. 2014. 407 p.

Kemecsi Lajos

A magyar néprajztudomány számára kiemelkedő jelentőségűek a 19. századi külföldi utazók által készített a korabeli hazai viszonyokat bemutató útleírások. A könyvismertetés kezdetén rögtön indokolt annak leszögezése, hogy Kohl útleírásának magyar megjelentetése rendkívül fontos és hasznos az etnográfia művelői számára, hiszen korábban csak rövid részleteket ismert azokból a hazai szaktudomány. Johann Georg Kohl (1808-1878) az egyik legtermékenyebb német szerzőként működött. Az általa írt 46 kötetben és közel 100 cikkben értékes anyagot rögzített és tett közzé. A gazdag brémai polgárcsaládból származó Kohl oroszországi utazásait és útleírásait követően 1841-ben járta be „Ausztria államait”, köztük Magyarországot. Az utazásról 5 kötetet jelentetett meg 1842-ben, s ezek között a 3. és 4. kötet vonatkozik Magyarországra. 1841 tavaszán az alábbi útvonalat járta be az objektivitást elvként valló, ám a német kultúra kiválóságát elfogultán hirdető utazó: Bécsújhely – Nagycenk – Eszterháza – Csorna – Győr – Pannonhalma – majd hajón (!) Pest – Buda – Orsova – újra kocsin Dél-Erdély – Bánát – Szeged – Kecskemét – Pest – Székesfehérvár – Veszprém – Szentgotthárd. Mint az útvonalból is kitűnik valóban hosszú utat tett meg különböző járműveken a

német utazó. A kutatók számára a hétköznapi jelenségekre is figyelő, azokat pontosan rögzítő útleírás bővelkedik néprajzi jelenségekre vonatkozó értékes adatokban. A rengeteg közvetlen néprajzi elem közül csupán néhányat kiragadva kívánom érzékeltetni a kötet értékeit. A hansági mocsár leírása, Hany Istókkal kapcsolatos történetek éppúgy szerepelnek a könyvben, mint az 1841-es pesti vásár rendkívül részletes bemutatása. A kerámia típusok, a szóda, szappan gyártás ismeretei, a szegedi és a balatoni halászat részletgazdag leírása is olvasható a vonatkozó fejezetekben. A műfaj jellemzőihez igazodva az útleírásban kiemelt szerepet játszanak a korabeli közlekedési eszközök, vízi és szárazföldi járművek, az utak és a fuvarosok bemutatása. Kohl hosszabb időt töltött Pesten és Budán. Az ekkor tapasztalt viszonyok, így a korabeli fürdőkultúra, a Tabán leírása, a formálódó városi életmód és az összetett nemzetiségi viszonyokra érzékeny megfigyelések különösen érzékletesek. A magyarországi nyelvhasználat: a latin – német – magyar nyelvek használatának jellemzőire is figyelmet fordított a német utazó. Mentalitás és politika történeti adatok, gazdaság- és kultúrtörténeti részletek gazdag tárháza a munka. Kohl útleírásában számos olyan megfigyelés található, amelyek egyedülállóak a kor irodalmában. A két útleíró kötet Magyarországra vonatkozó anyaga kiegészül egy 1868-ban írt nemzetkarakterológiai munka vonatkozó részletével is. A magyarok általánosan ismert jó tulajdonságai és a reformkori politikusaink által is ostromozott hibák szerepelnek ebben az összefoglalásban. A szerző stílusát a korabeli recenzensek dicsérték, viszont a magyar olvasók számára a rendkívül körültekintő és alapos munkát végző Vizkelety András fordítása teszi igazán élvezetessé az olvasást. A tudós fordító jelzi a különböző német nyelvjárások vonatkozó adatait és felvállalja az eredeti szövegben esetenként szereplő elhagyható részletek szelekcióját is, miközben pontos jegyzetekkel segíti az értelmezést. A szép kiállítású kötetet korabeli képek és metszetek illusztrálják. Hiányosságként egyetlen elemre hívom föl a figyelmet, ami egy útleírás esetében különösen zavaró. Sajnos nem készült olyan térkép, melyen a kalandos és részletesen adatolt útleírás útvonalát követhetné az olvasó.

Medgyesy S. Norbert (szerk.): Ecclesia Agathae. A 250 esztendő perenyei templom tanulmányköteté és népének-hanglemezei. Budapest, Magyar Napló. 2012. 502 p. (kép és CD-ROM ill. audio-CD melléklettel)

Bednárík János

Egy kistelepülés templomának évfordulójára ritkán készül olyan kiadvány, amely a tudományos közvélemény érdeklődésére is számot tarthat. A Vas megyei Perenye köteté kétségkívül ilyen, hiszen a kitűzött „helyiérdekű” céljaihoz (értékek, történelem feltárása, a lokális identitás erősítése) a falu határain messze túlmutató tanulmányokban igyekszik közelebb kerülni. Természetesen a könyv anyaga nem egyenletesen magas színvonalú, és az egyes írások tematika, terjedelem, sőt műfaj tekintetében is meglehetősen különbözőek, az igényes szerkesztőnek mégis sikerült megteremteni köztük a szükséges koherenciát. A kötetet Tóth Sándor József Attila díjas költő és Csire Lenke, az egyházközség világi elnökének köszöntői, valamint szerkesztői előszó vezetik be, majd Barsi Balázs OFM eszsjéjét olvashatjuk a templom lényegéről, szimbolikájáról, liturgikus és teológiai jelentőségéről. A mű ezután két nagy tematikus egységre tagolódik. Az első a jubiláló templom patrónájának, Szent Ágotának a magyarországi tiszteletével, a második Perenye és a templom történetével illetve a falu vallásos néphagyományaival és népének-kincsével foglalkozik.

Az első rész felütéseként Rétfalvi Balázs történész közli a 251-ben vértanúhalált halt cataniai szűz legendájának egy 18. századi változatát Illyés András pozsonyi olvasókanonok, későbbi erdélyi püspök szöveghagyománya alapján. Ezt követően Kovács Andrea egyházzene-kutató tömör litur-

giatörténeti és filológiai bevezetővel, több magyar használatra készült 14–15. századi forrás alapján adja közre Szent Ágota nagygregorián miséjét és zsolozsmáját, amely először itt jelenik meg teljes hosszában. A felhasználóbarát kottakép és a jól tagolt szöveg akár közvetlen liturgikus felhasználásra is alkalmassá teszi a darabokat, az érthetőséget Kormos Zoltán magyar fordításai segítik. A zsolozsma hat tételét a Schola Hungarica tagjainak előadásában a mellékelt CD-ROM-on meg is hallgathatjuk. A latin darabok után – sajnos kommentár és forrásmegjelölés nélkül – helyet kapott az Ágota-zsolozsma és mise „népgregorián” (egyszerűbb, magyar nyelvű) változata is. A következő oldalakon Medgyesy S. Norbert a perenyei hagyományban élő népéneknek közül adja közre azt a hármatot, amellyel „Perenye közössége (...) köszönti védőszentjét”. Egyfajta összekötő kapocs ez a három ének, amely a kötet két egymáshoz lazán kötődő irányát összefogja. Kerny Terézia művészettörténész *Szent Ágota tisztelete Magyarországon* című tanulmányában gazdag (részben Rétvári Balázs gyűjtését dicsőítő) anyagot foglal össze. Az áttekintés a 12. századtól, az Ágota-kultuszt leginkább terjesztő Anjoukon át a 19-20. századi Ágota napi kenyérszentelésig terjed, és a perenyei templom Szent Ágota-emlékeinek bemutatásával zárul. Függelékben Kerny közöl még egy – a Szent Ágota ereklyéről szóló – 15. századi forrást (Ivanich Pál levele Hunyadi Jánosnak). Az első rész zárásaként S. Laczkovits Emőke rövid közleményében egy a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban található 18. századi, Szent Ágotát ábrázoló breverl-t (oltalomlevél) és egy 19. századi nyomtatott szentképet ismertet.

A kötet másik nagy tematikus egységének elején Szalai Veronika történész írását olvashatjuk, amelyben a Batthyányiak Rohonc-Szalonaki uradalmához tartozó Perenye 17–18. századi történetét vázolja, majd a templom építése idejének (1761-68) társadalmi keresztmetszetét tárja elénk táblázatos formában (anyakönyvek alapján). A következő fajsúlyos tanulmányban Rétfalvi Balázs mutatja be a 250 éves templom történetét. A településtörténeti bevezető után a szerző a mostani templom – szintén Ágotának szentelt – elődjére vonatkozó adatokat foglalja össze, majd részletesen elemzi a reformáció illetve a katolikus megújulás történetét, kiemelve az országos, egyházmegyei, uradalmi és lokális folyamatok közötti összefüggéseket. Az új templom építésének, gyarapodásának, renoválásainak történetéből külön kiemelendő a templom anyagi alapjaival és gazdálkodásával foglalkozó rész, amely olyan kérdéseket érint, amelyeket nemcsak a templomtörténetek, de általában az egyháztörténet-írás is elhanyagol. A tanulmányt kép- és dokumentummelléklet zárja.

A kötet legjelentősebb fejezete Medgyesy S. Norbert *Perenye vallási élete, szakrális és zenei néphagyománya* című – akár monográfiának is nevezhető – tanulmánya. A szerző először Perenye felekezeti viszonyait, plébániatörténetét tekinti át, kiemelve a „filia-lelkiség” sajátosságait: a perenyeiek Gencsre jártak templomba, hiszen perenyei templomban egészen a ’30-as évekig igen ritkán miséztek (az egyik ilyen alkalom természetesen az Ágota-napi búcsú volt). A pap nélküli közösségben virágoztak a különböző paraliturgikus szokások, a hívek vezetésében pedig nagy felelősség hárult a kántortanítókra és a laikus búcsúvezetőkre, előénekesekre. Az ő bemutatásuk után a szerző rátér a forrásokra: részletesen elemzi a *Perenyei kéziratos énekeskönyv*nek elnevezett, a 19. század közepe óta másolt és továbbadott kolligátum és egy másik kéziratos gyűjtemény anyagát. A következő rész a különböző vallásos társulatok szerepét járja körül a 18. századi kordaviselőktől a 20. századi Rózsafüzér Társulatig (és a sorból kilógó – vallásos társulatnak aligha nevezhető – Katolikus Népszövetségig). Külön fejezet foglalkozik a zarándoklatok és processziók témájával (célpontok, szervezésén, forgatókönyv, énekanyag, imádságok). A Perenyében különösen tisztelt szentek (Ágota hiányzik!) kultuszát ismertető részt az „az egyházi év népi áhitatának” kronologikus bemutatása követi, és a halottvirrasztó szokásának jellemzésével zárul.

Medgyesi munkájának többletét – más hasonló, egy település népi vallásosságát bemutató művekkel szemben – az egyes vallásos cselekményekhez kötődő népénekek és imádságok szakszerű közlése jelenti (kotta, szöveg és hanganyag). A tanulmány utolsó fejezetében ezek szintézisre is vállalkozik: a kötet tudományos – vagyis egyház- és népzenei, valamint néprajzi – szempontból legfontosabb része ez, amely a település teljes népének-hagyományát dolgozza föl. Medgyesi S. Norbert tizenhat éves gyűjtőmunkája során mintegy 300 – részben igen régi, akár gregorián hagyományt őrző – népéneket rögzített (több változatban). Ezt a hatalmas anyagot teszi most közkinccsé egy teljes templomi halottvirrasztóval és 11 archaikus népi imádsággal kiegészítve. Mindenekelőtt a népénekek kéziratos és nyomtatott szövegforrásait (énekeskönyvek, aprónyomtatványok) veszi sorra, majd áttekinti a korábbi perenyei gyűjtéseket (Vikár László, Békefi Antal, Erdélyi Zsuzsanna). Kitér a népének műfajának kérdéseire, az előadásmód jellegzetességeire (pl. a „népi diktálás” technikájára), és érinti az írásos források vs. helyi változatok problematikát is. Mindezek után, dallamtörténeti rendszerezést követve elemzi az egyes csoportokat, a jelentősebb dallamokat, szövegeket külön is kiemelve. A kötethez csatolt hanghordozókon – a mintegy 10 órányi anyagot tartalmazó CD-ROM-on, és egy válogatás audio-CD-n – a 18 adatközlőtől származó gyűjtések mellett a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem népi ének szakos hallgatói, a Perenyei Asszonykórus és Férfi Népdalkör működnek közre (technikai szerkesztő: Németh István). A CD-ROM egyben a templomi használatra kiadott *Éneklő Perenye* füzetsorozat példatáraként is funkcionál. A kötetet mutatók, adattárak, képmelléklet, és a három nyelvre is lefordított (!) összefoglalás teszik teljessé.

Ágota egyháza „kifelé” is meg kívánja mutatni kincstárát. És valóban, a tudományos igényességgel született, pontos forrásközlésekre épülő tanulmányok Perenyén túl is méltán számíthatnak figyelemre: haszonnal forgathatják a művelődés-, művészet-, egyház- és zenetörténészek, és lendületet adhatnak az egyházzene és a népzene határán álló népénekek interdiszciplináris kutatásának. A szép kiállítású könyv, a gazdag hangzóanyag azonban mindenekelőtt a helyi közösségnek szól. A cél – az elhivatott gyűjtő-szerkesztő szavaival – hogy „tápláló gyökérként visszaadja régi tulajdonosának nagy értékeit, saját lelkének gyümölcseit” (409. o.). A kötet remélhetőleg beteljesíti ezt az identitás-és közösségépítő küldetését.

Basile, Giambattista: Pentameron: A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása. Fordította, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Király Kinga Júlia. Pozsony, Kalligram. 2014. 499 p.

Gulyás Judit

1634–1636-ban Nápolyban jelent meg Giambattista Basile (1566/1575?–1632) lovag, udvaronc, költő ötven elbeszélésből álló gyűjteménye. A mű folklorisztikai jelentősége abból fakad, hogy a később oly nagy érdeklődés tárgyát képező *tündérmesék*nek az európai írásbeliségben a 16. századot megelőzően alig találni nyomát: bár egyes motívumok, motívumcsoportok, epizódok felbukkantak, ám teljes tündérmesei szüzsére épülő prózanarratívák eddigi ismereteink szerint a szintén itáliai Giovan Francesco Straparola velencei gyűjteményében (1551, 1553) jelentek meg először. A *Pentameron* pedig – amely a *Piacevoli Notti*hoz hasonlóan az itáliai keretes elbeszélés-gyűjtemények formai hagyományához kapcsolódik – az első olyan mű, amelyben a keretelbeszélés és a novellák *mindegyike* mesei szüzsét követ, és itt olvashatók a legkorábbi változatai olyan tündérmeséknek, amelyeket évszázadokkal később azután már népmeseként jegyeztek le a gyűjtők Európa szerte. Ezek a tündérmesék a magyar elbeszélő hagyományból is jól ismertek, így például *Az elfeledett menyasszony/Rózsa elfelejti Ibolyát* (MNK 313C), *Jancsi és Juliska* (MNK 327A), *A három nádszálkisasszony* (MNK 408),

Csipkerózsika (MNK 410), *A szép leány és a szörny* (MNK 425C), *A szorgalmas lány és a lusta lány* (MNK 480), *Hamupipőke* (MNK 510A), *Hatan a világ ellen* (MNK 513A), *A hű szolgál* (MNK 516), *Az állatsógorok* (MNK 552A), *Hálás állatok* (MNK 554), *Terülj meg, asztalkám* (MNK 563), *Igazság és Hamisság* (MNK 613), *A tetűbőr ruha* (MNK 621), *Szűz Mária keresztlánya* (MNK 710) stb. A tündérmesék mellett novellamesék (*A kevély királykisasszony/Rigócsőr király*, MNK 900) és tréfás mesék (*A fecsegő asszony és a talált kincs*, MNK 1381; *A kolbászeső*, MNK 1381B) is szerepelnek a gyűjteményben. A *Pentameron*ból emellett a korabeli populáris kultúra számos más aspektusa is feltárul (szokások, táncok, játékok, proverbiumok, orvoslás, étkezés, öltözködés, szórakozás stb.).

Basile meséi a motívikus-tematikus egyezések miatt az *irodalmi és a szóbeli mesehagyomány közötti kapcsolatok* újragondolására készítetnek. Mivel az általában időtlennek, ősinek tekintett tündérmesék Európában csupán a 16. századtól kerültek be az írásbeliségbe, eldönthetetlen a kérdés, hogy ennek oka az volt-e, hogy az elit kultúra képviselői korábban nem tartották érdemesnek ezeket a szövegeket arra, hogy írásban rögzítsék őket (mint ahogyan Arany János vélte a magyar hőseposzról), vagy pedig az, hogy a meghatározott szabályok mentén strukturált, szórakoztató-csodás prózai elbeszélés, a tündérmese *műfaja* a középkor végén alakult ki a verses románcok, eposzok narratív témáit is felhasználva és terjedt szét Európában a Földközi-tenger vidékéről, vagyis arról a területről, ahol a bizonyíthatóan ennél korábban is létezett indiai, arab és perzsa mesehagyomány a kulturális cserének köszönhetően elegyedhetett a meglévő narratív tradícióval. Ahhoz pedig, hogy a tündérmese irodalmi formában megjelenhessen, szükség volt arra a prózapoétikai újításra is, amit a hangsúlyozottan fikciós, rövid *prózanarratíva* megjelenése jelentett, hiszen a prózai forma újabb fejlemény a verses epikához képest.

Az utóbbi évtizedek idevágó nemzetközi kutatásai arra derítettek fényt, milyen erős intertextuális kapcsolat létezett a 16–17. századi olasz (Straparola, Basile), illetve a 17. század végi francia meseírók (Mlle Lhéritier, Perrault, Mme de Murat) között, mivel utóbbiak a fordítások révén jól ismerték és forrásként használták az olasz mesegyűjteményeket. Ez az olasz-francia mesekincs a 18. században azután rendkívül sok kiadásban és formátumban jelent meg németül is, része lett a szórakoztató populáris hagyománynak és így közvetve a közép-európai és magyar mesehagyományt is befolyásolhatta. A *Pentameron* fontos szerepét jelzi az is, hogy az utóbbi években mesekutatók, irodalomtörténészek és folkloristák gondozásában jelentek meg a gyűjtemény új angol és német fordításai is (melyeket Nancy L. Canepa illetve Rudolf Schenda és munkatársai készítettek).

A *Pentameron* ezen túlmenően *stilisztikai és poétikai szempontból* is roppant érdekes munka. E mesék narrációja ugyanis egyáltalán nem hasonlít arra a stílusideálra, amelyet a 19. századi népköltési gyűjtemények szerkesztői hoztak létre, vagyis arra az egyszerű mondatszerkezetű, eufemizmussal élő, idegen szavakat kerülő és sztereotip formulákat alkalmazó naiv elbeszélésmódra, amely megalkotottsága ellenére mára a mesemondás „valódi” és „természetes” formájaként kanonizálódott. A *Pentameron* elbeszélőjének szóképekben tobzódó és intertextuális utalásokkal teli, áradó dikciójú, ironikus, játékos és szubverzív mesemondása túllép az általunk megszokott műfaji konvenciókon, mulatságos és kegyetlen világa magával ragadja az olvasót, arra a belátásra készítve, hogy *így is* lehet tehát mesét mondani/írni; a mesemondásnak nincsen *egyetlen* helyes, hiteles, természetes módja.

Az elmúlt évtizedekben klasszikus mesegyűjtemények hiánypótló kiadásai láttak napvilágot magyarul (így például a Grimm-mesék Adamik Lajos és Márton László, az *Ezeregyéjszaka* Prileszky Csilla, az Afanaszjev-gyűjtemény meséi pedig Hermann Zoltán, Kornél Emília és Molnár Angelika fordításában). A Kalligram Kiadó korábban Wilhelm és Jacob Grimm német mondagyűjteményének szintén Adamik Lajos és Márton László jegyezte fordítását juttatta el az olvasókhöz, most pedig hasonló jelentőségű munkát adott közre. A marosvásárhelyi születésű dramaturg, író, Király Kinga Júlia Carlo Gozzi

18. századi mesedrámainak vizsgálata során jutott el a Pentameronhoz, elsajátította a nápolyi nyelvet, így a magyar fordítás nem Benedetto Croce 20. század elején készült közolasz verziója nyomán, hanem a nápolyi szöveg alapján készült. A fordító kiterjedt kultúrtörténeti-filológiai-nyelvtörténeti ismereteit és tájékozódását jelzik az egyes mesék végén olvasható jegyzetek és az a több mint száz tételből álló jegyzék is, amely a felhasznált irodalmat mutatja be. Összességében *A mesék meséje* megjelenése rendkívül fontos eseménye a hazai mesekutatásnak. A 2014. év egyik legszebb kiállítású könyve (a borítóterv Szabó Levente munkája) Király Kinga Júlia kongeniális fordításának köszönhetően nem csupán nélkülözhetetlen történeti folklorisztikai forrás, hanem elsőrangú irodalmi műalkotás is.

Biczó Gábor: Mese és társadalom. Ámi Lajos, egy cigány mesemondó élete és műve. /Tales and Society. The Life and Work of Gypsy Storyteller Lajos Ámi. Didakt, Debrecen, 2014. 428 p. / Fabula aeterna II./

Domokos Mariann

A Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Karán működő Alkalmazott Narratológiai Műhely kutatócsoportja *Fabula aeterna* címmel kétnyelvű (magyar-angol) könyvsorozatot indított útjára 2014-ben, melynek kimondott célja a Kárpát-medence népei mesevilágának különböző, interdiszciplináris szempontok szerint történő feldolgozása. E sorozat nyitó darabjában a szerző (egyúttal a sorozat szerkesztője), Bálint Péter egy roma mesemondó repertoárja alapján a mesék archaikus motívumait tárja fel és mutatja be interdiszciplináris megközelítésben: *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó (a késleltető halmozás mestere)*. Biczó Gábor *Mese és társadalom. Ámi Lajos, egy cigány mesemondó élete és műve* c. kötete a sorozat második darabjaként szintén egy kiemelkedő, apai részről cigány származású mesélő, a szamoszegyi, analfabéta Ámi Lajos (1886–1963) mesei hagyatékát vizsgálja. A magyarul és angolul egy kötetben megjelent könyv Ámi szövegein keresztül a mese műfajának társadalomtudományi kérdéseivel foglalkozik.

Bár a kötet elméleti háttérét a kritikai antropológiai szövegértelmezés és a narratív identitás területein kimunkált koncepciók képezik, szeretném leszögezni, hogy jelen recenzió hangsúlyosan csak folklorisztikai megközelítésből tárgyalja a művet.

A kötet szerzőjének kinyilvánított célja annak bizonyítása, hogy a meseszövegekben tükröződik a mesélő valós életvilága, így a mesemondó repertoárjában (Erdész Sándor: *Ámi Lajos meséi I–III.*, Budapest, 1968) megőrződött, valamint a saját értelmezéseivel kiegészített szöveg hagyomány alkalmas arra, hogy a mesemondás közegeként értett helyi társadalom bizonyos jellemvonásait és Ámi önértelmezésének néhány elemét azonosítsa.

A meseszövegekben reprezentált társadalmi valósághoz való hozzáférést a kritikai antropológiai gondolkodás által kidolgozott megfontolások hatékonyan segítik, köztük különösen az, mely szerint az „idegen kultúrához” tartozó elbeszélő bármilyen szövegét autentikus valóságértelmezésként lehet felfogni. Biczó e szempontot könyvében Ámi Lajos narratív portréként értett mesemondói életművére adaptálja és az elmélet használhatóságát elemző esettanulmányokon keresztül igyekszik igazolni.

Erdész Sándor az *Ámi Lajos meséi* című gyűjteményt az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat XIII–XV. köteteiként lassan fél évszázada jelentette meg az Akadémiai Kiadó. A gyűjtő, Erdész évekig járt (1958–1961) vissza az akkoriban aktívan már nem mesélő, éjjeliőrként dolgozó Ámihoz. A kötet megjelenése valóságos szenzációszámba ment annak terjedelme és újszerűsége okán, ugyanis a kiemelkedő tehetségű és páratlan repertoárral rendelkező Ámi 262 feljegyzett történetéből 250 jelent meg közel 1500 oldalon. A recenzeált kötet ezen meseszövegekből kiindulva valamint a me-

sélő Erdész által rögzített életútja figyelembe vételével illetve a szövegek és a mesemondó biográfiájának egymásra vonatkoztatásával a mese társadalomtudományi forrásként való kiaknázására tesz kísérletet. A szerző a mesék értelmezésének módszertani szempontú újragondolását javasolja az olvasók számára: a lineáris, szűzsé-olvasás helyett az életmű egészét illetve annak a mesélő biográfiájával való összeolvasását, mint komplex olvasásmód bevezetését ajánlja.

Noha a mesével, a mesemondóval és közösségével kapcsolatos társadalmi kérdések kutatása folklorisztikánkban az egyéniségkutató iskola térnyerése óta már nem tekinthető újdonságnak, Biczó társadalmiságra fókuszáló könyve szemléletében mégis újszerű, hiszen a mese műfajának a mesélő életétől elválaszthatatlan *társadalmi közlésmódként* való értelmezése egyáltalán nem tekinthető megszokott folklorisztikai megközelítésnek. Összességében úgy gondolom, hogy az alapvetően nem a népköltési szövegek működésére kidolgozott és a kötetben következetes módon érvényesített elmélet új szempontjaival (és gyorsan hozzá kell fűzni, hogy kellő kritikával alkalmazva) érdekes, tanulságos és nagyon hasznos színtöltje lehet mesekutatásunknak.

A könyv felépítését tekintve három fő egységre tagolódik, a teória bemutatása és annak gyakorlati megvalósítását példázó kifejtő résztanulmányok közé ékelődött Ámi életrajzának ismertetése: a bevezetés és a hipotézis (utóbbi lényege nagyon röviden megfogalmazva: a mesei gondolkodás a valóságértelmezés egy sajátos formája) kifejtését valamint a vizsgálati módszert meghatározó elméleti keretek felvázolását követően, tehát a második főbb egység a mesemondó élettörténetének ismertetése. A könyv egyik nagy erénye, hogy e fejezeten belül Biczó teljes terjedelmében közli a Jósa András Múzeum Adattárában őrzött *Ámi Lajos életrajza* című kéziratot, melyet a gyűjtő, Erdész Sándor állított össze az Ámival történt interjúalkalmak során felvett hanganyagai alapján. A közlés a publikálás elvei szerint szövegű, ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy az interjú szövegére ráfért volna egy alapos korrektúra a nyilvánvaló elütések kijavítása érdekében. E forrásközlés nagyon hasznosnak tűnik Ámi biográfiai adatainak pontosításához továbbá a mesemondó egyéniség kibontakozásának ábrázolásához, életműve kialakulásához és általában véve is a mesetanulásának valamint a mesélés gyakorlatának leírásához. Különösen érdekes az Ámi katonáeveiről szóló beszámoló, melyben egy lovász mesemondó kapcsán Ámi kitér a mesemondás technikai kérdéseire sőt, saját szövegszerkesztési eljárásaira is reflektál. A harmadik, legterjedelmesebb és talán legizgalmasabb fejezet több alfejezetre tagolódik, tulajdonképpen Biczó itt egy-egy szempont középpontba állításával (biográfiai elemek, etnicitás és a modernitás a mesében) gyakorlati példákat hoz arra, hogyan képzei el a népmese társadalomtudományi forrásként való hasznosításának lehetőségeit.

A szerző Ámi mesei világa és a társadalmi valóság közötti kapcsolatot három elméleti összefüggésben írja le: egyrészt a mesét általános értelemben társadalmi jelenségnek tekinti. Másrészt álláspontja szerint a mese mindig érvényre juttatja a társadalmi valóság mesemondói értelmezését, emiatt a kötetében a társadalmi valóságra vonatkozó motívumokkal és epizódokkal, valamint ezek mesemondó által megvalósított értelmezésével foglalkozik. Harmadrészt a szerző úgy véli, hogy a meseszövegek tartalmazzák a mesemondó és közössége közötti társadalmi kapcsolat elemzését, melynek színtere a mesei valóság.

Ma Magyarországon a mese műfaja és annak populáris, laikus vizsgálata a reneszánszát éli. E népszerű meseértelmezések többségének súlyos hibája, hogy a mesét annak törvényszerűségeiről megfeledkezve, a hagyomány folytonosságából kiragadva vizsgálja, a mese egy adott pillanatban, meghatározott körülmények között rögzített szövegét azonosítja magával A MESÉvel és ebből von le általános tartalmi következtetéseket. Tekintettel arra, hogy a folklórszövegek variánsokban élnek, minden további bizonygatás nélkül könnyen belátható, hogy ez a fajta, egyetlen szöveget alapul vevő,

merőben történetietlen vizsgálati gyakorlat okvetlenül téves következtetések vezet. Szerencsére Biczó Gábor tisztában van azzal, hogy a mese nem csak társadalmi, de történeti hagyománnyal is rendelkezik, és nagyon helyesen számol a „torlódo hagyomány” koncepciójával, művében reflektál is az erre vonatkozó folklorisztikai szakirodalomra. Ugyanakkor mégis úgy dönt, hogy a kötetében alkalmazott módszertani kísérlet során Ámi életművének tanulmányozásakor „a mesemondó korának (jelenének) tehát az élettörténethez tartozó valóságtartalom elemeinek bemutatására és elemzésére” szorítkozik csupán és nem foglalkozik a hagyomány „történeti léptékű elemeinek kiszűrésével.” (122.). Ezzel a szűkítéssel azonban óhatatlanul is felvállal esetleges félreértéseket vagy túlátlánosításokat is. (A szájhagyományozás törvényszerűségei mellett nem feledkezhetünk meg ugyanis arról a tényről sem, hogy a vizsgálat tárgyát képező szövegeket Erdész Sándor évtizedekkel korábban rögzítette egy olyan, ma már részleteiben nem ellenőrizhető gyűjtési szituációban továbbá, hogy nem tudjuk megállapítani, hogy pusztán a gyűjtő jelenléte mennyiben változtatta meg a mese általunk elérhető szövegét és tartalmát). Álláspontom szerint *Az igazság fogalma és a társadalmi mindennapiság Ámi Lajos meséiben* című részben talán éppen a szöveg illetve az életmű hagyománytól való elválasztása miatt egy tanulságos félreértelmezés olvasható. Az egyébként kifejezetten izgalmas fejezetben a szerző amellel érvel, hogy az igazság/igazságtalanság témája kulcskérdés Ámi meséiből kiolvasható valóságos világképében. A fejezet végén Ámi *Vót egy ember, aki a legelső rablást a szülein tette meg* (ATU 756C) című meséjének értelmezése található. (Itt szeretném megjegyezni azt az apróságot, hogy Hans-Jörg Uther nemzetközi mesekatalógusának 2004-es első megjelenése óta a mesekutatás már nem a korábbi AaTh mesetípus-jelzeteket, hanem a revízió alá vont ATU-jelzeteket használja). Az említett, nemzetközileg elterjedt mesetípusban a gyilkos mesehős vezekléssel nyer bűnbocsánatot. A Q 521.1.1. számon ismert vezeklés-motívum szerint a bűnbocsánat oly módon lehetséges, hogy a bűnösnek térden csúszva addig kell öntöznie egy száraz botot, amíg az ki nem zöldül. Erdész Sándor a meséhez fűzött jegyzetében a mese tíz magyar párhuzamát is felsorolja (1968, II. 536.). Biczó a mese elemzése során megfigyeli, hogy Ámi antiklerikális nézetei között a bűn hitbéli megváltásának tézise szerepel, az ebből levont következtetését azonban nem a folklórszövegek logikájára alapítja, meglátása szerint: „a vezeklésben nyert feloldozás, pontosabban az ehhez vezető felismerés, a bűnbánat kérdése Ámi meséinek személyes etikai világképéhez vezet át.” (146). Úgy vélem, hogy függetlenül attól, hogy e mesei motívum tükrözi-e Ámi valós hitbéli meggyőződését vagy sem, ez a megállapítás mindenképpen elhamarkodott, hiszen egyetlen, széles körben elterjedt folklórmotívumból kiolvasott tartalom és annak a mesélő személyes világnézetére vonatkozó értelmezése csupán ellenőrizhetetlen feltételezés lehet. Mindezzel természetesen nem a módszer egészét kívánom megkérdőjelezni (e recenzió keretei sajnos nem teszik lehetővé, hogy a kötet számos fontos és véleményem szerint helytálló értelmező ténymegállapítását részleteiben bemutassam), sőt hangsúlyozom, hogy a mesék tudományos értelmezését kimondottan fontosnak és üdvözlendőnek törekvésnek tartom, ugyanakkor a társadalmi valóság mesei szövegekben és adott életműben való nyomozása során szigorú kritikára int már pusztán az a tény is, hogy a mese (bár kétségtelenül magán viseli a kor, a társadalom, a gyűjtési szituáció lenyomatát) alapvetően mégiscsak egy fiktív világot ábrázoló műfaj.

Magyar Zoltán: *Bebek juhász kincse. Népmondák Rozsnyó vidékén.* Dunaszerdahely, Liliium Aurum. 2011. 291 p.

Varga Norbert

A történelmi Magyarország egyik legsajátosabb kistájaként számontartott Gömör néprajzi tekintetben a szlovákiai magyar tájegységek leginkább feltárt és dokumentált régiójának számít. Egyrészt a debreceni néprajzi tanszék által szervezett Gömör-kutatás, másrészt a szlovákiai magyar néprajzkutatók, néprajzi gyűjtők jóvoltából az elmúlt harminc év során e kistáj népi kultúrájának számos szegmensét érintő kisebb-nagyobb lélegzetvételű munka látott napvilágot. Nem véletlen hát az sem, hogy ez a régió egyben az egyetlen olyan szlovákiai magyar tájegység, melyhez kötődően egyéniség-monográfiák születtek. A sort B. Kovács István egy baracai parasztasszony (Tóth Balázné Csák Margit) teljes népköltészeti hagyományát bemutató könyve nyitja, melyet időrendben ugyanazon szerző, egy rimaszécsi mesemondó, Busa Viktor „vitézes meséit” megjelenítő kötete követ. A narratív folklórhagyományok meglepő gazdagságáról tanúskodik a Bucsek József kiskovácsvágási iparos és gazdálkodó, valamint Darmo István sajházi pásztor meséit, mondáit és egyéb kispikai műfajait bemutató két kötet. A legutóbb, azaz 2010-ben megjelent gömöri egyéniségmonográfia Motyovszki Józsefné Kovács Teréz gesztetei nótafa több mint ezer dallamot meghaladó repertoárjából való válogatásba nyújt betekintést.

A fentiekben jelzett meglehetősen sokszínű palettát egy újabb árnyalattal egészíti ki Magyar Zoltán táji monográfiája, mely a nevezett tájegység északkeleti szegletében található kistájának, a Rozsnyói-medencének narratív folklórhagyományát mutatja be. A szerző – elsősorban a népmondák gyűjtésére, rendszerbe foglalására és katalogizálására irányuló – több évtizedes szisztematikus kutatómunkájának egy újabb fejezete ez a kötet, mely szervesen illeszkedik az északi magyar nyelvterület epikus folklóráját bemutató munkáinak sorába. Magyar Zoltán legújabb felföldi kötetét kerek egy évtizeddel előzi meg a történelmi Torna megye mondahagyományát bemutató munkája, melyet időrendben a Zoborvidéke, Medvesalja, Fülek vidéke és Bodroghöz történeteinek, népi elbeszéléseinek közreadása követ. A gyűjteményben közreadott szövegek zöme a szerző 1996-2003 között végzett terepkutatásának hozadéka, melyeket a bemutatott anyag komplexitása érdekében néhány korábbi kutatási eredménnyel (Manga János, Barabás Jenő, Boros Marietta, Ujváry Zoltán, Paládi-Kovács Attila és L. Juhász Ilona gyűjtései), illetve a forrásértéke miatt kihagyhatatlan korabeli feljegyzéssel is kiegészít.

A tőle megszokott alaposág és részletesség jellemzi a könyv csaknem negyedét kitevő bevezető részét, melynek tudományos hangvételét kellő módon egészíti ki az a személyes tónus, mely a kutatott „terepet” szemet gyönyörködtető tájként, s a kötet „adatközlőit” vendégszerető, nyitott és barátságos falusi emberekként is képes láttatni. „A Rozsnyói-medencéről szólván egy viszonylag kicsi, a környező hegyekről szabad szemmel is belátható és végigpásztaázható kistájról van szó” – írja Magyar Zoltán a Bányavidékként is emlegetett vidék bemutatása során, majd kitér e kistájat alkotó tizenkét magyarlakta település népi kultúrájának, folklór vonatkozásainak ismertetésére. Jelzi, hogy e konfesszionális (katolikus, református, evangélikus) és etnikai (magyar, szlovák, cigány, német) tekintetben egyaránt sokszínű vidék tájféldrাজji és kulturális adottságai okán a tornai karsztvidék világával mutat rokonságot, egyfajta átmenetet képezve Gömör és Torna között.

A kötet szerkezete kontinuus a szerző fentebb említett munkáinak szerkesztési elvével, mely egyben a magyar folklórműfajok tudományos rendszerezésének rendjét is követi. A bemutatásra kerülő mondák s egyéb népi elbeszélések a következő hét nagy csoportot alkotják: történelmi mondák, helyi mondák, betyármondák, kincsmondák, hiedelemmondák, legendák, majd végül apokrifek, mesék, adomák. Ez utóbbi fejezet létjogosultságát Magyar Zoltán a következőképp indokolja: „Más

táji mondagyűjteményeinkhez hasonlóan függelékként a tájegység szövegfolklorjának egyéb műfajaiból is válogattunk be szövegeket, egyrészt mert e téren még a mondakénál is nagyobb úr tátong Gömör megye ezen szegletének néprajzi térképén, másrészt pedig mert több esetben kifejezetten tájspecifikus népköltészeti alkotásokról (lásd: falucsúfolók, anekdoták) van szó.” A szerkesztés során ez esetben a „kétlakinak” számító eredetmagyarázó apokrifek is ebbe a fejezetbe kerültek, vélhetően viszonylag szűk terjedelmük miatt (8 narratívum).

Az összességében 600 szöveggel reprezentált Rozsnyó vidéki epikus folklórtudás legmarkánsabb részét a hiedelemmondák képezik, melyek napjainkig tartó népszerűségét több dolog is példázza. Egyrészt az anyag tematikai gazdagsága és terjedelme – mely ez esetben a közzétett mondák csaknem felét (46%) jelenti –, másrészt pedig az a fajta „naprakészség”, amely leginkább a királyhelmei csodadoktor mondaköre kapcsán jut kifejeződésre. E csoportban ugyanis olyan dite-jellegű történetekre lelhetünk, melyek a megszokottól eltérően nem a monda életének utolsó fázisát jelentik, hanem épp ellenkezőleg, a monda kialakulásának kezdeti szakaszát példázzák. Olyan modern mondák, melyek kialakulása, megjelenése csupán néhány évvvel ezelőttre tehető, s melyek tekintetében folyamatos bővülésre, variálódásra és terjedésre lehet számítani. Kimondottan gazdag képet mutat a helyi mondák számaránya is (18%), igazolva ezzel azt az elméletet, mely szerint minél gazdagabb egy táj domborzati képe, épített öröksége, annál inkább inspiratív módon hat az ott élők folklóralkotó készségére. Rozsnyó vidéke esetében a környező várak, kolostorok, alagutak sokasága ad táptalajt a vörös barátok ténykedéséről szóló történetek meghonosodásának, míg a karsztvidék sziklaomainak, különös alakzatú térformáinak, földalatti járatainak köszönhetően sziklában látható különös nyomokról, feneketlen tavakról, titokzatos alagutakról, kincsrejtő helyekről olvashatunk. Ez utóbbit, egyéb kincshistóriákkal kiegészítve önálló csoportot alkotva mutatja be a szerző, illetve a betyármondák és kincsmondák ötvözeteként említve szól a pelsőci Nagy-hegy és a Szilicei-fennsík barlangjairól, üregeiről, töbreiről. A történetei mondák tájspecifikus jellegét Mátyás király alakja, a tatárok elől menekülő IV. Béla mondaköre, valamint a múlt századforduló tájkén még virágzó dzsentrivilág emlékének folklórrá érlelt elbeszélései mellett a kötet címadó történetének mondaköre adja meg. „A Bebek-monda törzsterülete, mondhatni „szülőházaja” nagy valószínűséggel az abban nevesített Krasznahorka szűkebb környéke, a Rozsnyói-medence, le Pelsőcig a Sajó melléke, valamint a Csermosnya völgye. Alapvetően tehát az a terület, ahonnan a krasznahorkai vár vizuális hatása is érvényesül” – állapítja meg Magyar Zoltán, s mindezek igazolásául a mondakör fő motívumainak számbevétele mellett jelzi, hogy bár egy nagyobb területi egységen ismert hagyományról van szó, e mondai helyszíntől eltávolodva egyre inkább megkopnak, töredezetté válnak az egyes szövegváltozatok. Az ugyancsak önálló fejezetet alkotó betyármondák érzékeltetik leginkább a szóban forgó táj kontaktzóna mivoltát, illetve azt az interetnikus jelleget, mely az intenzív magyar-szlovák kapcsolatoknak köszönhetően a vidék magyar ajkú lakosságának körében is kiterjedt mondakörrel ruházta fel Jánosik vagy Michal Vdovec alakját.

Az interetnicitás a közreadott mondákon túlterjedően a könyv tudományos részének is sajátja, még ha csak utalás jelleggel is, de egy-egy típus vagy mondakör kapcsán a vonatkozó szlovák szakirodalom tekintetében is eligazítást kap az olvasó. A bemutatott népi elbeszélések gyűjtési adalékaik, analógiáik, párhuzamaik, valamint típusmutatóik illetőleg a kötet végén található jegyzetapparátus nyújt segítséget. Csak sajnálni tudjuk, hogy a könyvet záró képmelléklet a tájról és lakóiról kialakított „képünket” inkább lerombolja, mintsem tovább építené, színesítené. A közzétett fotók ugyanis éppúgy a szűrkeség homályába vesznek, mint a rajtuk szereplő elbeszélők, s azok történeteinek emléke.

Ez az apró „szépséghiba” persze mit sem von le a könyv vitathatatlan értékéből, melynek köszönhetően a néprajzi szempontból viszonylag jól ismert Gömörország egy eddig szinte ismeretlen belső

kistájáról, illetve annak teljes szövegfolklor hagyományáról kapunk átfogó és komplex képet. S ezen túlmenően, olyan eleddig ismeretlen vagy katalogizálatlan folklor-reliktumok között is csemegézhetünk, melyek azt bizonyítják: Magyar Zoltánnal érdemes volt ismét útra kelnie, hogy a dolgozószoba csöndjében megérlelt szavak segítségével a tudomány és a hétköznapi emberének nyelvén egyaránt szólva betekintést nyújtson egy sajátos hangulatú s eltűnőben lévő mikrovilágba.

Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 2013. 291 p.

Tamás Ildikó

A számos diszciplína kutatóit összehívó „Humorkonferencia”-sorozat immár hét éves múlttal rendelkezik. A konferenciákon elhangzott előadások önálló kötetekben jelentek meg. A most ismertetésre kerülő kötet a 2012-ben, Budapesten megrendezett III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadóinak írásait tartalmazza, és a Tinta Könyvkiadó *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* című sorozatának 151. darabjaként jelent meg. Az *Előszót* öt tematikus egység követi: *Humor a médiában*, *Humor az irodalomban és a filozófiában*, *Humor és sztereotípiák*, *Humor és pszichológia és Humor és nyelvészet*. A kötetet a konferencia programja és absztraktjai és szerzők és szerkesztők bemutatkozása zárja. Kiemelendő, hogy a szerzők közül többen – Andor József, T. Litovkina Anna, Nemesi László Attila és Vargha Katalin – mint a téma nemzetközileg elismert kutatói, a 2014-ben megjelent kétkötetes *Encyclopedia of Humor Studies* (Salvatore Attardo (ed.): *Encyclopedia of Humor Studies*. 2014.) társszerzői is egyben.

Az első tematikus egység írásai a média különféle terepein vizsgálják a humor működési mechanizmusait. Veszelszki Ágnes az internetes mémeket veszi górcső alá, és megállapítja, hogy jellemező rájuk a szóbeliség megannyi vonása, például „a pletykahatás, az aktualitás, az azonnali reakció a történésekre” (13.). Esettanulmányainak egyik fontos következtetése, hogy a mém fő célja ugyan a humor és a szórakoztatás, multivokális jellege és közösségformáló szerepe miatt is érdekes kutatási téma. Balázs Géza hálózattudományi keretben vizsgálja a humort, és megállapítja, hogy elsősorban a vicc tematikája, üzenete és szereplői alakítják és rendezik a humorhálózatokat, az „új infotechnológiák” pedig a gyors terjedés mellett új formák kialakulását is indukálják (34.). Nemesi Attila László Hofi Géza szilveszteri kabaréinak humoros eszközeit elemzi. Felhívja a figyelmet az implikaturáknak és a közös diszkurzustérnek a humor működési mechanizmusában betöltött jelentőségére. Schirm Anita a humornak az oktatásban történő felhasználási lehetőségeit boncolgatja, és felhívja a figyelmet „a normától való eltérés” humorkeltő funkciójára (53.).

A második tematikus egység irodalmi és filozófiai kontextusban látta a humort. Horváth Katalin Mikes Kelemen humoros nyelvi alakzatait vizsgálja. Véleménye szerint a humor feszültségkeltő hatása a szemantikai disszonancia és az alkalmi inkongruencia révén működik (64.). Németh Luca Anna a Rejtő Jenő-i humor bemutatására vállalkozik nyelvtörténeti aspektusból, kiemelve a névátvitel, a konkrét és absztrakt jelentések között megnyilvánuló disszonancia, a homofónia, paronímia, népetimológia és az „írott beszélnyelviség” szerepét (78.). Slíz Mariann tanulmánya a névadás paródiában betöltött szerepét mutatja be jelentéstani, hangtani és alaktani szempontok szerint, kiemelve az intertextualitás és a szófaji ambiguitás kihasználásának jelentőségét. Tánczos Péter írása a filozófia és a humor „kapcsolatát” tárgyalja. A humort integráló gondolkodás, – a szerző szavait kölcsönözve – a „derűs filozofálás” mindig egyfajta kritika a metafizikával szemben.

A harmadik részben a humor a sztereotípiá, az identitás és etnicitás fogalmakkal fonódik össze. Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina a svájciakra vonatkozó sztereotíp szűzséket vizsgálva kimutatja, hogy a „nem beszélhetünk a nemzeti sztereotípiák és az etnikai viccek között egy az egyben megfeleltethetőségről” (108.). Papp Richárd egy budapesti zsinagógai közösségében végzett terepmunkájáról számol be. Bemutatja, hogy a szakrális és a reális közötti feszültség hogyan oldható a viccekben megtestesülő kommunikáció révén, illetve mindez hogyan erősíti az identitást. Tamás Ágnes 19. századi élelapok humoros műfajait, figuráit és eszközeit mutatja be, és helyezi el folklórtörténeti keretben, valamint a nemzetiségi mozgalmak kontextusában. Farkas Tamás a nevekben rejlő humorpotenciált veszi górcső alá, szoros összefüggésben az etnosztereotípiával. Tipológiájában formai és szemantikai tényezőket hasznosít, és kiemeli az állandó mozgásban lévő konnotációs tartalmak jelentőségét. Hidasi Judit a humorkommunikáció gender aspektusaival, társadalmi megítélésének kérdéskörével foglalkozik. Tanulmányában rávilágít a humor és az improvizációra való képesség szoros összefüggésére.

A negyedik átfogó részben a humor a pszichológia elméleti és módszertani keretében mutatja újabb „arcát”. Ďurka Róbert a mentális egészség és a humorérzék összefüggéseit vizsgálja. Boda-Ujlaky Judit, Horváth Andrea, Záhorszki Ilona és Séra László közös tanulmányának témái: az agresszió, a humor és a gelotofóbia. Pethő Mária az agresszív humort mint kommunikációs stratégiát értelmezi, a férfi és női viselkedésminták elemzésével egy valóságshow tanulságai alapján. Séra László és Boda-Ujlaky Judit a „vaskos humor” és a testalkat sztereotipikus összefüggésének jár utána kérdőíves adatgyűjtés alapján.

Az ötödik, egyben utolsó tematikus egység a humorral kapcsolatos nyelvészeti kutatásokat fogja össze. Schnell Zsuzsanna tanulmányának középpontjában a gyermekhumor áll. Felhívja a figyelmet arra, hogy a humorkutatás homlokterében mindig az írott, ill. szóban hagyományozódó „előre gyártott” viccek álltak, míg a spontán szerveződő humor résztvevő megfigyeléssel történő kutatására kevés példával rendelkezünk. Vizsgálata kognitív szemantikai megközelítésű, a humor kialakulásának mentális feltételeit térképezi fel (195.). Vargha Katalin a találósok humoros aspektusainak vizsgálatára vállalkozik szemantikai keretben, és John M. Dienhart a nyelvi rejtvényekre formai alapon kidolgozott tipológiáját ellenőrzi a magyar anyagon. Andor József tanulmányában a humorral kapcsolatos melléknevek jelentéstartományát, főnévi kollokációik lehetőségeit korpuszvizsgálatnak és anyanyelvi intuíción alapuló vizsgálatnak veti alá. T. Litovkina Anna, Vargha Katalin, Barta Péter és Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina magyar, angol, német, francia és orosz közmondásferdítéseket állítanak párhuzamba a nyelvi humor jellemző kifejezési típusai szerint. Tipológiájukban fonológiai, morfológiai, lexikai és szemantikai jegyek egyaránt szerepelnek. Bőséges példaanyaggal illusztrálják a kategorizálás nehézségeit, illetve az antiproverbiumokat a folklór egyéb területeihez is fűző jellegzetességeket.

A számos tudományterületről érkezett tanulmányok szövegének gondozásában a jól áttekinthető szerkezetre, a legapróbb formai részletek egységességére és az illusztrációk jó minőségű kivitelezésére egyaránt ügyeltek. A szerkesztők: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (sorozatszerkesztő: Kiss Gábor). A különböző diszciplínák találkozásakor mindig előkerül egy-egy kulcsfontosságú szakszó használati körének, érvényességének problémája. Jó példa erre a nyelvészek és néprajzkutatók által különböző jelenségekre használt népetimológia terminus. A humor tematikájára épülő konferenciasorozat (ahogyan a kötetek címe is jelzi) sokféle *dimenziót*, *arcot* és *színt* sorakoztatott fel, amelyekben vannak visszatérő témák és elhanyagoltabb, kiaknázásra váró területek. A kérdőíves, korpuszvizsgálati és filológiai módszer túlsúlya mellett a kulturális antropológus „résztvevő megfigyelése” egyelőre alig jelenik meg a humorkutatásban. Ahogy a kötet egyik szerzője, Schnell

Zsuzsanna is utal rá a humor keletkezését, működési mechanizmusát célzó kutatások is elsősorban az előre gyártott viccekre irányultak, „s kevés kutatás vizsgálta a mindennapi társalgásban spontán előforduló humor kognitív hátterét, kibontakozásának fejlődési és mentális feltételeit.” (195.) Mindez azt is jelenti, hogy a humorkutatás három konferencia után is bőségesen vet fel további, megoldásra váró kérdéseket, és jelöl ki feladatokat a különböző tudományágak képviselői számára.

Lukács László: Sárfőtől Mezőföldig. Táj- és népkutatás Fejér megyében. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum. 2009. 440 p.; **Lukács László: Néprajzi látásmód az ezredfordulón.** Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum. 2011. 234 p.; **Lukács László: Tárgyak, életformák, népszokások. Tematikus néprajzi tanulmányok.** Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum. 2012. 450 p.

Lajos Veronika

Egy tudományos könyvtrilógiát kézbe vevő olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy, a szerző személye és a tudományterület mellett, vajon mi köti össze a több mint ezer oldalt kitevő hosszabb-rövidebb írásokat? Jelen esetben arról van szó, hogy a kötetekbe válogatott tanulmányok és cikkek szemléletesen rajzolják meg a tudományos életpálya ívét: egyrészt annak kronológiáját, vagyis az egyetemista időszaktól az egyetemi tanári székfoglalón és az akadémiai doktori értekezésen keresztül napjainkig, másrészt az új témákra nyitott néprajzi szemléletmód alakulását, és ezzel összefüggésben a kutatások tematikai sokszínűségét, valamint a közművelődés iránti elkötelezettséget.

Lukács László a néprajzi könyvtrilógia első, 2009-ben megjelent *Sárfőtől Mezőföldig. Táj- és népkutatás Fejér megyében* című kötetével a következő évben elnyerte a szicíliai Pitre Alapítvány díját. A könyv, ahogy azt a címe is megelőlegezi, táj- és népkutató szemléletű írásokat közöl a szerző korábbi és jelenlegi, illetve újragondolt kutatási anyagából. A táj- és népkutatás alatt a szerző a következőket érti: „a hazai tájak, népcsoportok, települések népi műveltségállományának” vizsgálata, a „kutatott táj, település népi műveltségállományának minél teljesebb” felmérése (2009: 5–6.).

A kötet háromnegyede ennek megfelelően Fehér megye különböző tájainak és településeinek néprajzát mutatja be – a maradék egynegyed a szerző egyéb néprajzi tájakon tett gyűjtőútjából nyújt ízelítőt –, törekedve egyfajta teljességre, avagy holizmusra. A „népi műveltségállomány minél teljesebb” felméréseinek szemléltetéséhez vegyük példaként a *Vértes néprajza* című tanulmányt (Lukács 2009: 67–97)! Az írás először a Vértes hely- és hegynév keletkezéséről tudósít, amit a Vértes-hegységbe és annak peremére települt városok és községek történetének és lakosságuk mozgásának rövid bemutatása követ. Ezután a hagyományos életmódot és életstratégiákat ismerhetjük meg, a földművelés és állattartás mellett folytatott erdei munkát (szén- és mészegetés), házi faipart (például bogárnér és kerégyártó), szőlőtermelést és a hozzá kapcsolódó munkákat, illetve népszokásokat, mint a szőlőcsöszként végzett szolgálatot, a szőlő, a szőlőhegyek és szőlősgazdák védőszentjéhez, Orbánhoz és Donáthoz kötődő hagyományos szokáscelemekenyeket, énekeket. A teljességre törekvés jegyében a falucsúfolókról is szó esik, valamint a táplálkozásról, a lakodalmi és húsvéti népszokásokról. Ugyanakkor a vallási néprajz sem került el a szerző figyelmét, ugyanúgy olvashatunk a búcsújáró helyekhez kapcsolódó egyházi hagyományról, ahogyan az ősi magyar hitvilághoz tartozó hiedelemalakokról, például a természetfeletti erővel rendelkező garabonciásról.

A trilógia következő kötete – *Néprajzi látásmód az ezredfordulón* (2011) – vállaltan a magyar néprajzi közművelődés ügyét hivatott szolgálni. A *Néprajzi gyűjtőúton* és az *Érdemes megnézni* című fejezet a néphagyományok összegyűjtésének szükségessége mellett azok közművelődési szerepét

hangsúlyozza, a néprajzi gyűjtőmunkát nem tekintve másnak mint kulturális értékmentésnek. „Már a gyűjtés közben is gondolunk kell arra, hogy népi műveltségünk értékei: a népművészeti-, a népköltészeti alkotások (...) ne csupán holt adattári anyaggá, hanem modern műveltségünkre ható, abba beépülő, azt színező erővé váljanak” (2011: 52).

A szerző saját néprajzi szemléletét a német nyelvű, Európa felé forduló érdeklődés is jellemzi, amit az Ausztriában és Németországban tett tanulmányutak és különösen a (Herder- és Humboldt-) ösztöndíjak alkalmával megismert német kutatások, módszerek, megközelítések, a meglátogatott múzeumok és az ott (például az örvidéki Szentkúton vagy Felső- és Alsóörön) szerzett kutatási tapasztalatok alakítottak, illetve a részvétel a német tudományos életben. Mindezekről, valamint a német egyetemeken (például Bécsben, Münchenben és Freiburgban) tartott, illetve hallgatott szemináriumokról és előadásokról, valamint a magyar néprajznak a német nyelvű felsőoktatásban betöltött szerepéről olvashatunk írásokat, illetve közleményeket a *Herder-ösztöndíjasként Ausztria és Németország vonzásában* és a *Humboldt-ösztöndíjasként Németország vonzásában* című fejezetekben.

Napjainkban a társadalomtudományokban is elvárás az idegen nyelvek alapos ismerete és a jártasság az adott nyelven írott szakirodalomban, illetve a tudományterületet érintő változásokban. Lukács László összesen több mint kétéves külföldi kutatómunkája és oktatói tevékenysége mindezt már az 1970-es évek végétől lehetővé tette.

Az utolsó, az *Elődök, példaképek, pályatársak, barátok* című fejezet nemcsak tisztelgés a szerző neves magyar és külföldi oktatói, példaképei és a szakmában nagyra becsült kortársai előtt, hanem az utókor számára jól hasznosítható tudománytörténeti adatokat is tartalmaz.

A trilógia utolsó darabja a *Tárgyak, életformák, népszokások. Tematikus néprajzi tanulmányok* (2012) címet viseli. A könyv jeles elődök – Gunda Béla, Kós Károly –gyakorlatát követi, amikor a hagyományos néprajzi témákat feldolgozó szövegeket rendezi gyűjteményes kötetbe. A huszonnégy kiválogatott tanulmány között a néprajz mindhárom hagyományos szakterülete – a tárgykultúra, a folklór és a társadalomnéprajz – egyaránt reprezentált. A legkorábbi írás 1973-ban született, amikor a szerző még Debrecenben volt egyetemista. A legújabb 2011-ben, a fehérvári bicskáról. A két időpont között azonban számos olyan munkát találunk, amely Lukács László tudományos előmenetele szempontjából fontos mérföldkőnek számítanak, mint például az akadémiai értekezés (2006) témájául választott karácsonyfáról szóló írások (*Észak-déli kapcsolatok. A karácsonyfa északon* és *Az osztrák-magyar északi-sarki expedíció karácsonyfája 1873-ból*). A tanulmányok nemcsak a tudományos élet-pálya tematikai sokszínűségét mutatják, illetve ezzel összefüggésben egy nyitott, az új témák iránt érdeklődő személyiségről árulkodnak, hanem a több évtizedes eltéréssel keletkezett szövegek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy az olvasó nyomon követhesse a szerző tudományos előrehaladását és szemléletmódjának alakulását, a külföldi kutatómunka és tanulmányutak hatását.

A tárgyi néprajzba tartozó írások olyan témákat dolgoznak fel, mint például a népi építészet (falukapu, közös udvarok), a szállítás és teherhordás, vagy a lakáskultúra (juhászládák és kelengyeládák, tűzhelyek). A folklór tárgyú munkák is hasonló változatosságot mutatnak: elég megemlíteni a szentek tiszteletéről és a hozzájuk kapcsolódó ünnepekről készült tanulmányokat, illetve a népszokásokat (például a mohai tikverőzést, a Luca napi alakoskodó vagy a húsvéti szokásokat) tárgyaló szövegeket. A társadalomnéprajzi érdeklődésű írások közül a legjelentősebb a lokális társadalom öngazgatásának „népi” tisztségviselőiről, elsősorban a bírákról készített tanulmány.

A gyűjteményes kötetekben közölt hagyományos néprajzi témák igen változatosak ahhoz, hogy a tárgyi néprajz, a folklór vagy a társadalomnéprajz iránt érdeklődő olvasók, egyetemi hallgatók és oktatók, muzeológusok és néprajzkutatók mind-mind megtalálják a munkájukat segítő tanulmányokat.

Lukács László: Ezer év gyöngye. A magyar történeti néphagyomány köréből. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum. 2013. 327 p. /Szent István Király Múzeum Közleményei 47./

Kósa László

Tudománytörténetünkben jól ismert, hogy a magyar néprajzot születésétől kíséri a történeti folklór iránti érdeklődés, ami azután sem lankadt, hogy a szóhagyomány forrásértékével szemben táplált kezdeti reményeket a történetkritikai megközelítés kérdőjelessé tette. Lukács László középiskolás, főként pedig egyetemi éveitől kapcsolódik ehhez a nagy múltú kutatói hagyományhoz. Noha néprajzi gyűjtőként a magyar nyelvterület egymástól távol eső tájain járt, mindvégig elsősorban a szűkebb haza mostani könyve szövegeinek lelőhelye. Címe is erről vall: a vele egy faluból való Csoóri Sándor „Bölcsőhelyem esőben” című verséből kölcsönözte.

A magyar történelem lazán összefüggő képe kerekedik ki a szövegközlésekből és földolgozásokból. Az egyes történetek közötti kapcsolatot a kulturális örökségből válogató szerző és az olvasó történelemtudása teremti meg. A fejezetek nagyjából kronológiába rendeződnek. Ismertetésünk ezt vonalat követi, azonban a gazdag tartalomról terjedelmi korlátok miatt csak vázlatosan számolhatunk be.

Az első blokk középkori keretezettségű, a magyar honfoglalás mondáival kezdődik. A sorban némileg rendhagyó csoport, mert darabjai írásbeliségben maradtak fenn, noha hajdani eredetük tudvalévően folklór (Emese álma, Fehér ló monda stb). A Szent István hagyomány módszer és tematikus közelítés szerint alapvetően eltérő három fejezetet kapott a kötetben. Ez a súlyozás – székesfehérvári kiadásról lévén szó –, teljes mértékben érthető. Az egyik tanulmány az államalapító király szájhagyományban viszonylag halvány szerepét taglalja. A második a székesfehérvári katolikus egyházmegyében vizsgálja a 18. század óta tudatosan épített, erősen kanonizált Szent István kultuszt. Végül a harmadik írás a szerző a 20. században a legarchaikusabb népi kultúrát őrző moldvai magyarok körében végzett tematikus kutatásának eredményeit foglalja össze.

Az 1980-as években zajlott a Káli-medence átfogó néprajzi vizsgálata. Nagy, összegző mű eddig nem jelent meg, de Lukács László történeti monda gyűjtése ízelítőt nyújt a jeles táj folklórából (Szent László, Béla király, tatárok, törökök emléke, vallási villongások). A sorozatnyi további rövidebb közlés innen távolabbi vidékekhez kötődik, hősük az igazságos Mátyás. Lukács Fejér megyei és gömöri gyűjtései ismételten igazolják, hogy a király a történeti mondák népszerűségi listája élén áll. A középkori blokkot a vallási tradícióban sajátos csoportot képező, vándorló templomokról, kegyhelyekről szóló elbeszélések zárják.

A kötet következő egységein belül kevésbé érvényesül az időrend. A szent királyok, vezérek, háborús pusztítások történeti emlékezetét nagy költők, politikusok, szabadságküzdelmek hagyományai követik. Csokonai folklorisztikai népszerűségével – írók, költők körében – alighanem csak a Petőfi vetekszik. Lukács Lászlót debreceni egyetemi tanulmányai óta foglalkoztatta figurája. 2007-ben kisebb könyvet szentelt a témának, ami az itt közölt féltucat alfejezet előzménye volt. A költő tradíciójának sokféleségében a legkevésbé realiztikus történetekben a hitvilág viharcsináló garbanciasaként lép elének. Alakja mágiikus Faust-motívumokkal is keveredik. Bár mindeddig jövődőlést tartalmazó autográf kézirat nem került elő Csokonaitól s valószínűleg már nem is fog, a szájhagyomány mint a balszerencsés napok jósát tartja számon. Ennek kapcsán két kérdés vetődik föl: a széles nemzetközi háttér hatása valamint a folklór és az írásbeliség viszonya. Az anekdoták képezik a Csokonai hagyomány leggazdagabb fejezetét. Központi alak a vándordiak, az adománygyűjtő egyházi-kollégiumi legátus, akinek nagyünnepi látogatása eseményszámba ment vidéken a kastélyok, kúriák, parókiák egyhangú világában. Deákos mulattatás, komolytalankodások, csínyek, vándortörténetek sora kapcsolódott Csokonaihoz, miközben a mesélők tovább színezték, megtoldták azokat.

Az anekdoták, akár a népdallá vált, már a költő életében másolva terjedő versek egyaránt a folklór és írásbeliség határán mozognak. Végül, mint az ebben az egységben utolsó, vele foglalkozó írás tanúsítja, a tárgyalkotó díszítőművészetben is megjelent Csokonai.

Kevésbé változatosak, ellenben lokálisak és teljesen realiztikusak a Vörösmartyról szóló emléktörödékek. Ezek nem is néprajzi vonatkozásúak. Szerzőnk gimnazistaként élt Kápolnásnyéken, így ismerkedett meg az ottani hagyománnyal és annak föllevenítőivel. Írásában számba veszi a Fejér megyei Vörösmarty emlékhelyeket s egy kevés családtörténetet is közöl.

Az egyik legnagyobb fejezet az 1848/49-es szabadságharc Fejér megyei és környékbeli történéseit gyűjti össze. Noha a valóság és a legendás elemek tarkán kontaminálódnak, a helyi vonatkozások talán ebben a leginkább „életszerűek”. Jobbágyfelszabadítás, úr-paraszt ellentét, a nemzetőrség és a honvédség szervezése, a pákozdi győzelem, az ozorai diadal és a móri csatavesztés a legfontosabb csomópontok. Lukács beszámol róla, hogy a szabadságharc bukása, a megtorlás, a honvédek bujdosása és az önkényuralmi rendszer is részévé vált a történelmi emlékezetnek.

A legterjedelmesebb fejezet a *Kossuth Lajos a magyar néphagyományban* címet viseli. Kossuth alakja, akár Hunyadi Mátyásé, ugyancsak nagy népszerűségével van jelen a magyar folklórban. A gazdag szövegegyüttes ellenére azonban – akár a többi hősnél – nála sem rajzolható meg az élettörténet a szájhagyományból. Ezúttal minden korábbi történeti tradicionál nagyobb arányban hatott a különböző eredetű kultuszépités, ami fölhasznált hagyományos folklór elemeket: visszatérő hős, csodás elemek születése körül, jóslások majdani nagyságáról stb. Az anekdoták ezeknél jóval reálisabb fogantatásúak. Lukács László novellisztikusan mutatja be – részint családi hagyományra hivatkozva – a sárospataki diák Kossuth és neves professzora, Kövy Sándor konfliktusát. Kossuth neve tudvalevően nemcsak a róla elnevezett toborzó dalban, hanem százat meghaladó más szövegváltozatban is előfordul. Az elbeszélő hagyomány tükrözi a népszerűség katalizátorait: a jobbágyfelszabadítás Kossuthnak tulajdonítása, a honvédség szervezése, a Kossuth-bankó stb. Mindezek nemhogy halványultak volna a szabadságharc bukása és a kiegyezés után, hanem erősödtek, differenciálódtak. Szerzőnk a kultusz késeinek mondható megnyívánulásaival is foglalkozik: cimer, temetés, első szobrok, emléktáblák stb.

A könyv jellemzői közül kiemeljük, hogy elsősorban a narráció és nem az összehasonlító folklorisztika motiválta szerzőjét. Tárgyát széles körben értelmezte, bár a legnagyobb hangsúlyt arra helyezte, mégsem szűkítette csupán a néphagyományra (vagy a paraszti tradícióra), hanem általában vette figyelembe a társadalom populáris rétegeit. Forrásait épp ezért ugyancsak széles körből merítette: történeti irodalom, ritkábban adattári, sőt levéltári anyag, bőséggel szépirodalmi példák és sajtóidézetek, legfőképpen pedig a folklór. Az utóbbin belül több évtizedes, a tematikára vissza-visszatérő gyűjtőmunkáé volt a fő szerep. Érdeme a bőséges illusztráció és a szép nyomdai kivitelezés is.

A könyv Lukács László több területre kiterjedő munkásságából az egyikben született írások gyűjteménye, mintegy négy és fél évtizedes érdeklődés eredménye, összegzése.

Zajonc, Juraj–Mészárosóvá, Marianna–Kostovská, Ingrid összeáll.: Slovenský národopis. Bibliografia 1953–2002. Bratislava, Ústav etnológie SAV. 2013. 398 p.

Liszka József

A Slovenský národopis 63. évfolyamának előfizetői 2015 áprilisában a lap első számának postázása során a szlovák néprajztudomány központi fóruma első ötven évének teljes bibliográfiáját is kézbe vehették. A vaskos kötetet, Juraj Zajocnak, a bibliográfia egyik összeállítójának, a szóban forgó mun-

ka megszületése körülményeit bemutató előszava nyitja, amit Gabriela Kiliánová – a lap jelenlegi, 2001 óta hivatalban lévő főszerkesztője – a terjedelmes tanulmánya követ. Utóbbi a folyóirat egyes korszakait, az ezekre jellemző kutatási irányokat mutatja be, ami azért is izgalmas, mert ez a szemle egyszersmind szinte az egész szlovákiai néprajz fél évszázados tükré. Azért „szinte”, mert egyrészt a vidéki múzeumok, kutatóhelyek eredményei, szemlélete csak részben és inkább ötletszerűen tükröződik benne (ami olykor nem is olyan nagy baj), másrészt a szlovákiai nemzeti kisebbségek saját kutatási eredményei is éppen csak felsejlenek ebben az ötven évfolyamban. Mindamellet a szlovák néprajz nagy vállalkozásai (a szövetségi falu kultúrájának a kutatása, a betyártematika vagy a szlovák nemzeti felkelés folklórja, az etnokulturális folyamatok, a *Szlovákia néprajzi atlasza* vagy *Szlovákia néprajzi enciklopédiája* stb.) elő- és kísérőtanulmányainak, illetve visszhangjainak a megjelentetésével a *Slovenský národopis* lényegében leképezi a korszak szlovák néprajzi érdeklődését. (A folyóirat felkérésére annak idején Voigt Vilmos értékelt a lap első fél évszázadát. Voigt Vilmos: 50 rokov Slovenského národopisu. *Slovenský národopis* 51 (2003), 396–404.; uő.: A Slovenský Národopis ötven éve. *Ethnographia* 114 (2003), 135–145. p. [helyesen: *Slovenský národopis*, kis n-nel! L.J. megj.])

A cseh néprajztudomány központi fóruma, a *Český lid* 1946–2000 közötti évfolyamainak jelent meg a közelmúltban egy áttekintő bibliográfiája. (Novotný, Jiří–Secká, Milena–Sedlická, Kateřina–Woitsch, Jiří: *Český lid. Etnologický časopis 1946–2000. Bibliografie*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i. 2008, 241. Lásd róla ismertetésemet a komáromi Etnológiai Központ évkönyvében: *Acta Ethnologica Danubiana* 14 (2012), 217–218.) Ehhez is illeszkedik a szlovák testvérnap most bemutatásra kerülő könyvészeti áttekintése, nagyjából szerkezetileg is hasonlóan néz ki. A főszerkesztői bevezetést az eddig főszerkesztők és szerkesztők jegyzéke követi, majd a bibliográfia törzsanyaga a feldolgozott ötven évfolyam összes cikkét hozza, a szerzők szerinti alfabetikus rendben. Az ebben való tájékozódást különféle mutatók és kereszthivatkozások segítik. Ilyen, a talán legfontosabb tárgymutató, majd a földrajzi mutató, továbbá a két névmutató (az egyik az olyan személyekre, általában kutatókra mutat, akikről külön tanulmányok, köszöntők, nekrológok szólnak, a másik meg a recenzált könyvek szerzőinek regisztere).

Lényegében nincs olyan rosszul összeállított bibliográfia, ami valakinek, valamilyen szempontból egyszer ne lehetne hasznos. Ez a bibliográfia meg ráadásul (azt, hogy a magyar nevek ő-i szinte következetesen ő-re rövidülnek, meg egy-két névhasználati következetlenséget leszámítva) gondosan van szerkesztve, a mutatók jól használhatók, s az ember, ha csak egy kicsit is mazsoláztat benne, egészen biztosan ráakad olyan közleményekre, amelyekről korábban nem tudott vagy már elfelejtette őket. Noha nekünk itt van a polcainkon a *Slovenský národopis* közel minden évfolyama, mégis sikerült ennek a bibliográfiának erre-arra rácsodálkoztatnia. Például arra, hogy mennyire nem figyelünk oda egymásra. A tárgymutató, az ismertetett folyóiratokat is tartalmazza, így viszonylag gyorsan meg lehet állapítani, hogy fél évszázad alatt mindössze három alkalommal került szóba a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia* a *Slovenský národopis* hasábjain. Az *Acta Ethnologica* négyszer, a *Néprajzi Értesítő* háromszor, a *Néprajzi Közlemények* kétszer, továbbá a *Népi Kultúra – Népi Társadalom* és a *Néprajzi Hírek* egyszer-egyszer. A *Néprajzi Látóhatár*, az *Ethnica*, a *Tabula*, vagy (hogy haza is beszéljek) az *Acta Ethnologica Danubiana* is ismeretlen maradt a lap olvasói számára. No, de ne dőljünk ám nyugodtan hátra, hogy *hát igen, ilyenek ezek...* Nézzük csak meg az *Ethnographia* mutatóit! Az 1940–1969-es évekre vonatkozó jegyzék, Tátrai Zsuzsanna által, majd az 1970–1988 közötti évfolyamok Balázs Géza révén összeállított mutatója alapján a *Slovenský národopis* nem is létezett. De nem akart tudni az *Ethnographia* az olyan fontos

szlovák néprajzi orgánumoknak, mint az *Acta ethnologica slovacica* vagy a *Národopisné informácie*, illetve a *Zborník Slovenského národného múzea – Etnografia* a tényleg rendszeresen kötetjeiről sem. Pedig nemcsak jóleső érzés lenne, ha ma azt vehetnénk számba, hogy az elmúlt fél évszázad során mennyire odafigyeltünk egymásra, hanem ennek meg lenne a praktikus haszna is. Naprakészebben tudnánk egymás eredményeiről, problémáiról, nézeteiről; nem beszélnénk el egymás mellett, amiket létrehozunk, azok esetleg kompatibilisek is lehetnének stb. Kár, hogy nem akadt egy ember (lehetett volna szlovákiai magyar, akár én is!), aki még szűkebb értelemben vett szakmai karrierje egy részét is erre áldozta volna: kölcsönösen és rendszeresen bemutatva a magyar, illetve a szlovák néprajz legfrissebb eredményeit (legyünk igazságosak! Kísérlet akadt. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* Szlovákiai téka című rovatára gondolok). Módszeres, kitaró egymásra figyelés viszont nem volt! Magyarok és szlovákok „ezer évig” éltek egy hazában (részben ma is úgy élnek), kultúrájuk, mentalitásuk oly közel van egymáshoz, rendszeren odafigyelni egymásra mégsem tudnak, akarnak. Nem új jelenség ez. Ha megnézzük a 19. század magyar és szlovák folklórisztikáját: mint ha nem is egy országban születtek volna az akkori munkák, egymásról (látszólag) tudomást sem véve, mégis nagyjából egy irányban haladt (na, ja, a közös német előkép) a két nép folklórisztikája. Mennyivel jobb lett volna, ha ehhez még *az egymásra figyelés* erénye is társult volna! Sokszor idéztem már, most sem hagyhatom ki, a szlovák néprajztudomány sajnos már nem élő nagyasszonya, Soňa Kovačevičová egyik utolsó interjújában hangsúlyozta: „*Slováci a Mađari sú si bližší, ako by si pripustili...*”, azaz: *szlovákok és magyarok közelebb állnak egymáshoz, mintsem azt elfogadni hajlandóak lennének*. Ezzel a bibliográfiával megnyitott ismét a lehetőség, hogy rendszeresebben, módszeresebben odafigyeljünk a szlovák néprajz eredményeire.

Kár, hogy csak szlováku van...

Valuch Tibor: Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig. Budapest, Napvilág Kiadó. 2013. 344 p.

A. Gergely András

A szakásnéprajz, változásnéprajz és a kortárs történettudomány számos térfélen mindig is harmóniában volt, az utóbbi évek látványosan sokasodó néprajzi kutatásai pedig egyre több jelét mutatják annak, miként hangzanak a kölcsönhatások, hogyan formálódnak a saját diszciplínák területére bevont források körei, s nyílnak meg mintegy „egymás felé” is a kutatók és kutatások kérdésfeltevései vagy válaszai. A kitérített témakörök közül is szinte önálló al-diszciplínává erősödött a hétköznapi létformák rendje és változásai, az Alltagsgeschichte és a mikrohistoria további változatai. Az eltűnő korok, lepergett évek és évtizedek a kortárs kutatóknak épp az időtávtól révén körvonalazzák egyre rétegzettebben, kontextusokban egyre gazdagabban saját jelenünk közelített történetét. Így amikor *Magyarország társadalomtörténetének átfogó opusza (Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. 2005.) után Valuch Tibor a *Kádár-kor hétköznapiságába* vezet be (*Hétköznapi élet Kádár János korában*. 2012.), majd *Válogatott tanulmányai (Metszetek. Válogatott tanulmányok*. 2006.) is ezt tükrözik: arcokat vet össze eszmékkel, embereket a mindennapokkal, szocializmust a magánkisiparral, 1956-ot a megtorlással, „*gulyáskommunizmust*” a magyarsággal, élelmiszer-ellátást a demokratikus radikalizmus hagyományával és a liberális szocializmus eretnkségeivel. „Jegyzei” (mintegy a kortánú és a feltáró kutató reflexiói), elemző áttekintése, esettanulmányai nemcsak korszakok és kultúrák, zsarnokságok és megtorlások, naiv vagy tiszta eszmék és esélytelen korok dimenziói közt nyújtanak eligazodást, hanem a történelemben a „rákövetkezés” vagy bekövetke-

zés esélyeit, a frontvonalakon inneni és túli eszmei vagy életviteli drámákat is szakmai figyelem fókuszába emelik. Amikor irodalom és politika határain (Kovács Imre, Szabó Zoltán, Schöpflin Aladár) vagy a nemzetformálás időszakában az emberformáló és korszakalkotó eszmék alapvonalain építkező közgondolkodók (Vámbery Ruzstem, Csécsy Imre, Jászi Oszkár, Bibó István) hatásáról fest nagyívű korszakportrékat, vagy midőn a községi közellátás, fogyasztás „bőséges ínségtől az ínséges bőségig” terjedő dimenzióit veszi nagyítója alá, valahol mindig a lehetséges utak és konfliktusok természetrajzára futtatja ki megállapításait. Emberi pannók és társadalmi életrajzok olyan korszakleletét, mikrotörténeti és emlékezeti aspektusait vázolja föl számunkra, melyek révén az emlékezet és a tény, a korkérdések adekvát válaszai, a demokratikus vagy zsarnoki megoldások interpretációi tűnnek a legadekvátabb megközelítésnek. Valuch a történeti antropológia felé indulva, de a magyar táj és néprajzi térségek (hajdúsági, Duna-Tisza-közi, debreceni) lokális jelentéstörténetét adva úgy jut el a huszadik századi magyar társadalmi metszetek összegzéséhez, hogy abban az élő történelem, a résztvevő ember, az események sodra és ideje kap fokozott figyelmet. Értékválasztása, s az, hogy elemzéseiben nem a rendszerváltást követő világ körülnéklése, hanem épp a hagyományok új szempontú mustrája összegződik, s nem az elvitathatatlanság önhittségével szól, hanem a lehetséges olvasatok, a lassult időben latolgató és értékelő szemléletmód eleganciája, az árnyaltabb és részletesebb zsarnokság-képek felvillantása kapja a főszerepet, ami fennen mutatja, hogy az ember a mindenkori belátásokkal csupán kormetszeteket, talányokat, előképeket és részválaszokat kaphat. Két évtizednyi tanulmány-válogatás ennél többre is vágyhatna – azonban épp a megértés merészsége, a kérdésfeltevések bátorsága és a részválaszok összefüggésrendje mutatja, mennyivel inkább szembesít az ilyesféle belátás, mint az idő zsarnokságába rekedt összképek kimerevített kreálmányai, vagy a „rendelt” olvasat és új királyi történetírás „tény-anyaga” azt lehetővé tennék.

A huszadik századi társadalom- és mentalitástörténetre szakosodott Valuch legújabb könyvében a mindennapi élet legújabb kori dimenzióinak széles ölelésű forrásanyagát kínálja és elemzi, ezzel tárházát, vagy inkább kincstárát mutatja be mindazon társas és társadalmi történésrendnek, mely a fogyasztás, a divat, a mindennapi kultuszok, a csábulás és reménykedés kulturális antropológiai átlátása, a vágyak és megalkuvások, öltözködés, táplálkozás, lakás és társadalmi átrétegződés felé vezet. Nem „szimlán” kultúrakutatási, s nem szokásnéprajzi vagy kommunikációs antropológiai e monografikus feltáró munka egésze, de a hétköznapi terén megejtő részletességgel tér ki a mindennapi életjelek roppant széles körére: mikrotörténeti aprólékosan tekinti át a munkáskultúra kialakulását és változását, a paraszti és polgári otthonok sajátosságait, a lakótelepek panelvilági és a hétvégi nyaralók jólétvilági illúzióit, az étkezési és lemondási szokások rendjét, a konfekció-ipar és a módi falusi-városi kommunikációját, a nemzeti jövedelem és a keresetek egyenlőség szabta ideáját, szemben a valóság formálta szegénységi/vagyonosodási folyamatokkal, a fogyasztás intézményesítésével és normarendszerré vagy vágyálommá szerveződésével, a lakhatás időleges, állandósultan bizonytalan és falusiasan vagy városiasan körvonalazható formáival, az életmód és a társadalmi változások ciklusaival vagy ideológiai felhangjaival együtt.

Valuch könyve a magyar társadalomtörténet-írás egyik új, empirikus ágának képviselője, azé konkrétan, mely a forrásanyagot, illusztrációt, adatbázisokat, statisztikákat mintegy alpanyagként kezeli a narratív leíráshoz, az alapos áttekintéshez, a mikro- és makro-szintű értelmezés harmóniáját biztosító komplex feldolgozáshoz. Pontosítja azt is: „Sem a múlt, sem pedig a jelen értelmezése nem képzelhető el annak ismerete nélkül, miként élnek, szervezik, tervezik és gondolják az emberek életüket. Mit jelent a mindennapi létfenntartás, milyenek ennek tárgyi-társadalmi feltételei, milyen tárgyakat használnak az emberek mindennapi tevékenységük során, és mindezek hogyan változtak?” (7. o.)

Magyarországon a XX. század második felében számos olyan politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás, rendszerváltás ment végbe, amelyek alapvető módon befolyásolták az egyes emberek mindennapi életét. Ha csak a két legnagyobb átmenetet, a negyvenes-ötvenes évek fordulóján lezajlott, a szocialista rendszert megteremtő kommunista hatalomátvételt, majd a nyolcvanas évek végétől lezajló demokratikus átmenetet és a piacgazdasági viszonyokhoz történő visszatérést emeljük ki, önmagukban ezek is jól mutatják a változások jelentőségét, súlyát. A szerző a tárgykörben egy évtizede folytatott kutatásait lezáró és összegző munkájában a második világháborút követő majd' háromnegyed évszázad hétköznapjait mutatja be. Kiemelt dimenzióként kezeli a jövedelem, a fogyasztás, a lakás, az öltözködés és a táplálkozás témakörét. A munka újdonsága, hogy szakít a hagyományos, eseménytörténeti periodizációval, s az életmód változásai alapján mutatja be a hétköznapi életet és mindennapok társadalmi viszonyait is gyökeresen átforgató átalakulását.

A proletarizálódás, a „paraszttalanítás”, a rivalizálás megszűnése vagy felfüggesztése, mint a polgári múltat elvitató értékrend, valamint a társadalmi csoportok, rétegek, osztályok adaptációs gyakorlata, rugalmassága, készsége ugyancsak olyan dimenziók, melyek nem a historiográfiában „bevett” kronologikus rendet követik, hanem újabb cezurákat, hosszú időtartamú folyamatok megrajzolását igénylik, s ezt a Szerző imponálóan meg is fogalmazza a kötet tagolása, szerkezete, mentalitás- és életmódformáló folyamatok hatása mentén. Így a harmincas években kezdődő modernizációs trend jelzésével a háborús és ötvenes évek folytatólagos destrukturalizáló hatásait, a Kádár-korszak regenerálódási időszakát, majd a poszt szocialista korszak már hiányhoz és túlélési stratégiákhoz szokott társadalmának adaptációs trendjeit körvonalazza és leíróan mutatja be, inség és hiány, megszakított-ság és mentális örökség, életmód-tervek és megvalósítási esélyek egyenlőtlenségeit is megrajzolja. A jövedelem-szintek és elosztási érdekeltségek tipizálásával, valamint a történeti értelemben vett tartós struktúra-változás előképének mondható erős fél évszázad kölcsönhatásainak jól keretezett rajzolatával pedig – úgy nézem – korszakos jelentőségű modernizáció-kritikai alapművet formált. A hétköznapiság és a társadalmi határátjárások trendjei, a lehetséges egyensúlyok és átalakulások folyamata mostanság egyre több történeti opuszban mutatkozik meg, s ezek közt felsejlő értékrendben fajsúlyos teljesítmény Valuch Tibor „hétköznapi”-könyve.

Szász Antónia – Krizsa Fruzsina szerk.: Kultúrakutatás és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Budapest, Magyar Kulturális Antropológiai Társaság – L'Harmattan Kiadó. 2013. 310 p.

Szabó Miklós

A kulturális antropológia meghatározható mint az idegenről szóló tudomány, de ebben az esetben át kell gondolnunk, mit értünk e fogalom alatt, és még inkább kit...?! A közösség tagjait, amit megismerni igyekszünk, vagy magát a kutatót? Az antropológia feladata részben az, hogy elbizonytalanítson bennünket. Az idegenség feltárása során megkérdőjeleződik minden társadalmi, kulturális konstrukció, amit az emberi lények arra használnak, hogy eligazodjanak a mindennapokban. Végző soron a kulturalizáció vékony leple alatt mindannyian idegenek vagyunk egymásnak, és saját magunk számára is. Az antropológia módszertanának egyik alapja éppen ez a felismert, és a megismerés szolgálatába állított idegenség. Bali János köszöntője is felhívja a figyelmet arra, hogy nem beszélhetünk önmagában az antropológiáról az antropológus nélkül. Minden kutatásban megjelenik, sőt annak elidegeníthetetlen része maga a kutató is, így ebben a kötetben az érintett témákon keresztül huszonnégy kutató, különböző megközelítés és ismerős idegenség jelenik meg. Illetve ebben az

esetben feltűnik plusz egy személy, A. Gergely András, akinek hatvanadik születésnapja alkalmából jelent meg a kötet.

Számba kell venni az alteritást, vagyis azt, hogy adott fogalmak mást jelentenek időben, térben és az egyes kultúrák között. Logikus ezt a gondolati feltárást az oly kézenfekvő időnél kezdeni, amint arra Biczó Gábor írása felhívja a figyelmet. Érvelhetünk egy rajtunk kívül álló fizikai idő megléte mellett, de ez a megfigyelő személye nélkül érdektelen, és túlmutat a társadalomtudomány releváns megismerési keretein. Biczó amellet érvel, hogy valóban érdemes az időről a tudományterületen betöltött funkciójának újragondolása mentén gondolkodni. Nem triviális, mit értünk idő alatt, és kinek az idejéről beszélünk. Hiszen „Az időérzékelés kulturálisan adott különbségek mellett, egy távolság teremtő eszköz is, mely különbséget tesz megfigyelő és megfigyelt között”. A terepmunka mint terepen töltött idő, és a közösség által megélt hétköznapi idő tudattalanul is távolságtéremtő eszköz. Megfigyeléseinket a saját lineáris időfelfogásunkban helyezzük el, miközben a megfigyelt közösség számára ez nem evidencia. Valóban érzékenynek kell lennünk a másásra az olyan kevésbé kézenfekvő területeken is, mint az időérzékelés. Bisztrai Márton és Binder Mátyás írása más-más megközelítésben, mégis reflektál ezekre a kérdésekre is.

Bisztrai Márton az antropológiai idegenség egyik legszemélyesebb problémájára a terepmunka során átélt személyes történetek fontosságára hívja fel a figyelmet. Az terepen való boldogulás (végző soron az idő problematikája is) a kutató számára korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre, és fő határa annak a folyamatnak, amit résztvevő megfigyelésnek nevezünk. Bisztrai érzékletesen írja le saját tapasztalatain keresztül, milyen nehezek a „befelé” tett lépések, melyeken keresztül a kutató igyekszik levetkőzni idegenségét. Rámutat, hogy ez milyen személyes, és ugyanakkor komoly tudományos kérdéseket felvető folyamat, melyben a kölcsönös egymásra hatás, mely során nem csak a kutató elfogadottsága, de maga a közösség is változhat. Az idegenség azonban szükségszerű, és folytonosan jelen lévő élmény, melytől nem tud menekedni, és talán nem is kell, hogy megszabaduljon... – végző soron az antropológus számára a boldogság percei azok, mikor az ismerős idegenné válhat számára, még ha a közösség részévé soha nem válhat.

Binder Mátyás ezzel szemben arra emlékeztet bennünket, hogy miközben az empirikus megismerés a kutatás jelenébe zár minket, az antropológiai megközelítés szélesebb körben használható. A roma történelem kutatásának kérdésein keresztül mutatja be vonzás és taszítás, elnyomás és asszimiláció folyamatait, melyek akkor lépnek működésbe, mikor két kultúra találkozik. Ebben a konfliktusban az a kultúra nyer, amely annyiban a másik fölött áll, hogy meg tudja érteni máságát, és ezzel le is tudja azt rombolni. Ezt tökéletesen példázza, hogy a történetírás sokáig nem vett tudomást a romákról, éppen azért, mert úgy vélték, nem illeszkednek be a fejlődések fő áramába. Ilyen módon a többségi társadalom a saját maga által teremtett kritériumoknak meg-nem-felelésére hivatkozva egy teljes kisebbségi csoportot minősített „érdektelennek”. Ezzel emlékeztetve, hogy saját társadalmunkban is léteznek olyan nem domináns, ha úgy tetszik idegen csoportok, melyek megértésének megkísérlésével még mindig adós az antropológia. Ugyanakkor felhívja figyelmünket arra is, hogy az történelemírás múltbeli hiányosságainak jóvátételére tett kísérletek is gyakorta problematikusak, és nagy tudományos feyelmet igényelnek. A jelenben végzett kutatási eredmények alkalmazása az elsődleges források értelmezésére minden megkötés mellett is izgalmas és ígéretes interdiszciplináris vállalkozás arra, hogy kitágítsuk a határainkat.

Szántó Diana a máság, idegenség hűsbavágó realitásaira hívja fel a figyelmet. A minket körbevevő társadalmak önmaguk konstrukciói, de a társadalmi játszótérüket biológiai létezők, emberek népesítik be. A tudományos objektivitás mellett fel kell ismerni, hogy az elképzelt közösségek sza-

bályai véresen valóságos következménnyel járnak az emberek életében. A kisebbségi lét árnyékos oldalát jól mutatják a magyarországi roma és zsidó közösségek, akik bár egyáltalán nem idegenek, az elnyomás nyelvzete állandó másként konzerválta őket. Át kell gondolni az objektivitást, mint etikai kérdést. Meg kell vizsgálni, hogy az antropológus milyen felelősséggel rendelkezik, mikor saját társadalmát vizsgálja, melynek nem csupán megfigyelője, de mindennapi megélője, konstruálója is.

Az antropológia tehát amellet, hogy elbizonytalanít minket a konstruált valóságunk szabályaival kapcsolatban, eszközkészletet is biztosít, hogy felismerjük, és meg is ragadjuk problémás területeit. A másság tanulmányozásán keresztül talán képesek leszünk jobban megismerni saját magunkat is. Lévén a megismerés az idegenség egyetlen ismert ellenszere. A kötet az itt kiemelt gondolatmeneteken keresztül, és az itt nem említett, de ebbe bekapcsolódó, vagy ezt kiegészítő szerzők műveinek tükrében messze több mint egy szeretett kolléga, tanár, kutató köszöntése. Lenyomata annak, hogy hol tart a tudományterület a 21. század elején, Magyarországon, és mit tartanak erről aktuális területeinek művelői. Ilyen módon – a diszciplínával bármilyen kapcsolatban is álljon az olvasó – hasznos lehet a tudásterület bármely alkalmazója, követője, elfogadója vagy megismerője számára.

Szulovszky János szerk.: A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest, Plusz Könyvek. 2014. 164 p. / Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 5./

Lackner Mónika

A kötet a 2012. december 4-5-én a Nemzeti Múzeum épületében azonos címmel megtartott konferencia eladásait adja közre. A konferencia egy sorozat 5. állomása volt, hiszen az MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága az Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottsággal közösen 2004 óta szerveznek konferenciákat egyes alapanyagok és feldolgozásuk (agyagművesség, fa, vasművesség, vasművesség, illetve az olyan állati eredetű nyersanyagok, mint a csont- és bőr) témakörében. A sorozat célja, hogy egyes nyersanyagok feldolgozásával és előállításával foglalkozó régészek, történészek, néprajzosok, levéltárosok, restaurátorok a szélesebb szakmai közönség előtt számoljanak be az egyes tudományágak legújabb eredményeiről, saját területükön is erősítve az interdiszciplinaritás szemléletét.

A tanulmánykötet a konferencia által meghirdetett szekciók szerint tagolódik.

A *Régészeti és történeti emlékek* szekció jobbra történészek előadásait tartalmazza, hiszen az előadássorozat korábbi tematikáival ellentétben a textil múlandósága miatt nem központi tárgya a régésztnek, bár éppen a közelmúltban született a honfoglalás kori régészeti textilemlékek bemutatására vállalkozó kiadvány. Ennek ellenére a fejezet első tanulmányát régészek írták, akik tanulmányukban összefoglalták a különböző korszakokkal foglalkozó régészeti növénytan leletek (magvak, ritkábban szövettöredékek) alapján, mely régészeti korszakból milyen rostonövények mutathatók ki a Kárpát-medencében (*Gyulai Ferenc – Kenéz Árpád – Pósa Patricia: Rostnövények maradványai a Kárpát-medence régészeti korszakaiban*). *Szende László* tanulmánya (*Az Árpád-kori textilművesség forrásairól*) kora középkori textiljeinkre utaló adatokat veszi sorra, elsősorban a liturgikus használatra vonatkozó adatsorokat említve, de kitér a kevés készítésre, illetve a világi öltözködés alapanyagaira és a kelengyékre vonatkozó adatokra is. *Teke Zsuzsanna: A firenzei szövet Magyarországon a 15. század második felében* című tanulmányában történeti források feltárásával mutat rá, hogy a korában legrágábbnak számító firenzei gyapjú- és selyemszövetek közül az olcsóbb szövetfajták megjelentek Budán köznemesek és városi polgárok körében is. *Benda Judit: Posztókereskedelem és posztóboltok a későközépkori Budán* című tanulmánya a posztókészítés alapvető műveleteinek és típusainak ismer-

tetésével indul, majd a kereskedelmi utak felvázolása után a budai posztós céh történetét ismerteti, az egykori boltokra és kereskedőkre vonatkozó írásos források és az épített emlékek összevetésére is vállalkozva. Bár a kassai szabó céh több emlékét (például mintakönyv) számon tartja a kézművesipartörténet, a céh tényleges története eddig feltáratlan volt. *Gyulai Éva: Divat és mesterség. A kassai szabó céh termékei című* példaszerűen, új források feltárásával írt tanulmánya amiatt különösen érdekes, hiszen Kassa hosszú időn keresztül, sajátos helyzete miatt egy tágabb régióban, széles társadalmi rétegben határozta meg az öltözködés alakulását. *Ráduly Emil* tanulmánya (*Színesen nyomott mintás viseletelemek a váci Fehérek temploma kriptájából*) több szempontból is nagyon izgalmas a terület kutatásában, hiszen nagyon kevésbé ismerjük a textilnyomással díszített textilek elterjedésének folyamatát, hiszen az emléktárgy nehezen datálható, adatolható. Ez a leletanyag egyedülálló forrást kínál azért is, hiszen jól körülhatárolható időszakból származik. Az egyik legjelentősebb textilemlékünkéről készült másolat új vizsgálata kapcsán mutat rá *Domonkos Ottó*, hogy a tárgy a textilnyomás nyomai látszanak (*A pannonhalmi koronázópalást rajza a Storno gyűjteményből*).

Festőnövények, textilszínezékek használata egykor és most. Miként szolgálják a tudományos eredmények a múzeumi bemutatás és múzeumpedagógia rekonstrukciós igényeit – ez különösen a régészeti kiállítások nagy kérdése. Régész, botanikus, textilműves és restaurátor több éve tartó együttműködéséről számol be *Lakatosné Pammer Gabriella* és *Tamaskáné Jakab Margit* tanulmánya (*Őshonos festőnövényektől az őskori ruházatig. Textilkísérletek a százhalombattai Régészeti Parkban*), arról, hogy a múzeumban a környezetrekonstrukciós tevékenységet miként követték a háziépítési, növénytermesztési, kerámikészítési kísérletek, és ezt miként egészítették ki a textilkísérletek is. *Flórán Mária: Csülleng, az „európai indigó netovábbja” és az indigó, az „ördög festéke”* című tanulmányának izgalmas a címe, és izgalmas eredményeket is takar. A legújabb európai kutatások eredményeit összegezve mutat rá, hogy a kékre festő növények legismertebbje, az indigó gyűjtőfogalom, az Indigofera családjának 700 faja van. Az, hogy ezek közül milyen úton, mikor került el Európába egy-egy típus, tág, globális történeti és gazdasági folyamatok mentén értelmezhető.

A textil előállítás a 19-20. században címet viselő szekció első előadásában a szerző egy iparkamarai iratanyag forrásközlése mellett feltárja azt is, milyen szakértői felmérések, összeírások és mérlegelések előzték meg a háziipari tanműhelyek megalakítását, a helyi és miniszteri intézkedéseket (*Szulovszky János: A bánsági szövő háziipar a 19. században*) sorát. Nagyon fontos összefoglalást ad a kötet másik háziiparral foglalkozó tanulmánya is (*Báder Miklósné: A Hevesi Népművészeti és Háziipari Szövetkezet*), mely ismerteti az 1951-ben alakított szövetkezet történetét, hangsúlyozva az alapítók, alkotók szerepét, akik a helyi hagyományok gyűjtése és feldolgozása révén egyedülálló rangot vívtak ki maguknak Magyarországon. *Textil és reprezentáció.* Írásos emléktárgy (számadáskönyv, végrendelet) számítógépes feldolgozása jelenti az alapján *Deák Éva: Ruhaanyagok és reprezentáció Betlen Gábor és Brandenburgi Katalin udvarában* című tanulmányának, a feldolgozást természetesen segítik a fejedelemtől fennmaradt ruhadarabok és a képi források is. A módszertanilag izgalmas tanulmány segítségével a szerző arra mutatott rá, hogy az Erdélyi Fejedelemség saját korában elismert gazdasági és politikai jelentőségét hirdette a fejedelem és környezete öltözködésével is. A 19. század második felében a textilipar korszerűsítését célozta a damasztöszvés technológiájának állami eszközökkel segített elterjesztése. *Marx Mária: Reprezentatív damaszt tárgyak a zalai múzeumok gyűjteményében* című tanulmányában ebben a folyamatban mutatja meg a zalai múzeumokban őrzött damaszttárgyakat, családtörténeti adatok mellett kitérve az illusztrációs előképekre, illetve a korabeli kiállítási megjelenésekre.

Levéltári források címet viselő szekció előadásai részben forrásfeltárásokat, bemutatásokat kö-

zölnek. Így Tuza Csilla tanulmánya (*A textilművesség forrásai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára anyagában*) a jövő kutatói körében sokat idézett tanulmánya lesz, hiszen összeszedi, hogy a céhek tevékenységére, manufaktúrák alapítására vonatkozó forrásokat a levéltár mely egységei őrzik. Tanulmánya végén a szerző egy OTKA támogatással folyó adatbázisépítésről is beszámol, amely összekapcsolva a különböző közgyűjteményekben őrzött céhekre vonatkozó emléktanyagot. Baranya vármegye 1785. évi közegészségügyi, gazdasági leírására kiadott kérdőívek válaszait az OSZK őrző négy kötetben. *T. Papp Zsófia: A Széchényi Ferenc-féle Descriptio néhány adatáról* című tanulmánya ebből az egyedülálló forrásból Siklós és környékének iparosaira és kereskedőire vonatkozó adatsorok értelmezésével mutat rá a forráscsoport ipartörténeti jelentőségére. *Knézy Judit: Ruházattal kapcsolatos mesterremek adatok és az inasok viselete a csurgói magyar céhben* című tanulmánya egy újonnan előkerült forrásanyag, a csurgói vegyes céh iratanyagából hoz adatokat a városban a takácsok, és különféle szabók tevékenységére. Az iratanyag adatait összeveti más forráscsoportok adataival, illetve kísérletet tesz arra is, hogy gyűjteményekben őrzött tárgyakkal megfeleléseket tárjon fel.

A tanulmánykötet két előadását *A Nyersanyag és az öltözet előállításának eszközei* címet viselő szekció tartalmazza. *Ozsváth Gábor Dániel: A vízérő hasznosítása a Kárpát-medence népi textil-munkáiban* tanulmánya amellelt, hogy a kenderfeldolgozásban is megemlíti a vízérő hasznosításának történeti emlékeit, a gyapjúfeldolgozás területére koncentrált elsősorban, amely a teljes munkafázisban (nyersanyag előkészítése, a készítés fázisai, utólagos karbantartás), jóval szélesebb körben alkalmazni tudta a vízi energiát; a tanulmány recens gyűjtések alapján a kallómalom típusainak ismertetésével fejeződik be. A tanulmánykötet a „leggyakoribb háztartási gép”, „a legkorábbi tartós fogyasztási cikk” történetével zárul (*Tóth György: A varrógép forradalma Magyarországon*), melyben a szerző nem egyszerű technikátörténeti összefoglalásra vállalkozik, hiszen egyszerre mutatja be a forradalmi újítás használói és készítői oldalát is.

A tanulmánykötet egyes cikkei, és a vállalkozás maga arra mutat rá, milyen fontos szerepet játszik a VEAB az egyes tudományágak művelői közötti kommunikációban, közvetítésben, abban, hogy az egyes területeken feltárt eredmények, módszertani tapasztalatok ne csak a szűkebb szakmák körében hasznosuljanak.

Ilyés Sándor: Kolozsvári munkásklubok az 1950-1960-as években. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2013. 316 p.

Tompos Krisztina

Egy kolozsvári csoportkultúra működésének szövevényes hálózatába nyújt betekintést Ilyés Sándor most ismertetett kötete. A szerző szerénységéről tesz tanúbizonyságot, az olvasót azonban nem kötelezik Ilyés Sándor szavai, így bátran mondhatjuk, hogy igenis hiánypótló, újító és komoly tudományos értéket képviselő művel van dolgunk.

A több mint 300 oldalas könyv anyagát a szerző 2010-ben, a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen megvédett doktori disszertációja képezi, szűken vett időkeretét pedig 1950-es és 1960-as évek jelentik. A kötet sokféle forrással és módszerrel dolgozik, összességében mégis egységes képet alkot. A központi kérdésfelvetés, a munkásklubok minél alaposabb megismerése végig a fókuszban marad. Emellett a szerző egyik legnagyobb érdeme, hogy nem megmásíthatatlan, köbevésett eredményeket közöl, hanem végigvezet minket azon az úton, amelynek során újabb és újabb forrásokkal szembesülve, más és más elméleti irányokat megismerve eljutott a kötet megírásáig, egy sajátos kutatói olvasat megkonstruálásáig. Ez a fajta szerkesztési mód Ilyés Sándor tudatos műve. Végig törekszik

arra, hogy az olvasó tudatában legyen annak, hogy a kutató szakmai identitása nagymértékben meghatározza azt, miként nyúl egy témához, következtetéseit milyen egységes narratívába foglalja.

A mű öt nagy fejezetre tagolódik, ezeken belül kisebb alfejezetekben az egyes rész témák alaposabb kifejtése történik. Ilyés Sándor elsőként a vizsgálat során hasznosított elméleti és módszertani alapokat vázolja fel. Itt is megjelenik a fent említett kutatói hozzáállás, azaz nem egyszerűen beemeli az egyes elméleteket, hanem jelenkutatás szempontjából értelmezve mutatja be azok alkalmazhatóságát, relevanciáját. Saját bevallása szerint nem az interdiszciplináris megközelítés „fennkölt” célja lebegett a szeme előtt, egyszerűen csak a kutatási problémára koncentrált, egy adott jelenség minél alaposabb megismerésére törekedett. Ehhez pedig elengedhetetlen volt a rokon- vagy akár távolabbi tudományok eszköztárának hasznosítása. Ennek megfelelően a vizsgálathoz elméleti háttérrel nyújtott az ipari munkásság etnográfiaja, a városkutatás, a szubkultúrák-, csoportkultúrák elmélete és az identitás fogalma. Végül mindezt mintegy keretbe foglalta a narratív megközelítés alkalmazása. A kutató nem hallgatja el azt sem, hogy az általa felhasznált források (élettörténetek, sajtóanyagok stb.) kételyekre adhatnak okot; egyrészt műfaji természetükből adódóan, másrészt az őket létrehozó szocialista korszak sajátos, ferdítésektől sem mentes nyelvhasználat miatt. A szerző helyzetét tovább nehezíti, hogy már maga a kutatás, mint eljárás is problematikus, hiszen a kutató személye sokféleképpen befolyásolja azt (érdeklődés, szakmai irányultság). Az ilyen jellegű torzítások elkerülése – vagy legalábbis tudatosítása – érdekében Ilyés egy *tudatosan problematizáló kutatói attitűdöt* alkalmaz, melynek során kicsit kívülről is szemléli a saját kutatói munkáját.

A vizsgálat alanyát képező ipari munkásság és a hozzá kapcsolódó intézmények jelennek meg a következő nagyobb egységben. Ilyés Sándor egy tágabb körből indulva vezeti el az olvasót a kutatás szorosan vett témájáig, a munkásklubokig. Először az ipari munkásság vázlatos történetével ismerkedünk meg, majd a munkásság önszerveződésén, a szakszervezeteken keresztül eljutunk a „szocialista nevelés otthonaihoz”, a munkásklubokhoz. A fejezetben a vezérfonalat a történetiség jelenti, ezt egészítik ki a korabeli forrásokból vett rövid idézetek, amik kézzelfoghatóbbá teszik a tudományos megállapításokat. A felrajzolt történeti ív végpontja a szocialista korszak, ezen belül is az 1960-as évek. Nagy érdeme a kutatónak, hogy nem csupán száraz adatok felsorolásával mutatja be ezt az időszakot, hanem felhívja a figyelmet a kornak bizonyos sajátosságaira is. Ilyenek például a kulturális élet központosításával létrehozott, ám főként csak a látszat szintjén létezett *kommunista kultúra*; vagy az ugyancsak elméleti szinten megalkotott *kommunista embertípus*; és az egész korszakot átható nyelvhasználat, a szerző szavaival élve a *kommunista bikkfanyelv*.

Egyet kell értenünk Ilyés Sándorral, aki szerint „az etnográfusi terepmunka fő hozadéka” a harmadik fejezet, amiben a központi forrástípust biografikus szövegek, főleg élettörténetek jelentik. (Itt a szerző csak a szóban elmondott, kutatói kérésre elhangzó szövegeket sorolja az élettörténet műfaji kategóriájába.) Ez a rész tekinthető tulajdonképpen az egész kutatás és az ebből létrejött diszsertáció alapkövének, kiindulópontjának. A kutató 2002-től kezdve 16 személlyel, 12 férfival és 4 nővel készített interjút, ezek közül egy személy, T. Gy. életútját teljes hosszában, mintegy 40 oldalon közli a könyv *mellékletében*, ami ugyancsak a szerző példaértékű alaposágát illusztrálja. Ebben a fejezetben a munkásklubokat a résztvevők szempontjából ismerhetjük meg. Szűkebb kontextusban a szórakozási alkalmak, a táncmulatságok kerülnek bemutatásra, mint a korabeli munkásifjúság identitásának megkonstruálásban fontos támpontok. Ennek a csoportidentitásnak a lényeges elemeit külön alfejezetekben fejti ki a szerző. Ezek a következők: fizikai erő, alkoholfogyasztás, lányokhoz való viszonyulás, talpraesettség és élelmesség. Végezetül a fejezet elméleti felvetéseit egy esettanulmány támasztja alá, amiben a kutató egy férfi, T. Gy. életútján keresztül mutatja be a fent említett

csoportidentitás működését, és a munkásklubok életét. A források felhasználása és az azokból levont következtetések egyértelműen a narratív szemléletmód következetes érvényesítését tükrözik.

Az élettörténetekben az akkori fiatalok magándiskurzusa jelent meg, ezzel szemben a hivatalos diskurzust képviselik az ezután következő forrástípusok, elsőként a sajtó. Ilyés Sándor történetiséget továbbra is szem előtt tartva vázolja fel a munkásság megjelenését a különféle folyóiratokban. Az időkeretet a 19. század második felétől az 1960-as évekig terjedő időszak jelenti, de természetesen itt is a kutatás számára fontos szocialista korszak sajtója adja a részletesebb elemzés tárgyát. A szerző hihetetlenül alapos és kitartó forrásfeltáró munkáját csak csodálni tudjuk. Minden lehetséges helyi folyóiratot átnézett annak reményében, hogy a klubokra, esetleg a táncmulatságokra utaló adatokat találhat. Például a *Dolgozó Nő* 25 évfolyamát tekintette át, amiben csak öt hasznosítható írást talált, ebből is csak három vonatkozott Kolozsvárra. Mégsem csüggedt el, mert az újságok általános tartalma, szerkezete, ideológiai üzenete önmagukban is segítették a rendszer mozgatórugóinak megismerését, a korszakba való kutatói behelyezkedést. A kutató ebben a részben is sok idézettel dolgozik, amik nem csökkentik a kötet tudományos színvonalát, viszont érthetőbbé és olvashatóbbá teszik. A megvizsgált propagandalapok, munkáslapok, üzemi lapok és a kolozsvári napilap (*Igazság*), mind a hivatalos diskurzusba kapcsolódtak, a hatalom elvárásait hirdették és a már említett *kommunista bikkfanyelven* íródtak. Mégis az Ilyés Sándorhoz hasonlóan objektivitásra törekvő kutatók fellelhetik a háttérben meghúzódó valós gyakorlatokat, ha máshogy nem, a tiltásokon keresztül.

A hivatalos diskurzus másik nagy forrástípusát a szépirodalmi művek képezik. A szerző ebben az egységben is aprólékosan és logikusan indokolja meg az általa alkalmazott kutatói eljárásokat. Külön kitér a forrásai adottságaira, felhívva az olvasó figyelmét az esetleges buktatókra. Ezek alapján egyértelművé válik, hogy az irodalmi művek, főként a prózai műfajok – természetesen körültekintő forráskritika alkalmazásával – hasznos információkkal szolgálhatnak a néprajztudománynak. Ennek tisztázása után a kutató a munkáskultúrát és azon belül a klubokat egy új szemszögből vizsgálja meg, a szépirodalmi szövegek nézőpontjából. Különösen fontosak lesznek a munkásírók művei (Veress Pál, Nagy István stb.), mert ezek szerzői a vizsgált csoport tagjai voltak. Ez persze nem azt jelenti, hogy az innen nyert információk hitelesek lennének, sőt ezekben a szövegekben még erőteljesebb a kommunizmus ideológiájának hatása. Esetükben inkább a tartalom mögötti motivációk lesznek érdekesek.

Ugyancsak Ilyés Sándor alaposágáról tesznek tanúbizonyságot a rendkívül gazdag *szakirodalmi jegyzék*, a *forrásjegyzék* és a korábban már említett interjúszövegen túl a *melléklet* második felében található fényképek csokra.

Az eddigiek alapján egyetérthetünk a szerzővel, aki szerint az általa kutatott téma kissé a néprajz mostohagyerekének tekinthető. Remélhetőleg ezen változtat az ismertett kötet, ami annak is bizonyítéka, hogy objektivitásra törekvő kutatói szemlélettel az ideológiával telített források is hasznos információkkal szolgálhatnak. Ilyés Sándor másik nagy érdeme, hogy következtetései nem egy, a valóságból kiragadott felépítményt alkotnak, hanem olyan dinamikus narratívát, amiben a szerző az olvasót is bevonja a felfedezés folyamatába, betekintést enged a kutatás menetébe. Ennek köszönhetően a könyv nem csak új szemléletet képviselő tudományos mű, hanem egyúttal élvezetes olvasmány is.

Nagy Krisztina: A szikvizes. Szulovszky János szerk. Budapest, Plusz Könyvek (SzuloPress Bt.). 2014. 80 p. /MesterségTár 1./

Cseh Fruzsina

A kisiparok és kézművesiparok iránti érdeklődés napjainkban egyre intenzívebb nem csak a kutatók, de a magángyűjtők, oktatók és a kézművesség felé forduló szélesebb közönség részéről is. A néprajzkutatók, levéltárosok, történészek által írt szakirodalom, valamint a magángyűjtők által megjelentetett reprezentatív katalógusok azonban gyakran csak szűkebb körben ismertek. Igen nagy szükség van a kisiparokat bemutató, hiteles információkat tartalmazó, kutatói precizitással megírt, gazdagon illusztrált, népszerűsítő kiadványokra, amelyeket az általános és középszerű iskolások, a vásárok és kiállítások látogatói is szívesen vesznek kézbe. Az utóbbi években jelentek már meg ilyen jellegű kötetek, ám nagy részük elsősorban az adott kézműves ág technológiájára vagy egy-egy mester bemutatására koncentrált. Sok iparág és kézműves mesterség bemutatása, minél teljesebb körű leírása még hiányzik. Ezt igyekszik pótolni a VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága által kezdeményezett *MesterségTár* sorozat, amelynek első kötete a szikvizesekkel foglalkozik. A szerkesztő, *Szulovszky János* a bevezetőben részletesen ismerteti a sorozat koncepciójának előzményeit, valamint magát a szerzőt is. Jelen kötetben *Nagy Krisztinának* a 2011-ben az ELTE BTK néprajz szakra írt diplomamunkájának a feldolgozását olvashatjuk 80 oldalon, 139 színes képpel illusztrálva.

A szerző a szóдавиз születésének külföldi kezdeteit pontos, hiteles történeti adatokon keresztül mutatja be, és természetesen szót ejt az ismert magyar névről, Jedlik Ányosról, illetve a munkásságához fűződő tévhitekről is. A 19. századi történetet a táplálkozáskultúra változásain keresztül ismerjük meg a borvíz jelentőségétől, a szóдавиз egészségmegővő és gyógyító hatásán keresztül a frissítő italként történő felhasználásáig.

Hazánkban az 1800-as évek közepén indították útjára a szóдавизet a gyógyszerészek, és hamarosan nagyvállalatok vették át a gyártást, melynek története nem lenne teljes a segédiparok bemutatása nélkül. Ezek a szénsav-, a gép-, az üvegyártás, s – igen körültekintően – szót ejt a szerző arról is, hogy kik készítették a szifonfejekhez való gumigyűrűket vagy a szikvíz töltése során kötelezően alkalmazott fejdődöket.

A 20. században megindult ugyan a szakképzés, de a kisiparok üzését megnehezítő politikai és gazdasági tényezők, valamint a század második felében fellángoló üdítődömping jelentősen átstrukturálta a szikvízipart. A még mindig élő iparág ma a szakképzés és az ipartestület lábain áll. A korábbi fejezetekből már ismert precizitással ismerteti a szerző a üzemekben jelenleg alkalmazott technológiákat. A szóдавизnak és a szóда kihordásának meghatározott helye és ideje volt a közösségek életében, jelzések, szófordulatok, szólások kapcsolódtak hozzá. Részletes néprajzi leírást olvashatunk a vevőkörrel, s arról, hogy hogyan jutott el régebben székérral, kocsival, ma pedig autóval az áru a vásárlókhoz. Sajnos itt csak egy bekezdésnyi helyet kapott, de a témakör gazdagságát jelzi és továbbgondolásra készteti az olvasót a szóдавиз üvegek állandó helyének kialakulása a parasztházakban.

Nem csak a gazdag illusztrációs anyag, de maga a szöveg is igen színes, hiszen a történelmi és technikai részleteken túl Nagy Krisztina figyelmet fordított arra is, milyen híres személyek és hogyan fogyasztották a szóдавизet. Élvezetes képi és írott forrásokkal, fotókkal, a szóдавизhez és fröccshöz kapcsolódó szépirodalmi idézetekkel teszi olvasmányossá a vonatkozó fejezetet. A könyv végén pedig étel- és italreceptek hozzák meg az olvasó kedvét a szóда újrafelfedezéséhez.

A kiadvány tudományos ismeretterjesztő, népszerűsítő céllal jelent meg, de a fontosabb szakki-fejezéseket felsorakoztató kislexikon és a jelentősebb szakirodalmat tartalmazó bibliográfia a tudományos érdeklődés igényeit is kielégíti.

Cseh Fruzsina: A kerékgyártó mesterség múltja Magyarországon. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ. 2014. 287 p. / Életmód & Tradíció 13./

Kemecsi Lajos

Cseh Fruzsina 2012-ben megvédett PhD disszertációjának bővített és javított változata jelent meg 2014-ben a MTA BTK Néprajztudományi Intézet sorozatának az Életmód és Tradíciónak a 13. köteteként.

Cseh Fruzsina célkitűzésének megfelelően kísérletet tesz a kerékgyártó mesterség összefoglaló igényű vizsgálatára felismerve azt a ténytet, hogy hiába készültek az utóbbi évtizedben részletes és kevésbé szakszerű tanulmányok és leírások a kerékgyártó mesterségről hiányzik a történeti elemzés igényével megvalósított korszerű szintézis. Üdvözlendő, hogy a szerző interdiszciplináris, komplex megközelítésre törekszik könyvében, a kerékgyártó mesterség néprajzi szempontú elemzését, illetve a vonatkozó történelmi ismeretek tárgyalását is felvállalva. Jó döntés volt, hogy a szerző alcímekkel tagolta a fejezeteket. Ezáltal elkerülte, hogy több fejezet nehezen áttekinthető, terjedelmes tömbként jelenjen meg az olvasó előtt. A kutatástörténetet követő nagy fejezetek, a történeti – társadalmi jellemzők elemzését követően az eszközkészlet pontos bemutatásával, illetve a kerékgyártó mesterség termékeinek igen részletes bemutatásával foglalkoznak.

A kerékgyártó mesterség a céhkorszakban című fejezetben a céhes mesterek tevékenysége és a háziipari munkavégzés közötti árnyalt összefüggésekre Cseh Fruzsina felfigyelt és levéltári forrásokra hivatkozva mutatja be a jelenséget. Könyvében – következetesen és példászerű megbízhatósággal több esetben is sikerült a korábbi szakirodalomban olvasható tévedéseket felülvizsgálnia és pontosítania. A forráskritikusi erényeket is felmutató szerző kutatásainak eredményeként pontosabb, megbízhatóbb képet kapunk az önálló bognár, illetve bognár-kovács céhek számáról és történetéről, amit a mellékletben közölt, pontosított térképeken is bemutat.

További kiemelendő erénye a könyvnek a vonatkozó iparstatisztikai irodalom alkalmazásának következetes igénye, a különböző adattárak és levéltárak értékes információinak alkalmazása. A statisztikai adatok elemzésével készült diagramok, térképek az alföldi kerékgyártó központok működési feltételeire is rávilágítanak.

A kerékgyártók társadalmi kapcsolatai című fejezetben a levéltári – könyvészeti kutatások mellett, a szerző saját terepmunkájának eredményei is megjelennek. Az inasok tanulási folyamatának rekonstrukciója alátámasztja a mesterség munkafolyamatainak, szerszámkészletének egységességéről, a könyv más részeiben megfogalmazottakat. A mesterség megszűnéséről, elhagyásáról szóló fejezetben a szerző az „életrajzi tanulmány” módszerét alkalmazza négy esettanulmányban, melyek szintén saját terepmunkáira épülnek.

A könyv egyik legkidolgozottabb és leginkább kiérleltnek értékelhető része *A kerékgyártó mesterség eszközkészletét* bemutató fejezet. Az eszközkatalógus a klasszikusként értékelt Jordán Károly által készített *Bognár kisipar* című tankönyv eszközcsoportjai figyelembe véve, a korábbi fejezeteknél megtapasztalt alapos könyvészeti kutatásokra épül. Az egyes szerszámok esetében Cseh Fruzsina olyan technikatörténeti elemzéseket készített, melyek szinte „mélyfúrásokként” tárgyalják az eszközök magyarországi történetét – alkalmazásuk jellemzőit.

A korábbi, hasonló eszköztörténeti adatokat is tartalmazó publikációk jellemző hibáját – azaz a tárgyalt eszközök és alkatrészek azonosítását elősegítő illusztrációk hiányát – a könyv képmelléklete kivédi. A kötetben szereplő – többségükben színes (!) fényképek jó minőségűek és hozzájárulnak a téma leírásához és elemzéséhez. Növeli közlésük értékét, hogy a fényképek nagy többségét a szerző készítette, terepmunkája során. Az értékes és igényes képmelléklet is jelzi, hogy a sorozatszerkesztő, Bági Anikó is érdemben segítette a szerzőt művének méltó megjelentetésében.

A kötet terjedelmében egyik leghosszabb fejezete *A kerékgyártó mesterség termékeit* számba vevő rész, melyben a szekér, kocsí alkatrészeinek készítését, ezek táji jellemzőit foglalja össze a korábbi fejezetekben is alkalmazott, igen széleskörű könyvészeti kutatásra és saját terepmunkáira építve. A korábbi néprajzi kutatások által gyakran figyelembe sem vett modernizációval Cseh Fruzsina könyvében külön szerkezeti egység a *Technikai újítások* címet viselő is foglalkozik. A szerző helyesen ismerte fel, hogy a járművek különböző használati megoldásai számos esetben hozzájárulnak a szekérkörzetek jellemzőinek feltárásához. A könyv összefoglaló fejezetében példaszzerű következtetéssel fogalmazza meg legfontosabb megállapításait és ezekre támaszkodva gyakorlatilag kijelöli a továbblépési irányokat és lehetőségeket is.

Tamáska Máté: Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építésze 1945 után. Budapest, Martin Opitz Kiadó. 2013. 240 p. 206 fénykép és ábra.

Verbényi Zoltán

Tamáska Máté műve a magyar vidéki településszerkezet 1945 utáni gyökeres átalakulásáról szól. A könyv borítója igen találó szimbolikával ragadta meg az alap gondolatot: az úriás, klasszicista jellegű épület mögött lenyugvó nap azt jelképezi, hogy az évszázados hagyománnyal rendelkező uradalmi falvak ideje leáldozott, hogy átadja a helyét a sematikus rendezett típusházak ritmikus, ámde egyhangú képének. Az uradalmi falu és részben a tanyavilág arculatváltása az 1945-ös földreformmal vette kezdetét, amelyben kiemelkedő szerepet játszott a földosztásért felelős Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT, 1945–49). A szerző azonban hangsúlyozza, hogy a folyamat teljes feltérképezéshez nem elegendő pusztán ezt a szűk négy esztendőt vizsgálni. Világossá válik, hogy ez az átrendeződés egy hosszabb folyamat, amelyet egyrészt befolyásol a mindenkori politikai hatalom, másrészt a lakossági igények, de a népi építészet és a népi építészetet megreformálni igyekvő építésszek szerepe is meghatározó. Ebből következően a témának több vetülete is van: társadalomtudományi, településszociológiai, építészeti, földrajzi és néprajzi.

A könyv a bevezető után az uradalmi falvak és környékeinek jellegzetességeit mutatja be, elsősorban a katonai felmérések térképeivel illusztrálva, milyen történeti településszerkezet volt jellemző a nagybirtok uralta vidékekre: főként a Mezőföldre, a Kis- és Nagykunság egyes területeire, valamint Békés, Csanád és Moson vármegyékre. E fejezet az uradalmak társadalomformáló hatásába és azok morfológiájába ad bemutatást. A puszták, majorságok egy tájban szétszórta szerveződő, a határ egészét benépesítő településszerkezetet rajzoltak ki. A szerző rámutat, hogy miközben a nagybirtok gazdasági kapcsolatai révén a kapitalista átalakulás szerves része volt, társadalmi értelemben zárványokat képezett. A puszták, majorságok lakossága a falvak népénél is távolabb állt a modernizálódó nagyvárosok értékrendjétől.

Ezt követően a szervezett falusi kislakásépítést befolyásoló tényezőkről, így mindenekelőtt a telepítésekről esik szó, illetve a „népies modern”, azaz a népi építészeti formákat újra gondoló építészeti irányzatok két világháború közötti előzményeiről olvashatunk. Ennek a központilag szabályozott építészeti irányzatnak köszönhető az 1945 utáni új községeknek az uradalmi falvak hagyományos arculatától radikálisan eltérő látványvilága is: majdhogynem egyforma házak, vonalzóval kimért utcák - az egyhangúságig fokozott egyszerűség. A szerző kitér a más kutásokban már feldolgozott ONCSA (Országos Népi és Családvédelmi Alap) szociálpolitikai programja jóvoltából épült házak típusterveire is, amelyekben figyelemre méltó az a tendencia, hogy habár modernizációs célok vezérlik, mégis igyekszik hű maradni a népies hagyományokhoz is.

Az új telepes falvak bemutatásával foglalkozó rész a könyv kutatási törzsanyaga, amely legnagyobb részét az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyagára támaszkodik. Mindenekelőtt részletes taglalást igényeltek az új községek meghatározásának nehézségei. Az uradalmi falvak helyén létrejött új községek száma így a legszűkebb értelemben csupán egy tucat települést fog át, ám a levéltári anyag, a települési helységnévtárak és a térképi-morfológiai elemzések révén nagyságrendileg száz-kétszáz közé tehetjük a valamilyen szempontból új községnek tekinthető falvakat. A következő három fejezet a társadalomépítés, a faluépítés és a házépítés címet viseli és a politikai, társadalomtörténeti háttértől a falvak földrajzi elhelyezkedésén át jut el a házak szerkezetéig. A társadalomépítés fejezetben először arra tér ki, hogy a politikai apparátust milyen ideológiai cél vezérelte, mit értett a magyar vidék forradalmi átalakításán és milyen hivatali utakon indítványozta ennek a tervnek a gyakorlatba való átültetését. Arról is szó esik, hogy a hatalmas struktúrában a korábbi úri osztályt hogyan váltotta fel az állami hivatal bürokráciája, valamint hogyan igyekeztek megszabadulni a „paraszttság” elnevezésétől, amely helyett a dokumentumokban konzekvensen „új gazdák” szerepelnek. A faluépítésről szóló írás ismerteti a településmérnöki terveket, melyek néhány kivétellel sakktableszerű alaprajzot irányoztak elő. Végül a házépítés fejezetben az ONCSA házak tradícióiból kiinduló, de azokat a modern építészet elvei szerint továbbgondoló tervekről esik szó. A típustervek rengeteg korabeli tervrajzzal és helyszínen készült fényképpel vannak illusztrálva. A lakóházak mellett a szerző külön foglalkozik a közösségi épületek arculatával, rámutatva arra, hogy míg az 1945-49 közötti tervezés még a templom központi szerepkörével számolt, addig 1950 után ezt a pozíciót egyértelműen a kultúrház igyekezett átvenni. A közösségi épületek a lakóházaknál is erőteljesebben igyekeztek a modern építészet alapelveit megjeleníteni, ezért a szerző ezeket már nem a népies modern, hanem a vidékies modern elnevezéssel illeti.

Végezetül az utolsó fejezet az új községek karakterét és atmoszféráját mutatja be a szerző mai településkutatásaira támaszkodva Mátyásdomb, Hantos, Nagylók, Kisszállás és Lökösháza példáján keresztül, zárásként pedig a népies és vidékies modern kritikája következik, amelyből kiviláglik az utópisztikus ideál és a nyers valóság ellentéte. Természetesen nem szabad megfedkezünk ennek a faluépítési „forradalomnak” örökségi értékeléséről sem. Ha a változást egy demokratikus átrendeződés részének tekinthetjük, melyben a feudális viszonyokat idéző falukép alakult át, úgy a modern építészet egyértelműen demokratikusnak tűnik. Más szemszögből tekintve az új községek egy komoly építészeti értékekkel rendelkező évszázados településképi hagyományt, az uradalmi falvakat szisztematikusan igyekezett eltüntetni a magyar vidékről.

A könyv közel tíz éves kutatómunka összegzése, történeti és statisztikai adatokban egyaránt bővelkedik és állításait számos térképpel, alaprajzzal és fotóval támasztja alá. A népi építészet kutatóin túl azok számára is érdekes lehet, akik általánosságban foglalkoznak a hagyományos vidéki társadalom felbomlásával és a modernizációs törekvésekkel, hiszen a magyar falvak sorsának megértéséhez ez a Horthy-korszak és a kommunista vidékpolitika közé ékelődő rövid, de eseménydús korszak is hozzátartozik.

Óbecse a polgárosodás útján – Bečej na putu ka gradanskom društvu. (Főszerk. Glässer Norbert, szerk. Barna Gábor, Simon András, Zima András, Varnyú Ilona.) Óbecse, Óbecse Község. 2013. 751 p.

Fenyves Katalin

Különleges, sok szempontból példamutató kötet jelent meg a vajdasági Óbecse önkormányzatának kiadásában a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke által összefogott kutatás eredményeként. A több mint húsz magyarországi és vajdasági szakember részvételével folytatott, több éves munkát Varnyú Ilona óbecsei tanárnő és egykori tanítványai, a helyi és regionális múzeumok és levéltárak munkatársai, valamint önkéntesek segítették, anyagi támogatását pedig a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Dunatáji népek szakalapítványa, illetve a Wekerle Pályázati Alapkezelő biztosította.

Rendkívüli ez a tanulmánykötet mindenekelőtt azért, mert két nyelven – magyarul és szerbül – és kettős perspektívából igyekszik számot adni egy többnemzetiségű és többfelekezetű, több impériumváltást megélt város történetéről. A kötet az 1850 és 1950 közötti évszázadra összpontosítva azt kívánja megmutatni, hogyan alakultak ki és szilárdultak meg azok a közösségi intézmények és kulturális sajátosságok, amelyek máig meghatározzák a város lakóinak mindennapjait. A szerkesztők előszava szerint a szerzők mindenekelőtt azt vizsgálták, „mitől lesz városi egy település, mi teszi, mi teheti lakóit öntudatos, saját sorsukat alakítani képes polgárokká”, s miközben a folyamatként felfogott modernítésra helyezték a hangsúlyt, küldetésüknek tartották, hogy felmutassák a község polgárainak összetartozását, erősítsék a minden konfliktus dacára közös múlt tudatát.

E vállalkozásnak minden tudományos érdeme előtt tehát a politikai horderejét kell méltatni: a közös múlt feldolgozására irányuló, hasonlóképpen megvalósult európai kezdeményezésnek eddig csupán a francia Nathan és a német Klett kiadó által 2006-tól közösen megjelentett német–francia gimnáziumi történelem-tankönyvet tekinthetjük, mert a magyar–szlovák közös történelmi olvasókönyv 2010-re elkészült ugyan, a kiadására azonban végül mégsem került sor. Az együttes munkának tovább növeli a jelentőségét, hogy nemcsak a két állam, hanem az Európai Unió földrajzi–politikai határain is átível.

A tanulmánykötet tudományos szempontból sem kevésbé figyelemreméltó. Jóllehet a címe a helytörténet műfajában látszik elhelyezni, szerkesztőinek és szerzőinek megközelítésmódja valójában az alulról építkező (*history from below*) újabb historiográfiai hagyományban gyökerezik. Ehhez ismeretelméleti keretként az „életvilágok” – Husserl fenomenológiájából Alfred Schütz közvetítésével a társadalomtudományokban meghonosodott és Habermas kommunikatív cselekvésemellete által továbbgondolt – kategóriája szolgál számukra alapul, így tudják a tanulmánykötet szintjén megvalósítani a különböző tudományágak (történelem, néprajz, kulturális antropológia, művészettörténet) tudásanyagának transzdiszciplináris egyesítését. Munkájuk ezért az új kultúratudomány (*new cultural studies*) képviselőjeként is felfogható, amely nemcsak a történetírásban immár sok éve jelenlévő kulturális fordulattal, hanem hazánkban úttörő módon a képi fordulattal (*pictorial/ iconic turn*) is lépést tart. A kötet igen jelentős képanyaga jóval több ugyanis pusztán szociografikus vagy művészettörténeti illusztrációnál, Glässer Norbert és Simon András *A bércséplés mint polgári vállalkozás* címen megjelentetett, „képriport”-ként aposztrofált közleménye (6 oldal szöveg, illetve táblázat és 23 kép) pedig a kutatás egyik igen ígéretes új útját látszik kijelölni.

A vállalkozás résztvevői tehát ahelyett, hogy a helytörténeti munkák esetében nemritkán tapasztalt módon egyszerűen „lefordították” volna valamelyik köztörténeti nagy narratívát a vizsgált község történetének egyes – társadalom-, gazdaság- vagy kultúratörténeti – szegmenseire, határozott

léptékváltással a lokálisból hagyják kirajzolódni a Monarchia, majd az egymást váltó nemzetállamok történelmének képét. Valóban Óbecse polgárosodását írják le, abban az értelemben, ahogyan azt Benda Gyula definiálta: mint a „mikrokörnyezet, a társadalmi csoportok alkalmazkodását a változás folyamán alakuló, vagy már kialakult keretekhez”, a vállalkozói magatartás kifejlődését, az individualizációt, az állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségeket, az életmód és a mentalitás polgári értékeinek megjelenését. Tanulmánykötetük olvasói csak reménykedhetnek abban, hogy munkájukat még több kutatóhelyet és intézményt bevonva folytathatják majd, hogy példájuk követőkre talál, és hogy a nem túl távoli jövőben nemcsak a közös építkezés (a polgárosodás), hanem a máig eleven súlyos történelmi traumák itt megkezdett közös elbeszélése, tudományos feldolgozása is lehetővé válik.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Subscription

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographic Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2014 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 126.

2015

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1014 Budapest I. Országház u. 30. Telephone: +36-1-3588888
Telephone/telefax: +36-1-3588888, e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- JULIANNA ÖRSI:* The history and features of interfaith marriages 351
PIROSKA ANNA TÓTH: The topicality of research on children's folklore 373
ÁGNES KEREZSI: Hungary from the perspective of Russian immigrants 398
GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH: Our heritage and debts:
Perspectives of rural social history in Hungary 417

Papers at the General Assembly of the Hungarian Ethnographic Society

- KATALIN VARGHA:* Contribution to the study of the history of Hungarian riddles 434
KLÁRA GAZDA: Possible interpretations of the genealogical documents
of an aristocratic family 443

Researchers and researches

- EDINA ZVARA:* György Gaál: librarian, scholar and collector of folktales.
A revised biography 463
GYULA LENCSÉS: Gyula An unpublished lecture by Ortutay in Dudar in 1937 477

Discussions

- LAJOS KEMECSI:* Plans and concepts: The new building of the Museum
of Ethnography in Budapest 489
GÉZA BALÁZS: The Hungarian Dialectological Atlas
of Medvesalja area in South-Slovakia 504
BALÁZS BORSOS: Chapters from a Hungarian environment history 509

Book reviews

516